

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті**

**«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында академик
Қажым Жұмалиев мұрасына арналған**

**«ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ
ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

*атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция
материалдары*

22 қараша 2018 жыл

Орал қаласы

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3(5Қаз)
Қ 15

Ұйымдастыру алқасының төрағасы (жалпы редакциясын басқарған):

Серғалиев Н.Х. – М. Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, б.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор

Ұйымдастыру алқасының мүшелері (редакция алқасы):

Ахмеденов Қ.М. - М. Өтемісов атындағы БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры;
Тасмағамбетов Ә.С. - М. Өтемісов атындағы БҚМУ ОӘЖ жөніндегі проректоры;
Дәрішева Т.М. – п.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ ТЖ және ӘМ жөніндегі
проректоры;

Мүтиев З.Ж. – ф.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ филология факультетінің
деканы;

Сұлтанғалиева Р.Б. – ф.ғ.к., М. Өтемісов атындағы БҚМУ қауымдастырылған
профессоры, баспасөз қызметінің жетекшісі;

Сұлтаниязова И.С. – философия докторы (PhD), М. Өтемісов атындағы БҚМУ
доценті, қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі;

Хасанов Ғ.Қ. – ф.ғ.д., М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессор.

Қ15 «Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері»: «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында академик Қажым Жұмалиев мұрасына арналған атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы, 2018. - 176 б.

Жинаққа академик Қажым Жұмалиев мұрасына арналған «Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға келіп түскен баяндамалар енген.

Конференция материалдарының жинағында академик Қажым Жұмалиевтің әдебиет теориясы мен сынының өзекті мәселелері, қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы мен әдіснамасы, қазақ фольклористикасы, рухани жаңғыру және әдеби өлкетану, қазақ тілі білімінің теориялық мәселелері және оқыту әдістемесіне арналған жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылары, ғалым-педагогтары, жас ғалымдары мен орта мектептің озық тәжірибелі мұғалімдерінің мақалалары енгізілген.

ӘОЖ 821.512.122.0
КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-266-407-2

© М. Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2018.

АЛҒЫ СӨЗ

Серғалиев Н.Х.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ректоры, биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Қайырлы күн, конференцияға қатысушылар, құрметті қонақтар, оқытушылар және студенттер!

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында өткізіліп отырған «Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!

Ақжайық өңірі қашан да даналар мен таланттарға кенде емес. Тек осы өлкеге ғана емес, барша қазақ жұртының мақтанышына айналып, құрметіне бөленген тарихи тұлғаларымыздың бірі, киелі Қаратөбе топырағында дүниеге келген ақын, прозаик, драматург, қазақ әдебиеттану ғылымындағы тұңғыш доктор, профессор, академик – Қажым Жұмалиев.

Қажым Жұмалиев 1932 жылы Қазақ педагогикалық институтын тәмамдаған бойда, қазақтың Халық ағарту министрлігі Орал қаласында жаңадан ашылған Орал педагогикалық институтының Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасына оқытушы етіп жібереді, ол – кафедраның алғашқы меңгерушісі. 1932-1937 жылдар аралығында қазақ әдебиетінің тарихы мен әдебиет теориясынан, ауыз әдебиетінен дәріс оқып, ұстаздық еткен Қажым Жұмалиев – көп қырлы тұлға.

Күні кеше Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы жарияланған болатын. «Тарихи сананы жаңғыртуда» «Ұлы даланың ұлы есімдеріне» арнайы тоқталуының өзі ұлы тұлғалар есімдерін ұлықтау мен жас ұрпаққа насихаттау мақсатын көздеп отырғаны сөзсіз.

Ұлттық әдебиеттану ғылымында өзіндік орны бар айтулы ғалым Қажым Жұмалиевтің ғылыми мұрасын зерттеу мен зерделеу, тұлғалар мұрасын ұлықтау мақсатында

ұйымдастырылып отырған конференцияға жоо ғалымдары, шәкірттері, ұстаздар, ғалымның ағайын туыстары, туған жерінен арнайы келіп отырған азаматтар, еңбек ардагерлері қатысып отыр.

Ғалым мұрасына арналған баяндамаларға кезек беру үшін «Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясын ашық деп жариялаймын және конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

ӘОЖ 82152.122:001.8

АКАДЕМИК ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВТІҢ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІ

Мұсаев А.М.

филология ғылымдарының докторы, профессор,

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

1982 жылдың қоңыр күзінде конкурстық жүйемен А.С.Пушкин атындағы педагогикалық институттың қазақ әдебиеті кафедрасына қатардағы оқытушы ретінде жұмысқа қабылдандым. Бұған дейін өзім қызмет атқарған облыстық «Орал өңірі» газетінің ұжымымен қош айтысып, жаңа жұмыс орнына ынталана кірісіп кеттім. Бұрын институтта сабақ берген ұстазым Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов ұзақ жылғы үзілістен кейін (кандидаттығы мен докторлығының аралығы 30 жыл) докторлық диссертациясын Ғылым Академиясында абыроймен қорғап, кафедра меңгерушісі қызметінде жүрген болатын. Сол Мәкең жаңа жыл қарсаңында: *«Ал, бала, бұлай жүре беруге болмас, жолға дайындал, қысқы сессия бітісімен, Алматыға жүреміз. Әдеби-ғылыми ортаға таныстырам, тақырыбыңды бекіттіруіміз керек»* - деді. Сонан қысқы сессия аяқталысымен Алматыға бет алдық. Поезбен жүрген ұзақ жолда Мәкең өзінің ғылыми ортаға қалай қабылданғанын, ұстазы, ғылыми жетекшісі болған Қажым Жұмалиев жөнінде ұзақ сыр толғады. Күнделікті өмірде көп әңгімеге жоқ Мәкеңнің сол айтқандары менің есімде мәңгі сақталып қалды...

Алматыға келісімен Мәкеңдермен институтта қатар оқыған Академияда қызмет істейтін, ғылым докторы Әбділхамит Нарымбетовке кіріп, әкесінің қазасына көңіл айттық. Әбекеңнің әкесі Қуан ақсақал Жаңақала ауданының тумасы, Алматыға келіп баласының қасында тұрып, қартайып барып дүниеден өткен екен. Әбекеңнің пәтері Көкбазардың жанында, академиктерге арнап жапон тұтқындарына салдырған әйбәт ғимрат екен. Бұрын бұл пәтерде академик-жазушы Ғабит Мүсірепов тұрыпты. Ал, Әбекеңнің пәтеріне есікпе-есік қарсы беттегі үйде академик Қажым Жұмалиев тұрған. Қазір бұл пәтерде академиктің жұбайы Шура тәтей тұрып жатыр. Біз

Қажағанның үйіне кіріп кейуана Шура тәтейге сәлемдесіп, амандық-саулық сұрасып шықтық.

...Міне сол уақыттан бері Қажым аға салған қасқа жолдан ауытқымай, басты назарда ұстап жүріп келеміз.

Бүгін осы бір аяулы академик ағанын туғанына 110 жыл толып отыр. Бүкіл саналы ғұмыры мен бар күш-жігерін сөз өнеріне, оның даму тенденциялары ментабиғатын тануға арнаған ғұламаның ғылыми баспалдақтары мен өмірбаянын танып білудің бүгінгі ұрпақ үшін маңызы зор. Ол әсіресе бүгінгі республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізіп отырғын Батыс Қазақстан университетінің ұжымы үшін, оның алғашқы оқытушыларының бірі, өзін өшпес құрметіне бөлеген ғылымның көп қатпарлы жолындағы ең алғашқы адымын жасаған қасиетті шаңырақ иелері үшін ерекше болмақ...

Академик Қажым Жұмалиев – ұлттық фольклортану ғылымына, әдебиет тарихы мен теориясын зерттеу ісіне сүбелі үлес қосқан ғалым. Осы орайда 1958 жылы басылған «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты күрделі еңбегінде қазақ халқының рухани-мәдени тарихында ерекше орын алатын ақын-жыраулар болмысы, өнерпаздық табиғаты, синтетикалық өнер иесі екендігін айта келіп, ауыз әдебиетінің материалының молдығы, мазмұндылығы және көркемдігі жағынан қай халықтың ауыз әдебиетінен кем түспейтіндігін, фольклористика ғылымында танылған сан-алуан түрлердің біздің туған әдебиетімізде кездесетінін шебер баяндайды. Туған халқының әдебиеті мен мәдениетіне осыншалық зор сүйіспеншілік сезіммен қараған ғалым қазақ ауыз әдебиетінің осыншама бай болу себебін: *«Жазуы, баспасы жоқ елдерде сөз өнері негізгі құрал екендігі. Ондай елдің ауыз әдебиеті-сан алуан сипаттарды өз бойына сыйғызады.*

Халық өмірге көзқарасын да, жастарға тәлім-тәрбие беру мәселесін де, ел басынан өткен тарихи жайттарды да, діни намыс-сенімдерін де сөз арқылы көпшілікке жеткізеді. Сондықтан, сөз өнерін дамыту, оның мазмұнымен қатар түр көркемдігіне ерекше көңіл бөлу жай машақтанудан туған нәрсе емес, өмір тілегінен туған нәрсе» - дейді [1].

Қажым Жұмалиев батырлар жырының ішінен «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар», «Алпамыс» жырларын алып, оларға идеялық және көркемді жағынан талдаулар жасайды. Қазақ батырлар жырының көбіне оқиға «басты қаһарманның айналасында болады да, басқалар сол негізгі қаһармандардың ерлігін, патриоттығын немесе басқа психологиялық жақтарын толықтыру үшін, кейде поэтикалық

контраст ретінде көрсетіледі» [2] - дей келіп, осыған орай зерттеуші қазақтың батырлар жырына тәне екінші бір ерекшелігін айтады. Ол қай жырдың идеясын алсаңыз да негізінде ел тілегі, ел қорғау мәселесінің жататындығы Ғалым сонымен бірге қазақ эпостарында кездесетін бақташылық, аңшылық мотивтерін де- қазақтың батырлар жырына тән ерекшелік деп біледі.

Профессор Қажым Жұмалиевтің қазақ эпосы, лиро эпосы, тарихи жырлары туралы зерттеулерінде көбіне көп салыстыру әдісін қолданады. Ол әдіс ғалым зерттеген «Ер Тарғын», «Қамбар», «Алпамыс», «Қобыланды» батыр жырларынан да, «Қозы-Көрпеш - Баян сұлу», «Айман- Шолпан», «Қыз Жібек» сияқты лиро-эпостық жырларынан да, Ы.Шөрековтің «Исатай-Махамбет» поэмасын талдауларынан да, айқын көруге болады. Ол бұл әдісті пайдаланғанда, мәселен, эпостарды өзге ел эпостарымен салыстыру, бір вариантын екінші вариантымен салыстыра қарау, сол дәуірдегі тарихи уақиғалармен байланыстыра зерттеп тапқырлық көрсетеді. Сонымен бірге білімдар ғалым өзінен бұрын айтылып кеткен пікірлерді көп қайталамай үнемі тың пікірлер, соны көзқарастар айтуға ұмтылуы, әр эпостық шығарманың тек өзіне тән ерекшелігін тамыршыдай тап басып айтуымен де таң қалдырады.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Ә.Дербісалин:

«Қ.Жұмалиевтің ұзақ жылдар жемісті еңбек еткен саласы - қазақ әдебиетінің XVIII-XIX ғасырлардағы тарихы. Бұрын жазу мәдениеті онша өріс алмаған жерде әдебиеттің өзі туралы да, әсіресе оның тарихы туралы жаңадан ғылыми жүйелі ой айту қиын міндет. Сол қиындығына қарамастан әдебиетті зерттеуші ғалымдарымыз әдебиет тарихының бір жарым ғасырлық жүйелі тарихын жасады. Бұл жүйе ғылымда бүгінге дейін өзінің мәні мен маңызын сақтап келеді. Мұнда Қ.Жұмалиевтің еңбегі өзгеше салмақты» [3] - деп жазды. Шындығында да, Ғалым Бұқар жырау Қалқаманұлы мен жауынгер ақын Махамбет шығармашылығынан бастап XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Шәңгерей Бөкеевке дейінгі ақындар творчествосына терең талдау жасаған. Әсіресе, оның тарихи әдебиеттегі бағыттар туралы пікірлері құнды болды. Осы кезеңдегі демократиялық бағыт пен феодалдық салт-сананы қолдаушылық бағыттың болғанын нақты мысалдар келтіре отырып, ғылыми тұрғыдан дәлелдеп берді.

Қ.Жұмалиев қазақ әдебиетінде Махамбеттану ілімінің негізін қалады. Шаруалар көтерілісінің жалынды жаршысы Махамбет Өтемісұлының шығармашылығын ұзақ жылдар бойысарыла зерттеп, артына өлмес мұра қалдырды. Жауынгер ақын жырлары туралы

отызыншы жылдардың аяқ кезінде «Қазақ әдебиеті», «Әдебиет майданы», газет-журналдарында дүркін-дүркін мақалалар жариялап, кейін үлкен ғылыми еңбекке ұластырды. Ол Махамбет творчествосын сол кездегі тарихи жағдайлармен тығыз бірлікте қараған. Махамбет өз кезінің ұлы реалист ақыны еді. Профессор Қажым Жұмалиев ақын шығармашылығындағы осы реалистікті әдейі бір проблема етіп қойып, оны ақын шығармаларынан мысалдар келтіре отырып ғылыми негіздеді.

Ол 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Бұл қазақ әдебиеттану ғылымында қорғалған тұңғыш докторлық диссертация болатын. Бұл еңбекті орыстың белгілі ғалымдары Н.К.Дмитриев: «Қ.Жұмалиев алған тақырыптың ғылымдық мәні өте зор. Абай қазақ әдебиетіндегі ең ірі тұлға, ол туралы жазылған сын, мақалалар да көп, бірақ Абай творчествосын бұл сықылды әр жағынан алып, тап осы көлемде әлі ешкім зерттеген емес» [3] - деп жазды. Бұл еңбегінде тілдің қазақ өміріндегі алатын орны мен мәніне тоқтала келіп, Абайға дейінгі қазақ поэзиясының тіліне талдау жасайды. Абайдың қазақ әдеби тілін дамытудағы еңбегі де зерттеуші назарынан тыс қалмайды.

Академик Қ.Жұмалиевтің қазақ әдебиетінің тарихын жасауда араласпаған саласы кемде-кем. «Қазақ әдебиеті тарихының» үш томдығының (алты кітап) қайсысында болмасын ғұламаның қолтаңбасы, салған ізі сайрап жатыр. Әр кітаптағы шолу бөлімдерін былай қойғанда, «Бұқар жырау Қалқаманұлы», «Махамбет Өтемісұлы», «Шернияз Жарылқасұлы», «Алмажан Азаматқызы», «Ығылман Шөреков», «Тайыр Жароков» тарауларын да жазған Қ.Жұмалиев.

Оның Қазақстанда әдебиеттану ғылымының дамуына сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Ол тұңғыш рет «Әдебиет теориясынан» оқулық жазды. Бұл оқулығы алаш алыптары аласталған заманда, ұзақ уақыт халқымыздың рухани сұранысын толтырып тұрды. Бұл еңбек те қайта-қайта басылым көріп, 1960 жылы толықтырылған нұсқасы күні бүгінге дейін орта мектептің жоғары кластары үшін тұрақты оқу құралы ретінде пайдалануда. Қазақ әдебиеттану ғылымының теория саласында талқыға түспей келе жатқан тың проблемалар көптеп кездеседі. Соның бірі - жазушының жеке стилі жайлы мәселе. Бұл мәселеге академик Қ.Жұмалиев «Стиль- өнер ерекшелігі» атты жаңа еңбегін арнап, қазақ әдебиетінің теориясын белгілі бір белеске көтеріп тастады. Еңбекте С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Т.Жароков, С.Камалов, Ә.Сәрсенбаев, Д.Әбілов сияқты

ақын-жазушылардың өздеріне тән жазу ерекшеліктері кеңінен сөз болды. Сонымен қатар ғалым болашақ зерттелуге тиісті проблемаларды анық көрсетіп, кейінгі кезде жастардың бұл мәселелерді батыл қолға алып, зерттей бастағандығын да айтады.

Қ.Жұмалиев 60-жылдарғы әдебиеттану ғылымына оқулықтар арқылы да үлес қосқан. Сондай еңбектің бірі - жоғары оқу орындарына арналған «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» атты оқулығы. Ғалым бұл жұмысында көрсетілген кезеңде ғұмыр кешкен ақындар шығармашылығын танып-білуде бұрын жіберілген қателіктерді ашып айтып, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті арасындағы байланысты айрықша сөз етеді.

Қ.Жұмалиев Қазақ әдебиетінде тұтас мектеп қалыптастырған ғалым. Оның алғашқы шәкірттері С.Қирабаев, З.Қабдоловтардың өзі бір-бір әдеби мектептің көш басында тұр. Академик Қ.Жұмалиев әдеби мектебінің шәкірттері қазақ әдебиетінің XVIII-XIX ғасырлардағы өкілдерінің шығармашылығынтереңдете зерттей бастады. Бұқар жырау Қалқаманұлы, Махамбет, Шернияз, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Біржан, Алмажан, Шәңгерей, Ақан сері, Абай, Ыбырай, Шоқан, Ақылбай, Мағауия тәрізді ақын-жырауларымыздың жыр-толғаулары халық санасына рух болып құйылды. Ауыз әдебиеті, әдебиет тарихы, әдебиет сыны, әдебиет теориясы салалары бойынша өзі ұсынған идеяларды жүзеге асыратын шәкірттері көптеп саналады. С.Қирабаев, З.Қабдолов, М.Мырзахметов, Б.Наурызбаев, Ф.Оразбаев, М.Атымов, М.Тілеужанов, З.Жұмағалиев, С.Құспанов, З.Серікқалиев, А.Сүлейменов сияқты ғалым-сыншылар тікелей Қажыекеңнің мектебінен өткен дарындар. Олардың ғылыми ізденістерінің жемісті болуы тікелей ықпал еткен ұстаз әсерінен болса керек. Қ.Жұмалиевтің басшылығымен 32 адам ғылым кандидаты, 8 адам ғылым докторы дәрежесін алыпты.

Академик С.Қирабаев: *«Сонымен қатар ол ғылым докторлары аз көрші республикаларды, Орта Азия әдебиетшілерінен докторлар даярлау ісіне зор қолқабыс етті. Өзбек, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт әдебиетшілерінің бірқатары-ақ (Н.Сағитов, Н.Жапаков, Қ.Рсалиев, А.Харисов т.б.) бұл жағынан Қажымға қарыздар»* [5] - деп өте дұрыс айтады.

Қазақтың әдебиеттану ғылымындағы тұңғыш кандидат, тұңғыш доктор ол республикада әдебиет кадрларын даярлауда өлшеусіз мол еңбек сіңірді. Әдебиеттегі адалдық пен шындық үшін жанын сала кірісетін еңбекқор ғалым өзі алған абырой-атақтардың буына еш уақыт пісіп көрген емес. Өмірдің ауыр соқпақтарымен көп жүріп, қаншама сынақтарына тап келсе де өзінің әу бастағы тазалығы мен

қайтпас қайсарлығын, биік адамгершілігін сақтап қала алды. Қара ормандай қаулап өскен қазақ әдебиеттану ғылымында терең сұлба салып кеткен өшпес ізі сайрап жатыр бұл күнде.

Қазақтың әдебиеттану ғылымының майталманы Қажым Жұмалиев Өз ұлтының рухани байлығын игеру жолында еткен ерен еңбегі арқылы, халқының өшпес сүйіспеншілігіне бөленді. Өзі ту ұстаушысы болған қазақ әдебиеттану ғылымы асудан соң асуларды алып, шынға шырқап барады. Оның алғы сапында Қажыақанның қордалы ойлары мен ғибратты істері, жаққан ілім-білім нұры әрқашан жарқырап, сара бағытпен жол көрсетіп тұрары хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмалиев Қ. «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері».
2. Сонда 11 бет. Алматы. 1958. 1- т. 6-6
3. Дербісалин Ә. Даңғыл ғалым/ Соц. Қазақстан 1977 ж. 25 декабрь
4. Жұмалиев Қ. «Қазақ әдебиет тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі». Алматы 1960 2-т. 123 б.
5. Қирабаев С. Шындық және шеберлік. Алматы, 1981-161б.

ӘОЖ 82 (524)

Қ.ЖҰМАЛИЕВ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫН ЗЕРТТЕУШІ ҒАЛЫМ

Хайыржанова Б.С.

педагогика ғылымдарының кандидаты,

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

Әр ұлттың белгілі бір ғылым саласын жасаушы, дамытушы, ел игілігіне жаратушы шоқ жұлдыдай кемел тұлғалары болатыны анық. Қазақ әдебиеттану ғылымын өзіндік пайымдауларымен байытып, елеулі еңбектер бере білген, ұлтымыздың мақтанышына айналған санаулы ғалымдар бар. Олардың әдебиеттануға қосқан үлесін кейінгі буын әдебиет зерттеуші ғалымдар нақты өмір сүрген кезең шындықтарымен бірлікте қарастыра отырып зерттеуде. «Ғалымның хаты өшпейді» дегенмен, оның әдеби мұрасын жаңғыртасаң, көптің қолы жете бермейтін зәру дүниеге айналуы мүмкін. Еңбектері сұранысқа ие болып келсе де, түрлі себептерге байланысты өткен ғасырдың елуінші-алпысыншы жылдарынан кейін қайта баспа жүзін

көрмеген белгілі ғалымдарымыз, ақын жазушыларымыз бар. Солардың бірі-Орал өлкесінде дүниеге келіп, бүтін қазаққа тұлға болып танылған, академик, әдебиеттанушы ғалым, фольклорист, жазушы Қ.Жұмалиев. Ғалым қазақ әдебиетінің фольклорлық жанрындағы ғылыми зерттеулерді қалыптастырып қана қоймай, әдебиет тарихы (XV-XIX) саласында өлшеусіз қызмет етті.

Ғалымның негізгі көзқарасы бойынша, қай халықтың әдебиеті болмасын, көш басында халық ауыз әдебиеті тұрады. Жазба әдебиеттің негізін салушы-Абай, ал оған дейінгі халық ақындары ауыз әдебиетінің ықпалында болды. Ол Қобыланды батыр, Алпамыс батыр, Ер Тарғын, Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Қыз Жібек, Айман-Шолпан сынды эпостық және лиро-эпостық дастандар мен тарихи поэмаларды зерттеумен айналысты. Қажым Жұмалиев өз зерттеулерінде қазақ әдебиетінің тарихы XVII-XVIII ғасырлардан бастау алғанын алға тартады, соның ішінде аңыз легінде емес, өмірде болған тарихи тұлға-Бұқар жырау деп түсінеді, сол себепті тарихи әдебиетіміздің басы саналады. Ал оған дейінгі Сыпыра, Асан қайғы, Қазтуған, Жиенбет, Доспамбет сынды жыраулардың тарихи тұрғыдан аты аталғанымен, аңыз түрінде сақталған деп түйеді. Тарихта аты мәлім, хат таныған халық ақындары XVIII ғасырдың екінші жартысы мен -XIX ғасырдың бірінші жартысында дүниеге келген. Соның бірі де бірегейі Махамбет деп түйеді. Ғалым өзінің еңбегінде: «XIX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Махамбет Өтемісовтің 1839 жылғы жазылған хаты қолжазба күйінде бүгінге шейін сақтаулы, сондықтан оларды жазбады, барлық өлеңдерін тек қана ауызша шығарды деуге болады бермейді», -деп түйеді [1, 263]. Яғни, реалистік және романтикалық дүниетанымның аражігін айқындап көрсетіп тұр десек болады. Осы тұста өзім Қажым Жұмалиев есімін ең алғаш студент күнімде ұстазым академик Зейнолла Қабдоловтан Махамбет тақырыбын таңдаған кезде естіген едім. Ағайымның айтқаны-Махамбеттанудың негізін салған академик Қажым Жұмалиев.

Қазақ жағдайында Махамбеттің де үлкен реалистің бірі болғандығын алға тартады, Шындықты айту Махамбетке де арзан түспейді. Шындықты айтқандығы үшін ол сергелдеңге ұшырап қуылды да, айдалды да, ауыр азапты да көрді, алайда қазақ әдебиетінде Махамбет образы шынайылықтың тайған емес. Қ.Жұмалиев Махамбет өлеңдерінде де реалистік суреттеулермен қатар, романтизм элементтерінің кездесетіндігін алға тартады. Оның романтизмінің негізі-шаруалар көтерілісіне келіп тіреледі. Оның «Ұлы арман» атты өлеңін романтикалық әдістің дәл өзіне жатады:

Желп-желп еткен ала ту,

Жиырып алар күн қайла?
Орама мылтық тас ұрып,
Жауға аттанар күн қайда?
Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Арғымақтан туған асылды

Баптап мінер күн қайда?-дейді. Міне, бұл ғалымның Махамбет өлеңдеріне берген бағасы. 1937 жылдары жалаң социологияның белең алып, дәуірлеп тұрған шағында, басқаны былай қойғанда, Махамбет, Ыбырай, Абай мұраларын қазақ әдебиетінің алтын қорына қосу мұн болды емес пе? Міне, осы тұста Қ.Жұмалиев Махамбет мұрасын әр қырынан зерттеп, оның ардақты есімін, асыл мұрасын азаматқа тән батылдықпен батырдай қорғап шықты. Ғалым 1937 жылы «Исатай-Махамбет көтерілісі және Махамбет поэзиясы» деген атпен оннан астам мақала жариялады[2, 11].

Махамбеттану мәселелерімен қатар, жазба әдебиеттің негізін салушы Абай Құнанбаевтың мұрасын зерттеген. 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғаған ғалым. Докторлық диссертациясында тілдік элементтердің қолданысын ашып көрсеткен. Абай поэзиясындағы теориялық ұғымдарды берумен қатар, қаақ әдеби тілін дамытудағы рөлін ерекше атап көрсетеді.

Сондай-ақ, XIX ғасырдың көрнекті өкілдері Шернияз Жарылғасұлы, Алмажан Азаматқызы, Нұржан Наушабаев, Әбубәкір Кердері, Шортанбай Қанайұлы еңбектеріне ғылыми негіздемелер жазды. Ғалым халық ақындарының еңбектерінде қозғалған негізгі тақырып сол кезеңдегі саяси жағдайларға байланысты деп түйеді. Бұл қандай саяси жағдайлар? Қазақстанның толықтай Ресейге қосылуы, хандық биліктің жойылуы,, үстем тап өкілдерінің қарапайым халықты басынуы тағы да басқа. Осы аталған мәселелерді көре отырып, олар өз шығармаларына арқау етті. Әбубәкір шығармаларына қатысты:

«Зекет беріп, хажы бар,
Ораза ұстап намаз қыл
Айналмаңыз құр малға,
Дүнияға айналып.
Тәңір берген дәулеттен,

Махшар күні құр қалма». Яғни ғалым Әбубәкір өлеңдеріндегі діни пәлсапа көбірек екендігін айтады.

Қажым Жұмалиевтің ауыз әдебиеті туралы соңғы зерттеулерінің бірі-қырғыз халқының атақты эпосы «Манас» жайлы. Шоқан Уалиханов пен М.Әуезовтен кейінгі қазақ әдебиетінде құнды пікір

айтқан ғалымдарымыдың бірі-Қ.Жұмалиев болды. Бүкіл жер жүзінде «Манастан» үлкен зор көлемді эпопея болмағандығын дүниежүзілік эпостармен салыстыра отырып, дәлелдеп береді. Сонымен профессор Қажым Жұмалиевтің қазақ эпосы, лиро-эпосы, тарихи жырлары туралы зерттеулерін оқи отырып, мынадай ерекшеліктерді пайдалуға болады:

- 1) Ғалым үнемі салыстыру әдісімен зерттейді; Соның ішінде қазақ эпостарын басқа халықтардың эпосымен салыстыру арқылы және әр түрлі варианттарын салыстыру арқылы үшіншісі-тарихи жағдаймен байланыстыру арқылы;
- 2) Тың пікірлерді айту арқылы зерттейді;
- 3) Белгілі шығарма мен басқа шығарма арасындағы өзгешілікті тап басып, теориялық тың пікірлер айтады.

Міне, бұл ғалымның зерттеушілік қыры десек болады.

Қажым Жұмалиевпен бірнеше жыл бір кафедрада жұмыс жасап, үлгі, өнеге алған профессор Хасен Әдібаев Қажым Жұмалиевтің ғалымдығы туралы: «Шын ғалым ешқандай канонға сыймайды, канонды өзі жасайды. Қажым Жұмалиев-шын ғалым. Қара ормандай қаулап өскен қазақ әдебиеттану ғылымында терең сұлба салып кеткен ғалым. Оның қасиеті-зейінділік, тенденция, білімдарлық. Бұл Қ.Жұмалиевтің ғалымдығы туралы ойланып айтылған орынды пікір екені даусыз. Қорытындылай келе, сөзімізді Қажым ағаның ойымен өрнектесек:

Шіркін-ай жан қиярлық болса досың
Іргелес қып достықтың тіксен қосын,
Жаһанда бар ма қызық одан артық,
Келмей ме кемеліне көңіл-қошың?
Үстіне бақытсыздық төнсе қалың,
Морт кетсе, қысылғанда қармар талың;
Сонда дос көрсетеді шын достықты,
Аямай бір сен үшін қолда барын.
Жолына ондай достың керегінде,
Берсең де аз малға қоса, шыбын жанын

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері.- Орал: «Ағартушы»,2010.-436 б.
2. Жұмалиев Қ. Егеулі найза.-Алматы: «Арыс», 2003.-280 б.
3. Атымов М. Қажым Жұмалиев.-Алматы: «Ғылым», 1987.-160 б.

ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ ПРОЗАСЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ ТҰТАСТЫҒЫ

Мүтиев З.Ж.

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

Мұханбетова Ж.Ө.

*педагогика ғылымдарының магистрі,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ*

Тарих беттеріне үңіліп, өз заманының келбетін сипаттауда, қоғам көріністерін суреттеуде шабыттана қалам тербеген, саналы ғұмырын ғылым мен білімді, әдебиетті дамыту жолында сарп еткен талантты тұлға Қажым Жұмалиев жазушылық қырынан да танылып, проза әлеміне «Қанды асу» өлеңмен жазылған романын, «Айқас», «Қайсар қара, қайырымды адам» повестерін, «Қос білек», «Жаңа орда», «Жолаушы жыры», «Жорыққа аттанғанда» сынды әңгімелерді алып келді.

Қажым Жұмалиевтің 1934 жылы латын қарпімен Қазақстан баспасында жарық көрген «Қанды асу» романы – бай мен кедей арасындағы тартыс, қара арғымақ, қара күймеге мініп, сары жез киім киініп, жүндей түтіп кедейді зар жылатқан Мұқан сынды байлар мен шашы ағарып, қартайып өлгенге дейін байлардың құлына айналып, мал бағып күн көрген кедейлердің халін жырлаған көлемді туынды.

Жазушы романның кіріспе бөлімінде табиғат пен адам арасындағы үнсіз байланысты, жазық дала мен мал баққан малшы арасындағы үнсіз тілдесуді суреттейді.

Жасыл кілем жайнаған жазық дала,

Жүрегі өрт, денесі у, жаны жара.

Ойға шомған қапалы қоңыр белдің,

Әлдилейтін қайғысын сағым ғана.

Барылдауық бетеге қалың бозды,

Жалын ұрттап, қан құсқан сай мен сала [1, 3 б.].

Осынау кең даланы шарлай, таң атпастан малмен бірге өріске шыққан, шыбын жаны иненің жасуындай бір рахат көрмеген малшының бейнесі көрініс табады. Қайқы кірпік, қайқы ерін, балуан балтыр, төртбақтау, орта бойлы, көз жанары өткір, терең ойлы бұл жас бала он жасынан мойнына құлдық қамытын киген Жұман Сәлім

еді. Әке-шешесі де Мұқанның құлдығында қаза тапқан панасыз жетімнің бүгінгі тірлігі – байдың қой-қозысын бағу, малын күзету.

Сәлімнің кескін-келбетін, сыртқы бейнесін сипаттауда жазушы ерекше сөз шоғырларын, айшықты тіркестерді, келісті теңеулерді қолдануға тырысады.

Қайыз-қайыз сыйдиган қара сирақ,
Жырым-жырым басында жаман тымақ.
Далба-дұлба үстінде шекпен күпі,
Жұмыр сақпан белінде, қолда ақ таяқ.
Ақ шаңдаққа үйкелеп сауырын төсеп,
Қой шетінде анау кім жатқан сұлап [1, 5 б.].

Күн көрерлік адал малы да, тұрар баспанасы да, жанашыр ата-анасы да жоқ бала жастайынан қой соңына салып қойған өміріне налиды, ішіне жиналған шерін, мұң-зарын, жүрегін өртеген қайғы-қасіретін тау-тасқа, өзен-көлге ғана жайып салады. Дала мен табиғат та қойшы күйін сезгендей күңіренеді.

Патшадай сән-салтанат құрған Мұқан болыстың ісі қате болса да дұрысқа саналуы, жан тыныштығын ғана ойлап кедейлерді жылатуы, есігінде жүрген жалшыларының еңбегіне он екі айда бір тоқтылы қой беруі – әділетсіздіктің, теңсіздіктің жарқын көріністері.

Қайғылы удың толқынына батып, жылай-жылай көз жасы таусылған баланың кенеттен көзі ілініп кеткен сәттегі көкжалдың қойға шауып, төрт саулық пен бір тоқтыны қырып кеткені оқиғаны шиеленістіре түседі. Қойдың дүрліккенін көріп атына мінген Мұқанның інісі Әлмағамбет қаһарын төгіп, Сәлімнің жанын алмаққа аттанады.

Сұп сұр болып жауыздың қаны қашып,
Ен байлыққа елігіп жүрген тасып.
Бұзау тісті солқылдақ қолындағы,
Тұғызбай-ақ Сәлімді қалды басып.
Кісі жейтін төбеттей тісі ырсида,
Тынатындай өлтіріп мауқын басып [1, 8 б.]

– дей келе автор одан әрі сорлы Сәлімнің шыбын жанын сақтап қалу үшін жан ұшыра айтқан жалынышты сөздерін баяндайды. Қайырымсыз жауыз Әлмағамбеттің құлағы керең, көзі соқырланып қалғандай қолындағы алты өрімді жуан қамшымен жас баланы соққының астына алуы жан түршіктіреді. Есін білместен тәлтіректей құлаған баланың мойнына шылбыр салып, ат құйрығына байлай қу тікенге әрі-бері сүйреуі жауыздың опасыз әрекетін танытады. Ен далаға жосадай боп төгілген жетім Сәлімнің қаны мен жанының құны бес саулықпен тең болғандығы қынжылтады. Бай қорлығына іші-

бауыры өртеніп, есі кіресілі-шығасылы шала-жансар күйде жатқан Сәлім үйде қалған бауырларын ойлап аласұрады.

Байлардың күлін көкке ұшырар күнді аңсаған Сәлімнің:

Жап-жас денем болдың ба иттің асы,
Бес саулық па? Ер құны, ердің басы?
Ері өлсе жасырып көмер ме екен.

Жазық қабақ арқаның сар даласы.

Не болмаса көмусіз қаламын ба?

Моншақ-моншақ егіліп көздің жасы [1, 14 б.]

– деп егіле айтқан зары жан тебірентеді. Ен далада өліммен арпалысып үш күн жатып, бір жұтым суға зар болған кейіпкеріне жазушы табиғатты көмекке жібереді. Аз уақыт ішінде аспанды тұтастай торлаған қара бұлт, үйлердің шаңырағын ұшырып, қора-қопсының астан-кестенін шығарған долы жел, шелектеп құйған жаңбыр әл үстінде жатқан Сәлімнің тамағын жібітіп, бойына күш береді.

Жылдар өте келе тән жарасы жазылған Сәлімнің бай-болыстарға деген ыза-кегі өрши түседі. Оған қоса патша өкіметінің 19-31 жас аралығындағы қазақ жігіттерін майданның қара жұмысына шақыру туралы жарлығы ел ішінде наразылық тудырып, Сәлім сияқты батыл ерлердің көтеріліске шығуына себепші болады. Ерлікпен шайқасқа аттанған қолды бастаған Сәлімнің жауынгерлері қару-жарақтың жоқтығынан, қарсы топтың басымдығынан жеңіліс тауып, отыз солдат қараңғы үйге абақтыға қамалады. Ауыл ішінде де жалғызынан, жарынан тірілей айырылып зар жылаған ананың, қара жұмысқа шақырылып амалсыздан аттанған жігіттердің мұңын түсінер, қорған болар ержүрек ұлдардың қамауда отырғандығы ауыр тиеді. Еш уайымсыз бай мен билердің қара халық сарсаңға түскен шақта ойларына келгенін жасап, ауыл арасында ойран салып, өз орындарына малайларын жіберіп, ішкен-жегендеріне мәз болып жүрген қалыптарын автор әсерлі суреттейді.

Болыс Мұқан арандай аузын ашқан,

Кедейлердің қасықтап қанын шашқан.

Қолға түскен жасақтың талай ерін,

Жерге көміп тірілей, ағашқа асқан.

Ел уысында Мұқанның табанында,

Қан шығарар қаһарланса қара тастан [1, 22 б.].

Автор елдің нанын, кедейдің жанын жеген Мұқанды «жегі құртқа» теңейді. Кедей халықтың жеріне дейін тартып алып малын жайлатқан болыстың ессіз әрекеттері күн санап өсе береді. Бұл жауыздың жанын алуға бекінген, талай тұтқынды темір қапастан

құтқарған, өзі итше күнелтіп еліне аман жеткен Сәлімнің ендігі мақсаты ата-анасының, дос-жолдасының, халықтың кегін алу еді.

«Жоқ, я өлем! Кегімді не аламын,
Жандырамын Мұқанды не жанамын.
Жолдасымның қаны бар әкем құны,
Не малғызам қанға қол не маламын.
Жұлдыз куә ант етем түн жамылып,
Күресемін шыққанша шыбын жаным» [1, 36 б.]

– деп бекінеді байдың қорлығына енді шыдамасын білген батыл ер. Өзі секілді ержүрек жолдастарын ертіп Мұқан, Әлмағамбеттерге қарсы ашық шыққан Сәлім қайтпас қайсарлықтың, бұлтартпас батылдықтың нәтижесінде халқына теңдік алып береді. Бай-болыстың халықтан күштеп алған жерлерін қайтарып, егін егіп, мал өсіріп еңбек етуге жол бастайды. Ондаған жыл тер төгудің арқасында совхоздың басшысы болған Сәлім қарапайым халықты мал, егін өсіруге жұмылдырып, ауылды техникамен қамтамасыз етіп, сүт фермасын ашып нағыз еңбекші елге айналдырады.

Жалпы алғанда, жазушының «Қанды асу» романының негізгі тақырыбы – бай-болыстар билік құрған заманда халық қамын ойлаған, ел қорғаны болған ержүрек ерлердің ерлігін дәріптеу болса, басты идеясы – жазықсыздың аяусыз қанын шашып, жанын қиған жауыздардың сұраусыз қалмайтынын, кедейлерді құлына айналдырып, қорлық көрсеткендерден ел кегін қайтарар батыл азаматтардың бар екендігін кейінгі ұрпаққа насихаттау екендігі айқын.

Жалынды күрескер, ел жанашырлары Махамбет пен Исатай, Үбі сынды қазақтың өр тұлғалы біртуар батырларының көркем образы бейнеленген «Айқас» повесі Қажым прозасының биік шыңы десек те болады. «Ұлы айқасудың алдында», «Таңба», «Тарлан атты жолаушы», «Айқас» деп аталатын төрт бөлімнен тұратын бұл повесте «қара қазан, сары бала қамы үшін» жауға қарсы аттанып, халықтың мұңын мұндап, жоғын жоқтап, ұлтына, атамекеніне деген сүйіспеншілігін ісімен дәлелдей білген батырлардың ерлік қимылдары көрініс табады. Жазушының бұл туындысына «Айқас» атауының берілуі бай мен кедей, билеуші топ пен еңбекші халық арасындағы тартыстарды сипаттауынан, елі үшін, туған өлкесі үшін кескілескен ерлерінің батыл әрекеттерін насихаттау тақырыбына қалам тербеуінен екендігі анық.

«Ұлы айқасудың алдында» атты алғашқы тарауда хан салығы дегенді сылтау қылып қарапайым ауыл халқының екі еселеп малын әкеткен, қарсы шыққандарды аяусыз соққыға жыққан Балқы байдың

ессіз қылықтары, «дұшпанға кеткен ары мен талауға түскен малын» қайтаруға асыққан жау жүрек Үбі батырдың ерлігі сипатталады.

Повестегі басты қаһарман Үбі батыр – жүрек жұтқан азамат, ел тыныштығын сақтауды мақсат еткен, халқы үшін жанын пиде етуге даяр нағыз ер, Исатай мен Махамбет үшін басын беруге әзір адал дос. Үбі әрбір істі бастар алдында Махамбет ақынның өлеңдерін ой иірімінен өткізеді, оның жыр жолдарын жанына сусын, өміріне басшылық деп біледі. Тіптен өзінің айтқысы келген ойын, көзқарасы мен тұжырымын одан бұрын Махамбет өлеңімен жеткізгендей әсерге бөленеді. Ақын өлеңдерін бүкіл жан дүниесімен сезіне білетін Үбі соңғы шешімді де Махамбет сөзінің тереңіне бойлай отырып қабылдайды.

«Ауыл тым көңілсіз. Адамдарының түстері қоңырқай. Тереңде жатқан ызалы кек бетке шапшып, әйел, еркегі тегіс сұрланып тұр. Жабылыңқы қабақтардың астындағы қара көздерден жалт еткен ашу отының ұшқыны көрінеді. Ауыл адамдары бір-біріне «пәлен» деп тіл қатпаса да, «әттең» деген ұлы арманның белгісі қай-қайсысының да бетінен танылғандай» [2, 210 б.]. Ауыл жұртының көңілсіз қалпының басты себебі сол – Үбі батырдың жоқтығын пайдаланып, ойға келген істерін қылған, ауыл ішіне ойран салып, малдарын тартып алған Балқы би мен оның есерсоқ адамдарының адамдыктан жұрдай ақылсыз әрекетке баруы еді. Малдан бұрын ар-намысын алдыңғы орынға қоятын Айса, Үбі сынды халық жанашырларын опасыздардың тал түсте ауыл ішіне ойран сала ат ойнатып, қамшы үйіргендері қынжылтады.

Үбінің қарасы көрінген сәттен бастап-ақ көңілдеріне жылу ұялай бастаған халықтың жабулы қабақтары ашылып, жадырай түсуі батырдың сөзі мен ісіне деген сенімділіктерін танытады. Айсаның да болған жағдайдың ащы тұсын жасырып, бүкпелеп жеткізуі Үбі батырдың ашумен әрекет жасауының алдын алғандығы еді. Балқының айтқаны келіп, атқаны тиіп тұрған заман екендігін, үзеңгіміз тең келетін күн туғасын ғана әрекет жасауға боларын айтқан Айсаның даналығы тағы бір мәрте байқалады. Алайда ауылды шаптырып қойып, Исатай мен Махамбеттің бетіне қарағанша, өлгеніміздің не өлтіргеніміздің артықтығын айтқан Үбінің соңғы сөзіне ешкім қарсылық танытпайды.

Исатай, Махамбетімен бірге келсе де Үбіге малды бере алмастай нық сеніммен көңілді келе жатқан Балқы бастаған он-он бес салықшы өз істеріне разы еді. Айдауға түскен малдардың аңырап, боздаған ащы дауыстары ауылда қалған иелерінің, жетім бала, жесір әйелдің, кәрі шалдың ауыр халдерінен де хабар бергендей болады. Жас ботасынан

ажырап қалған сары інген ашына күңіренген кезде, Балқы секілді жауыздардың қылығына лағынет айтып, зар мен қайғының, мұң мен әлсіздіктің торына шырмалғандай күйде болады.

Зілді үнімен «таста малды» деп ақырған Үбі батырдың көкті жарып жіберердей зор дауысы Балқыны әп сәтте бездіріп жібереді. Қарсы алдынан шыққан салықшыларды кезектесе жер құштырған батыр, айдаудан босаған малдарын алдына салып, ауылына қарай жол тартады.

Осы шығармасы арқылы Қажым қазақ ұлтының қай кезеңде де жаудан қорғап, бейбітшілігін сақтауға адал қызмет еткен батырларының болғандығын айғақтайды. Балқы сияқты бас пайдасын ғана ойлайтын арамтамақтардың билігі көпке бармайтынын, қарапайым халықты қанағандар жазаға ұшырайтынын анық жеткізеді.

«Таңба» атты екінші бөлімде тәніне таңба басылса да, арына дақ түсірмес бас кейіпкер Үбі батырдың Нарын өзенінің бойында орналасқан түрменің тұтқынына айналып, қараңғы қапастағы азапты күндерді бастан кешу жайы баяндалады. Дар ағашының қақ ортасында тұрып, қыл арқан мойнына түссе де, шыбықпен жон терісін тірілей сылып жатса да, қақ маңдайына мың ине шаншылған штамппен таңба салып, жараның орнына улы дәрі сепсе де «ыңқ» еткен дыбыс шығармастан көкжал бөрідей көзін алға тігіп, дұшпанына ызалы кейіппен тістене түскен батырдың төзімділігі таңдай қақтырады.

Генс, Нұралыханов, Бұж қара сынды жауыздардың аяусыз көрсеткен қорлықтарына төзе білген Үбі батыр Махамбет пен Исатай турасында қойылған сұрақтардың ешбіріне жауап қатпайды.

Үбінің: «Хан баласы, қадама тіліңді. Мен өлімнен қорықпаймын. Менің жаным сендердің жаныңдай тәтті емес. Мен өлгенмен ел өлмес, бір әйел мендей ұл табар. Қан құмар ақ сүйек, іш қанымды. Керек болса, ... пісіріп же» [2, 231 б.] – деп өктем үнмен тіл қатуы, батырдың өн бойында қорқыныш сезімінің мүлдем жоқтығына, туған елі үшін, қазақ жұрты үшін, шынайы достық үшін жанын өлімге қиюға даяр екендігіне айқын дәлел бола алады. Шығармада суреттелген аянышты көріністер, Үбіні азапқа салған аяусыз әрекеттер, оқырманның жан-дүниесін түршіктіріп, тұла бойын шіміркендірері сөзсіз.

«Тарлан атты жолаушы» бөлімінде Бекетай құмынан шығып, Мың төбе жаққа қарай бағыт алған жолаушы Махамбет батырдың өр тұлғасы, кескін-келбеті, жауынгерлік іс-қимылы сипатталады. Жолаушының Тарлан атына деген махаббаты ішкі жан толғанысынан-ақ көрінеді. Махамбет ақынның портретін сомдауда жазушы ерекше

шабыттанып, келісті теңеулер мен шұрайлы тіркестерін қолданғандығы байқалады. «Жолаушы кеудесі шалқақтау келген, жауырынды, қайың қаптал. Жеке тұрғанда өрескел онша ірі көрінбейді. Бұл оның бойына сай денесінің де барлығын аңғартқандай. Ат жақты, ашаң жүзіне сәл дөңестеу келген қырлы мұрынды әдейі қондырғандай. Мойылдай қара мұрт пен шоқша сакалы да өткір жүзінің бір айбары тәрізді. Қоңырлау жүзіндегі жаққан шырақтай, оты шығып тұрған қара көзі асқан қайрат, жігерді аңғартса, көздің үстіндегі қалыңдау келген жар қабақ, маңдайдағы қос қыртыс – ерлік, қайтпайтындықтан хабар бергендей» [2, 238 б.]. Бұл суреттеуден-ақ аруақты ердің сойына тән, нағыз ер-азаматтың болмысын аңғаруға болады. Батырлықты, тапқырлықты, шешендікті, өжеттікті, ерлікті, батылдықты, қайсарлықты, шыншылдықты бір басына жия білген Махамбет батырдың бар болмыс-бітімі осы тараудан анық көрінеді. Жолаушы кезіккен сан түрлі оқиғалар, оның балалармен сәбише әңгімелесіп, ерлікке, мергендікке баулуы оның үлкен жүрегінің нәрестедей таза, сүттей ақ, асылдай кіршіксіз, жалындай ыстықтығын байқатады.

«Айқас» атты соңғы бөлімде халықты күштеп бағындырып, елге сес көрсетіп, батырларын қолға түсіруді ойлаған Қарауыл хан мен бес жүз адамына қарсы оқша атылған Исатай, Махамбет, Тәни, Төлеген батырлардың жойқын күресі, халықты сабырлыққа, ел қорғауға шақырған рухты сөздері, соғыс даласындағы жанкешті айқасы суреттеледі. Жасақ санының дұшпандардан кем екенін білсе де, жүрегіне сенген Махамбеттің күрес барысындағы түрлі амал-айлалары, әдіс-тәсілдері, Исатай бастаған топтың жан берісе күресуі оларды жеңіс туын көкке көтеруге алып келеді. Жортқан жолбарыстай қос батыр қатар ұмтылғанда, жүрегінде түгі бар дұшпанның өзі қарсы шығуға бата алмасы анық. Махамбеттің мергендігі мен найзагерлігіне тәнті жау әскерлері онымен найзаласып кескілеспек түгілі, он кісіні жалғыз жаныштап кететіндей мықтылығын жыр ғып айтады. Қарауыл ханның өзі қалың жасағына Исатай мен Махамбетті тамыры тереңге жайылған алып терекке теңеп, түбімен қопарсаңдар ғана ханның алғысына бөленетіндерін ескертеді. Алайда ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен «ағатайлап» ұрандатқан Исатай мен Махамбет тобы жеңіс тұғырына тағы бір мәрте көтеріледі.

Жазушы қазақ ұлтының намысын көкке көтеріп, ел-жұртын қорғап, бейбітшілік пен бірлікті ту қып ұстаған Махамбет пен Исатай секілді батырлардың ерлік істерін кейінгі ұрпаққа дәріптеуді идея ғып

көтерсе, Қажымның «Айқас» атты туындысы сол мақсатты толық орындап шыққандай.

Қажымның әдебиетшілігімен, ғалымдығымен қоса ақындық әрі жазушылық қыры да сөз етілген Х. Ишановтың «Қырдағы күрес» (Қ. Жұмалиевтің осы жинағы туралы) [3], М. Қаратаевтың «Ученый и поэт (О Джумалиеве К.)» [4], С. Қирабаевтың «Қажым туралы сөз. (Қ. Жұмалиевтің творчествосы жайлы)»[5] мақалаларында оның шығармашылық мұраларына, бірқатар әңгімелеріне талдау жасалады.

Қазақ халқының айбынын асқақтатып, ұлттық болмысымыз бен рухани құндылықтарымызды дәріптеген, білім мен ғылым жолын тең ұстап, даналығыментанылған Қажым Жұмалиев мұралары қай кезеңде де дараланып тұрады сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құмалыұлы Қ. Қанды асу. Роман. Қазақстан. – 1934. –100 б.
2. Жұмалиев Қ. Егеулі найза. – Алматы: Арыс, 2003. – 280 б.
3. Ишанов Х. Қырдағы күрес (Қ.Жұмалиевтің осы жинағы туралы) // «Қазақстан мұғалімі». 1958 ж., 25 қыркүйек
4. Қаратаев М. Ученый и поэт (О Джумалиеве К.) // Казахстанская правда. 1957 г. – 28 декабрь. – С.5-6
5. Қирабаев С. Қажым туралы сөз // Қ.Жұмалиевтің творчествосы жайлы. Қирабаев С. Шындық және шығарма: (Сын мақалалар, зерттеулер, портреттер). Алматы, 1981 ж. 155-164 бб.

ӨОЖ 82 – 3 (574)

Қ. ЖҰМАЛИЕВТЫҢ «ЖАЙСАҢ ЖАНДАР» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Хасанов Ғ.Қ.

*М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры, филология
ғылымдарының докторы*

Жазушының тілі өте көркем, теңеулер мен метафоралар асып-төгіліп қолданылады. Теңеулердің молынан қолданылуы жазушының тілінің көркемдігі мен талғамын айғақтайды. Теңеу мәселесі қазақ тіл білімінде Қ.Жұбанов кезінен қолға алынып, зерттеліп келеді. А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышынан» бастап теңеулер мәселесі сөз бола бастады. А. Байтұрсынов теңеу туралы былай деп жазады: «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға

жарағанмен, нәрсенің бернесін суреттеп көрсетуге күш жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз. ... Теңеудің неше түрлері ескі өлеңдерде көп келеді. Теңеу екі түрлі: 1) әншейін теңеу, 2) әдейі теңеу. Екеуінің арасындағы айырмасы сол: әншейін теңеу – әдетті теңеу болады; мәселен, удай ащы, айдай жарық, күйедей қара дегендегі «удай», «айдай», «күйедей» деген сияқты сөздер» [1, 354-355 бб.]. Осындағы әдейі теңеулер жазушы тілінде молынан қолданылатынын шығарманы оқуда байқап отырасың. Теңеулер өз оқырманына кейіпкер мінезін ашуда, оқиғаны көзбен көріп отырғандай әсер алуға тікелей әсер ететін – бірлік. Қ. Жұмалиевтің «Жайсаң жандар» шығармасында теңеудің мол қолданылатыны сонша, кез келген сөйлемі теңеусіз жазылмағандай кейіпте болады. Мысалы: «Сақал-мұрты *мойылдай* қара, көзі *тостағандай*, атжақты, имек мұрынды, орта бойлы, қара торы» (13 б.). «Сүлекең өзінің баяу қимылымен мұртын сылап, сақалын тарап, жауап қайырғанша, жұрттың *қадір түніндей күткен* Есқалиы да шықты» (19 б.). «Ың-жың қала оған *жын ойнағындай* көрінді» (36 б.). Бұдан жеті жыл бұрын *шынардың шыбығындай* ширатылған талдырмаш Рәзия қазір екі-үш баланың анасы, байсалды бәйбішеге айналған» (45 б.). «Оның оқу орнын үздік бітіргені, жақсы мұғалім екені өз алдына, әсіресе, *жібектей есілген* мінезі мен адамгершілік қасиетін айтсаңшы!» (46 б.). «*Патша әкесіне ас беріп жатқандай* ерсілі-қарсылы ағылады» (50 б.). «*Ысқырынған жыландай* Аракчеевтің суық жүзі мен сап-сары ала формасы кімнің де болса да жүрегін шайғандай еді» (52 б.). «*Екі иығына екі кісі мінгендей, аппақ ұзын сақалы жайып жіберген қыранның қырық шалғысы тәрізді* кеудесін жауып кетіпті. Малдас құрып отырғанының өзінде *түрегеліп тұрған кісідей*» (51 б.). Ғылымдағы ғұмырын теңеулерді зерттеуге арнаған Т. Қоңыров теңеуге мынадай анықтама береді: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [2, 7 б.]. Осы пікірде айтылғандай, жазушы тіліндегі теңеулер өте ерекше жағдайды көрсеткендей түрде болады. Т. Қоңыров теңеулерді тұрақты және авторлы теңеулер деп екіге жіктейді. Қ. Жұмалиев теңеудің осы екі түрін де өз орнымен тігісін жатқыза қолданады. Шығармадан тағы да мысалдар келтірелік. Мысалы: «Семья қайғысын, *қабырғасы қайысқандай, жан жүйесі босағандай* болды» (57 б.). «Басы ауырып, балтыры сыздаған

күндерінде учитель *туған әкедей* өбектеп, ұзақ таңға кірпік қақпаған кездерін есіне түсіргенде, Саша көз жасына әлі келмейтін» (64 б.). «Тұтқынға жасаған *зәредей* жақсылық таудай пәле болып, ертең-ақ солдатқа жабыспақ» (65 б.). «Ал жас қыздар *періштенің көлеңкесі сықылды* ғой» (78 б.). «Ақын» деген сөз алғашқы кезде біздерді ең жаман түрі көрініп, *мірдің оғындай* шаншылып та жүрді» (91 б.). «*Туған інісіндей* болып кеткен, әке орнына әке, шеше орнына *шешедей* болған, бір-бірін *жанындай жақсы көретін*» (86 б.). «Сейткалидың жылы жүзі, рақымдылықтың *лебі ескендей* жібек мінезі, жұмсақ қоңыр даусы – бәрі де өзіне тартып, маңындағыларды адамдық мол *махаббатқа бөлеп тұрғандай*» (80 б.). «Жемісі жерге мәуелеп, терегі көкте тәуелеп» дегендей, *жер жаннаты десе болғандай*» (109 б.). «Қағазға жазып алып, әбден тәкәралап, *оқып отырғандай* сөйлемдері жұп-жұмыр» (110 б.). Академик Қ. Жұмалиев өзі әдебиет зерттеушісі болғандықтан теңеулерді сәтті қолдана біледі.

Сол кездегі қазақ тұрмысынан мол хабар беретін лингвомәдени бірліктер «Жайсаң жандар» шығармасында жиі қолданылады. Лингвомәдени бірлік – лингвомәдениеттану деп аталатын тіл білімі саласының негізгі ұғымдарының бірі. Лингвомәдениеттану бағытының басты қызметі – мәдени ақпаратты танытатын және сол мәдениетті қалыптастыратын адамзаттың тіліндегі мәдени мазмұнды бейнелейтін тілдік таңба табиғатын зерттеу. Лингвомәдени бірліктер белгілі бір ұлттың болмысын, ерекшелігін, сол ұлттың өзіне тән ой-өрісі мен мінез-құлқын, дәстүр-салты мен әдет-ғұрпын, мәдени-материалдық тұрмысын, менталитеті мен басқа ұлттан ерекшелігін байқататын тіл бірліктерінің мағынасы арқылы, яғни сол атауға таңбаланған бейне мен ситуация мазмұны арқылы анықталады. Қазақтың мәдени лексикасын зерттеген Ж.А. Манкеева былай дейді: «Демек, әр этностың өмір сүру сипаты ұлттың рухани ерекшеліктері, ойлау ұғымдары мен бағыт-байламдарын сипаттайтын тілдік жүйесі арқылы ана тілінде сақталады» [3, 18 б.]. Мысалы: «Керегесіне киіз салып, қара бұйра қозының елтірісінен дөңгеленте тіккен қара бөрік кім екенін, қай ел, қай жерден екендігін өзі-ақ айтып тұрғандай. Қазір түктері қырылып, кей жерлері қоңырқай тартса да, бір кездерде қызыл мақпалмен тысталған әжептәуір бас киім болғаны байқалып тұр. Бұл бозбалалар ғана киетін «*Аталықтар бөркі*» (10 б.). «Бар өнерлерін салып, шым-шым қайнатып, күйдірмей, күйрек етіп қуырылған *қызыл тарының сап-сары сөгі* сырты түтіленіп, майы шығып тұр. Қасаң болмас үшін бір пұтын талқанымен аралас бөлек дорбаға салды да, пұт *жарымын ақтап, сөктеп*, әзірше жеуіне дайын қылды. Екі-үш үйден жиналған қозы қарын сарымай құрым киізге

оралып, жуан шуда жіп, тебен инемен тігілді. Бірер көйлек, дамбал жуылып, әлдеқашан түгі түсіп қалған ескі қызыл қоржынға салынды» (12 б.). «Суға сүзбе ерітіп, шөлдерін басты» (15 б.). «Жол бойындағы елдер ескі дәстүр бойынша, *құдайы қонақты* жақсы ықыласпен қарсы алады. Жаз болса, көк суы – *айран*, *қымыз* бен бір *көбдік*, қыс болса, бір *омыртқа* қазақ халқының бөлінбеген *ениісі* емес пе?» (15 б.). Осындағы қазір түсініксіз этнографизм «көбдік». Ал «көбдік» марқаның алдындағы жас қозы. Тағы мысалдар алалық: «Күн батарда шай қайнатып, олар тарыдан *бөртпе* жасады. Бұл – Сүлекеңдердің негізгі тамақтары. Балалардың бәрі де оны пісіруге маманданып алған. Тарыны ыстық суға екі рет жуып, үстіне май сала қояды. Тары әрі тіске жұмсақ, әрі май аз кетеді» (21 б.). «Бар киімі: жұлығы желініп қалған бастама етік, тозығы жетіп, тізесіне жамау түскен *шалбар*, түймелері түскен *шолақ пешпет*, ескірген *түйе жүн шекпен*, тысы қырқылып қалған көне бөрік» (26 б.). Ж.А. Манкеева киімдерді сырт киімдер деп бөледі де, «шалбарды» ер адамдар киіміне жатқызады. «Шалбар – қой терісінен не матадан тігілген, балғы аяқ басына жететін, бұтқа киетін киім. Тігілу үлгілері мен материалдарына байланысты түрі көп. Мысалы: түймелі шалбар, тері шалбар, жарғақ шалбар, елтірі шалбар, қырықпа шалбар, қап шалбар, сырма шалбар, сал шалбар» [3, 275-276 бб.]. Тағы мысалдар келтірелік: «Сүлекең келісімен-ақ, бірнеше ағаштың басын бұрап байлап, сыртын шөппен жауып жасаған *тал күркесі* недәуір баспана болды» (20 б.). «Бұл кезде Бисенғали арбасын майлап, қызыл нарды қамыттап, *сахары* молырақ салынған насыбайын бұйраландыра уқалап, құнан өгіздің мүйізінен жасалған көкала шақшаны әбден толтырып, жеті күнге жетерлік мұрын азығын даяр етіп, жүруге әзір отыр екен» (29 б.).

Жазушы өз шығармасында эмоционалды сөздерді жиі қолданып, өзінің бозбала шағындағы суреттерді жиі қайталайды. Мысалы:

«Кейбір мейірбан кемпірлер жайлы орын, жылы төсектерін тастап, оқу іздеген талапкер, қыршындай жастарды аяп:

«-*Айналайындар-ай*, біздің пәленшежан сықылды жап-жас балалар екен... Келін-ай, қымыз әкелші, күн ыстық, шөл қаққан шығар, таңдайларын жібітсін. Іше қойыңдар, *қарақтарым*! – деп ерекше бір аналық махаббат та білдіреді. Ел жүрегінің осындай бір жылылығына бөленген жастар, өздері сусындап, қымыз алып, Сүлекеңе қайта оралады» (15 б.). «Әлі де айтамыз, қарағым, тентек болма, қайталық. Жүдә болмасаң, қайтеміз, *бағың ашылсын*! – деп Сүлекең жыларманға келді» (24 б.).

«Қарабала өте бір қылмыс жасаған адамша жағдайсызданып:

- *Жолдарыңыз болсын, елге сәлем!* – деп теріс айналды» (24 б.).

«Талабың таудай екен, алдыңнан жарылғасын» (81 б.). Бұндай бейнелі сөздер жазушының сол кездегі жағдайды суреттеуін күшейте түседі. Жазушы тілінде эмоционалды-экспрессивті сөздердің стильдік қолданылуы ерекше екенін атап өтуіміз керек.

Қазақ тіл білімінде метафора туралы көлемді, сүбелі еңбек жазған профессор Б. Хасанов «Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы» атты еңбегінде: «Тіл тарихын зерттеуде метафораның мәні зор, оны сөйлеу мәдениетіміздің бір көрінісі ретінде, образды ойымыздың дамуы мен қалыптасуын көрсететін элемент түрінде арнайы қарастыру қажет,»- дейді [4, 4 б.]. Ғалым метафораның заттың белгілері, қасиеттері (түр, түс, иіс, дыбыс) ұқсастығы негізінде туындайтынын көрсетеді. Зерттеуші тура мағынадан ауыспалы мағынаның туындауы да көбінесе метафораның негізінде пайда болатынын айтады. «Метафора – екі зат пен құбылысты салыстырудың негізінде ауыс (мағынада) қолданылуы» [4, 8 б.]. Метафорасыз көркем шығарма болмайды, себебі метафора автордың көркем ойын дәл анық беретін көркемдік тәсіл. Метафора бір ауыспалы мағынадан туатын тілдік құбылыс. Метафора қолдану сипатына қарай негізінде екі түрге бөлінеді: а) тілдік (сөздік) метафора; ә) поэтикалық (сөйлеу кезінде туындайтын контекстік) метафора. Академик-жазушы тіліндегі дәстүрлі метафораларға тоқталмай-ақ, поэтикалық, яғни авторлы метафораларына тоқталсақ, осы шығармасында олар жиі қолданылып отырады. Мысалы: «Адам өмірінде үміттен күшті не бар? *Өмірге жетекші* ең алдымен *үміт* емес пе? Әлемдегі барлық табыс адам баласының жақсы үміттерінің *жемісі* ғой. Адамға өмірлік серік те, шынайы дос та *үміт* қана. Адамның ең соңғы демімен үміт бірге үзіледі. Өмір мен үміт – сабақтас. Өмірден үмітін үзген сәтте – адам тірі өлік» (16 б.). «Ал үміт – *сана сәулесі*. Ол еш уақытта да жоғалмайды. Тар жол тайғақ, тастай түнек, түпсіз шыңырауға кездессең де *үміт сәулесі* алдыңда» (16 б.). «Ең соңғы *үміт жібінің* үзілуінің азалап, Қарабала қосында екі тәулік жатты» (36 б.). «*Жердің шұрайы емес пе, жарықтық Нарын?!*» (41 б.). Бұндай сипаттағы метафоралардың өз орнымен қолданылуы көркем шығармаға жатпайтын, стилі мемуарлық сипатта жазылған «Жайсаң жандар» шығармасының өзін құлпыртып жібереді. Тағы да мысалдар келтірелік: «*Әйел көркі – бала* емес пе? *Ата-ананың бақыты – бала*» (45 б.). «*Ел қайғысы – ер қайғысы* ғой» (50 б.). «Он тоғыз бен отыз бір жастың арасы дегеніміз – *халықтың гүлі*, келешегі емес пе?» (50 б.). «*Өмір дауылы* соққанда, *құм бораны* ұмытылып кетті» (50 б.). «Қай кезде болса да, халықтың қамқоршысындай кәрі

аруақ – *топта сөйлер шешені, қолды бастар көсемі еді ол*» (52 б.). «Бүгінгі өмір – өлім, күдік – үміт, қайғы – қуаныш» бір адамның басында аз болған жоқ» (86 б.). «*Кешегі жас – бүгін ержеткен салиқалы жігіт. Кешегі жігіт – бүгін шал*» (221 б.). «*Өмір – өнегелі ұстаз*» (290 б.). Қ. Жұмалиев тіліндегі мұндай метафораларды тізуге жұмыстың көлемі көтермейді.

Қ. Жұмалиев тілінде С. Мұқанов тілімен бір ұқсастық бар. Ол ұқсастық жазушының мақал-мәтелдерді молынан қолданылуында жатса керек. Мысалы: «- *Түсі игіден түңілме*» деген емес пе, өзі жылы жүзді адам көрінеді ғой» (19 б.). «*Үміт бар да қайғы жоқ. Қайғысызға қара су да ас*» (21 б.). «*Айуанда бота тату, адамда құрдас тату*» деген халық мақалы бұларға дәл келетін» (25 б.). «*Есің барда еліңді тап*» деген, балалар, «күн бүгін, жыл биыл емес», қайтқанымыз мақұл болар деп отырмын» (21 б.). «Сонау үш жүз километр жерден Орынборға жаяу тартып, талай-талай жол азабына мойымау да, өз жолдастарына жалғыз қалып, Сақмардың суын кешіп, ағаш тасуда бәрі де осы өршілдік, жақсылықты келешектен күту, «*ер азығы мен бәрі азығы жолда*» дейтін халық мақалын берік ұстау болатын» (37 б.). «*Жылы-жылы сөйлесе, жылан інінен шығады*» дегендей, жылы сөздер арқылы жібітіп, қалайда болса онымен тіл қағысып, не қылған бала екенін білгісі келді» (38 б.). «*Жұт жеті ағайынды, қолдаспен сегіз*» дегендей, 1916 жыл елді ауыр дерттей жайлаған, халықтың қабырғасын қаусатып, еңсесін түсірген жыл ғой» (42 б.). «- Телқара, жігітті тегімен сынама, ісімен сына! «*Жақсыдан – жаман, жаманнан – жақсы да туатынын*» тарих дәлелдеген жоқ па еді, кешегі бір күндерде» (43 б.). «*Ат басына күн туып, ауыздығымен су ішіп, ер басына күн туып, етігімен су кешіп тұрған заманда*» кімнің кім екенін танымасаң, басқа түскен тұманан қалай жол тауып шықпақпыз» (44 б.). «*Халық ұйғарса, хан түйесін сояды*» деген» (48 б.). «*Болғанға берік бол*» деген сөз есіне түсіп, дұшпанына бел бермеді» (57 б.). «*Ер бір-ақ өледі, ез күнде өледі*» деген» (69 б.). «*Бірақ ер жігіттің екі айтқаны – өлгені, еменнің иілгені – сынғаны*» (287 б.). «*Доссыз ауыз тұшымас*» деп ұлы ақын жай айтпаған ғой» (291 б.). «*Жарлылық деген жақсы екен, жатып ішер ас болса*» депті ғой жалқаулау бір атамыз» (292 б.). «Бірақ «*Ұлық болсаң, кішік бол*» деген халық мақалын ұмытпа!» (117 б.). «*Келіннің өзі келгендей, ұлдың өзі тугандай*» дейтін халық мақалының мәні әркім ержетіп, «кемеліне келгесін» бәріне де өз ақылым, өз күшіммен жеттім деп кеудесін қағады» (149 б.). «*Ат болатын тай саяққа, адам болатын бала қонаққа үйір*» деген» (245 б.). Өз басым жазушы шығармасынан бұрын білмейтін көптеген мақал-мәтелдерді көріп,

өзіме көп нәрсені аштым. Жазушы тіліндегі мақал-мәтелдер өз орнында және молынан қолданылуымен ерекшеленеді.

Жазушы тілінде фразеологизмдер өз орнымен, кейде түйдектеле қолданылады. Мысалы: « - *Тай-құнандай тебісіп*, бірге өстіңдер. Құрдасына *тілін алдыра алмады* деген не масқара? Оны айдалада жалғыз қалдыру деген сөз өліммен тең емес пе?» (22 б.). «- Сүлеке, *қырқына шыдап, қырық біріне шыдамауымыз* дұрыс па?» (21 б.). Қазақ тіліндегі фразеологизмдерді зерттеген академик І. Кеңесбаев былай дейді: «Тілдің сол бөлшектерінен түбірлі айырмасын, бас белгілерін (релеванттық қасиетін) бір-ақ ауыз сөзбен түйгенде мынадай жайт аңғарылады: 1) мағына тұтастығы (белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан түгел немесе ішінара жартылай айрылып қалады да, шоғыр тіркес біртұтас мағына береді); 2) тіркес тиянақтылығы (белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздер бір-бірімен жымдаса байланысады, олардың орын тәртібі нық келеді, барлық жағдайда дерлік бір шоқ тіркесу өз қалпын сақтайды); 3) қолдану тиянақтылығы (белгілі бір ФЕ әрдайым айна-қатесіз, өлеңдегі қайырма тәрізді бұлжымай қайталана қолданылады)» [5, 231 б.]. Осы өлшемдерге салсақ, жазушы тіліндегі тұрақты тіркестерді топтауға болады. Мәселен, мағына тұтастығын сақтаған тіркестер: «Оның жалғыз қалуы сенің *жаныңа қанша батса*, маған да тап сондай» (25 б.) . «Хамит жаратылысында шыншыл, әділ жігіт болатын, бұл – оған *сүтпен еніп, сүйегіне сіңген мінез*» (42 б.). «Бүкіл бөкейліктен онан оқымысты да, өнерлі де, ел десе, *ішкен асын жерге қоятын*, еміренген жылы жүректі де, қандай істе болсын табанды да жігіт табу қиын» (44 б.). «Ұстаз-ағасымен кездесулердің талай түрін қиялына келтірсе де, оны тап мынандай жағдайда кездестіру – Андреевтің *үш ұйықтаса да түсіне енген емес-ті*» (65 б.).

Тағы бір ерекшелік, Қажым Жұмалиев кеңес кезеңінде өз шығармасын жазғанымен, қазақтың ру атауларын қолданудан қашпайды. Оларды үрікпей-ақ, қолдана береді. Мысалы: «Ым, - деді Хамит, - мынау *Аталықтың*, не сонымен іргелес бір елдің баласы болды. Не Қаратөбе, не Жымпитының бірінен ғой» (10 б.).

«- Қаратөбеден. *Алашамыз*.

- Жымпитыдан. *Байбақты - Ақберліміз*.

- Қызылқоғадан. *Тоғызбаймыз. Берішіміз*» (17 б.). «Орынбор қолтығын мекендейтін *Кердерілердің* етке бергісіз, кәдімгі құлақасқа шайы келді» (270 б.). Жазушы өз шығармасында топонимикалық атауларды жиі қолданып, сол кездегі жер-су атауларын сол күйінде қолданады. Мысалы: «*Қаратөбеден* Орынборға *Тұзтөбе* арқылы тура тартатын ұзын қара жолмен келеді» (14 б.). Әсіресе, оларға *Аққұмнан*

өту қиынға соқты» (14 б.). «Жайықтың *Қабылты* жақ жағасындағы қалың ағаштың арасына түйелерін доғарып, көлеңкесі молырақ, жауын-шашын бола қалса пана боларлық, қыжырлау бір кәрі ағаштың түбіне ірге тепті» (16 б.). Бұл шығармадағы тағы бір ерекшелік риторикалық сұраулардың көптеп кездесуі деуге болады. Мысалы: «Өлім ит кімді қуантқан» (73 б.) «Адал жар, жас нәрестесін бақытсыздыққа кездескендердің қатын-баласының көз жасымен асырайды. Не деген арсыздық!» (105 б.). «О, ізетті, асыл жан! Сен ұлық болған сайын кішіксің-ау!» (111 б.). «Өмірде мезгілден ұры не бар?» (221 б.). Қорыта айтқанда, «Жайсаң жандар» шығармасының тіліндегі тілдік бірліктер көптеп қолданылады. Оларды зерттеу арқылы академик-жазушының қырлары аша беретініміз анық.

Бұдан басқа академик-жазушы Қ. Жұмалиевтің біздің қазақ филологиясына қосқан жаңалықтарын айтып кеткім келеді. Біріншісі, үлкен жүректілікке барып, «Әдебиет теориясын» жазуы. Ол туралы ол былай дейді: «Шынын айтқанда, мен өз өмірімде осы оқулықты жазғандағыдай еңбектенген емеспін. Бұл менің бірінші ғылыми жұмысым ғой, әлде содан ба?» (287 б.). Екіншісі, эпостарды сүйіп, жатқа біліп, үлкен махаббатпен зерттеуі. Оның үстіне, тарихи жырларды «Кенесары-Наурызбай» сияқты жырларды ұлттық тұрғыдан ғылыми айналымға қосуы. Үшінші, әдебиеттің алыптарын зерттеуі. Төртінші, қазақтың маңдайына біткен тұлғаларын еске алып, олардың ішкі жан-дүниесін өзінше жазуы. Бесінші, Махамбет жырларын 1962 жылы шығарғандағы жинағында жазған түсініктемесінде сөздердің мағынасын аша білуі. Мысалы:, Қ.Жұмалиев былай дейді: «Өрәйна – бұрынғы кездегі бір батырдың аты. Ескі ақындардың көп өлеңі соның атымен басталады. Бір жорық соғыста ерлік көрсеткен батыр өліп, соның ескерткіші ретінде, кейінгі ақындар өлеңін соның атынан бастасын деген екен дейді, ел аңызы» [28 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.
2. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978.
3. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: «Жібек жолы» баспасы, 2008.
4. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы, 1966.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008.
6. Махамбет.Ереулі атқа ер салмай. – Алматы, 1962.
7. Жұмалиев Қ.Ж. Жайсаң жандар. – Орал: «Ағартушы», 2010.

**АКАДЕМИК ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ
ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ:
ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ӘДЕБИЕТТІҢ
КЛАССИКАЛЫҚ ЖАНРЛАРЫ**

Сұлтанғалиева Р.Б.

*М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры
(доцент), филология ғылымдарының кандидаты*

Академик Қажым Жұмалиев – әдебиет тарихы мен теориясының аса білгір маманы. Ғалым әдебиеттану ғылымының үш саласын да жете зерттеген, өнімді еңбек етіп, соңына мол мұра қалдырған ғалым. Ғалымның біз арнайы қарастырып отырған саладағы сүбелі еңбегі 1938 жылы шыққан «Әдебиет теориясы» атты кітабы. Аталған еңбек алпысыншы жылдарға дейін бірнеше рет басылым көріп, әдебиеттану саласы бойынша бірден-бір теориялық зерттеу еңбек және оқулық ретінде қолданылып келді.

Бұл – қазақ әдебиеттану ғылымындағы теориялық мәселелерді талдауға арналған алғашқы еңбектердің бірі. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» жабылып қалған тұста жазылған бұл кітап әлі де өз құндылығын жоймай келе жатқан теориялық еңбек саналады. «Автордың өзі де бұл оқулықты жазу барысында орыс әдебиеттану ғылымындағы Л.И. Тимофеевтің, Л.В.Щепиловтың, Г.А. Аброровичтің әдебиет теориясы бойынша жазған оқулықтарын, В.В. Виноградовтың, Г.В. Плехановтың, М.Серебрянскийдің, А.И. Ефимовтің, А.Н. Тарасенковтың т.б. зерттеу еңбектерін кітапты жазу барысында пайдаланғандығын ескерткен. Тағы бір ескерерлік жайт, алғашқы басылымы (1938) Виноградовтың «Әдебиет теориясы» негізінде жазылған болса, одан кейінгілердің барлығы да (1939, 1940, 1941, 1942) басылған сайын өңделіп, толықтырылып отырған. Осы саладағы алғашқы ізденістердің бірі болғандықтан да оның ғылыми сипаты да айқын» [1, 31 б.].

Кітап жазылуына ықпал еткен әдебиет тізімін келтірген ғалым: «Осылардың ішінде әсіресе көбірек сүйсінетіміз орыс тіліндегі әдебиет теориясы оқулықтары болды. Ескі заманнан келе жатқан жалпыға бірдей кейбір әдебиеттік қағида, кейбір анықтауларды ол кітаптардағы анықтаулармен сәйкес етуге тырыстық. Өйткені әдебиет теориясының мәселелері барлық елдердің көркем әдебиетіне ортақ.

Мысалы, әдебиет тегі (жанр), метод (стиль), композиция, поэтикалық тіл т.б. ескі заманнан бері өздеріне тән негізгі ерекшеліктерін сақтап келеді. Оларды кейінгі зерттеушілер жаңа жағдайда, жаңа көзқарасқа сәйкес дамыту, бұрынғылардың пікіріндегі олқы жерлерді толықтыру бағытында ілгерілетуде» [2, 5 б.] деген болатын. Әдебиеттанушы ғалым А. Ісімақова: «Ғалым бүгінгі әдебиеттанудағы мойындалған түсініктердің жалпыға ортақ екенін осылай нақтылап берген» [3, 44 б.] деп атап көрсетеді.

Әдебиеттану ғылымының әдебиет теориясы саласының маңыздылығын Қ. Жұмалиев былайша түсіндірген: «Әдебиет теориясы жайлы еңбек жазу өте қызықтылығы, мәнінің зорлығымен қатар, мейлінше қиын. Өйткені ол әдебиеттің өзіне тән ерекшеліктерін тапжылмай тануды, көркем әдебиеттердің кейбір мәселелеріндегі (композиция, тіл, өлең құрылыстарындағы) көзге ілікпестей, байқатпастай өзгешеліктерді шатастырып алмауды талап етеді. Композицияның бір элементін не поэтикалық тілдің бір түрін екіншілермен шатастырсақ болды, онан кейінгі талдауларымыз дұрыс болмайды. Математикада бір знак (белгі) теріс қойылса, есептің еш уақытта дұрыс шықпайтыны сықылды, әдебиет теориясының элементтері де мейлінше мұқияттылықты керек етеді» [2, 5 б.].

Ғалым әдебиет теориясы мәселелерін сегіз тарауға бөліп қарастырады. Әдебиет теориясы мәселелерін қарастырғанда, қазақ әдеби шығармаларын мысал ретінде кеңінен талдау нысанына алып отырған. Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері Махамбет, Абай, Ыбырай шығармалары көптеп талданғаны айқын. Әдебиеттің халықтығы мәселелері де осы тұлғалардың туындылары арқылы талданған. Көркем шығарманың поэтикалық категориялары қазақ тілінде нақты мысалдар арқылы айқындалып беріледі.

«Суреттілік (образдылық), типтік бейне, шындық және суреттілік, әдебиеттің тарихилығы, әдебиеттің халықтығы, көркем әдебиеттің қоғамдық мәні, тақырып және идея, образ – тип, композиция және сюжет, портрет кеңестік әдебиеттанудың таным тұрғысынан жазылған» [3, 47 б.].

Мәселен, «троп – грекше бұрылыс, бұрма сөз» деп анықтама бере отырып, Қ. Жұмалиев А. Байтұрсынұлының: «Тілімізде жоғарыда айтылғандар тәрізді, өз мағынасында қолданылатын сөздермен қатар, ауыспалы мағынасында қолданылатын сөздер де аз емес. Олар әсіресе көркем әдебиетте көбірек кездеседі. Көркем тілдің басқа түрлерінен ауыстыру мағынасында қолданылатын сөздердің негізгі ерекшелігі астарлылығында. Бір нәрсені айтып, екінші мағына ұқтыруында» дегенін келтірген. Осы аталғандардан ғалым А. Ісімақова ««Әдебиет

териясының» өзгешелігі бұл тараушаны Қ. Жұмалиев метафора, кейіптеу, метонимия, синекдоха, символ, аллегория деп ажыратуы ғана» [3, 49 б.] деп қорытады.

А. Байтұрсынұлының тіл көрнектілігі деп көрсеткен көріктеу, меңзеу (теңеу), ауыстыру, бейнелеу, алмастыру, кейіптеу, әсірелеу, меңзеу, әсерлеу (лептеу), (арнау, қайталақтау, шендестіру, дамыту, түйдектеу, бүкпелеу, кескіндеу) деп қазақ тілінде көрсеткен үлгілеріне Қ. Жұмалиев метафора, олицетворение, метонимия, синекдоха, символ, аллегория, ирония, сарказм, гипербола, литота терминдерімен берген.

А. Байтұрсынұлының арнау, қайталау, шендестіру, дамыту терминдеріне Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясының» «Фигура» бөлімінде инверсия мен эллипсис қосылған [2, 117 б.]. А.Байтұрсынұлының жоғарыда аталған теңеулеріне Қ. Жұмалиев параллелизмді қосады да, психологиялық және синтаксистік деп екі түрін бөліп көрсетеді.

Әдебиеттанушы ғалым А. Ісмакова Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясының» «Әдебиеттегі метод – әдеби стиль» тарауында да «Әдебиет танытқыштың» басты ойлары қолданылғандығын, тек соңғы «Әдебиеттегі методтар – классицизм, романтизм, реализм, социалистік реализм» кеңес заманы талабына толығымен сай жазылған. Әдебиеттің тектері мен түрлері эпос – әңгіме, лирика – өлең, драма – қимыл деп алынғаны да Ахаң теориясына сүйенгендік. Айырмашылығы Ахаң өлеңді лирика емес, толғау деп атаған. Сондықтан мұнда да Ахаңның сөздері жоқ емес. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышын» атауға ресми тыйым салынған социализм тұсында Қ. Жұмалиев бұл басылымның басты қағидаларын атын атай алмай, ғылымға осылай енгізген екен» [3, 54 б.] деп тұжырым жасайды.

Диалог – кейіпкер тілін бейнелеуде, даралауда таптырмас құрал.

Қ. Жұмалиев осы диалогты «қатысушының сөздері» деп береді де: «Автор қатысушының тұрпатын, күйініш-сүйінішін суреттеумен қатар, олардың сөздерін көрсетеді. Сөз, адамның сезімін, ойын, өмірдегі әр түрлі оқиғаға қатысын, мәселеге қалай қарайтынын айырып беру үшін жұмсалады. Сондықтан, әдеби шығарма адам образын суреттеу үшін қатынасушының сөзін беру керек. Өйткені бұл жөнде сөздің үлкен рөлі бар» дейді.

«Қатысушының өзара сөйлесуін диалог» деп атап, оның өлеңде де, көркем қара сөзде де, әсіресе пьесаларда көп кездесетіндігін айтады [4, 97 б.].

Осы тұста, сәл шегініс жасасақ, «Әдебиет теориясы» курсына әдеби теориялық ұғымдарды түсіндіруде тәуелсіздік кезеңі әдебиеті контекстында мысалдарды көптеп аламыз. Романтизм әдісінің тарихын ашуда, француз романтизмінен аттап өту мүмкін емес. Романтизм әдісі туралы айтқанда ұстазым Серік Мақпырұлы өзінің ұстазы Қажым Жұмалиевті ерекшелеп айтып отыратын. «Қажекен әдебиеттегі романтизм әдісінің ерекшеліктерін, оның өмір шындығын, кейіпкерді тұлғалау жайын сөз еткенде француз романтизмінің классигі Виктор Гюгоның «Отверженное» романындағы каторжник Жан Вальжан бейнесін сүйсіне әңгімелеуші еді» деп еске алатын. Зердеде қалған бұл жайды ұстаз үлгісімен, дәстүр жалғастығымен, дәріс барысында біз де студенттерге айтып жүреміз. Әдебиет әлемінің әліппесінен бастап таныстырып, сол әдебиетке, әсемдік әлеміне деген өшпес құштарлығын оятқандығын ғалымның сан мың шәкірттері әлі де дәлелдеуде.

Қажым Жұмалиев бар өмірін халық мүддесіне арнағанын оның әдебиеттік туындылары, әдеби зерттеу еңбектері дәлелдеп келеді. Белгілі орыс ғалымы, Қажым Жұмалиевтің ұстазы және досы, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Н.Ф. Бельчиковтің: «Қ. Жұмалиевтің бейнесін тұтас алып қарасақ, ол көптеген әділ замандастарының көзінде талантты қазақ халқының жақсы өкілдерінің ішіндегі нағыз халықтық типін танытады. Ол халық шығармашылығының поэзиялық стихиясын өзінің еңбектерінде әдеби құбылыстарға ғылым тұрғысынан терең теориялық топшылау жасау әдісімен қиыстыра білді», - деуі де сондықтан болса керек.

Қажым Жұмалиев – қазақ әдебиеттануы ғылымның тарихында «Әдебиет теориясы» еңбегі арқылы классикалық әдебиет жанрларын кең қамтып зерттегендігімен, ұлттық сөз өнері мұраларының жанрларын классикалық әдебиет поэтикасы заңдылықтары тұрғысында қарастырғанымен ерекшеленеді. Сол арқылы қазақ сөз өнері тарихындағы фольклор мен әдебиет жанрларының әлем өркениетін толықтыратын классикалық деңгейде екендігін бағалағаны айқын. Академик ғалым Қ. Жұмалиевтің зерттеу еңбектері ұлттық рухани құндылықтарды әлемдік классикалық дәстүр жолымен сабақтастыра бағалаудың озық үлгісі ретінде танылары анық. Әдебиет айдынында өзіндік із қалыптастырған «шын ғалым» Қажым Жұмалиев еңбектері әдебиеттану саласында құнды зерттеулер, мәңгілік бағдар өнегесі болып қала берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақұлы Д. Дарқан дарын иесі. /Кітапта: Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының мәселелері. – Алматы, 2008. – 230 бет.
2. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. Орта мектептің жоғарғы клас оқушыларына арналған оқу құралы. – Алматы, 1960.
3. Ісімақова А.А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» мен Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы». /Кітапта: Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының мәселелері. – Алматы, 2008. – 230 бет.
4. Сұлтанғалиева Р. Қажым Жұмалиев кейіпкер тілі және диалог туралы. / Кітапта: Қажым Жұмалиев және қазіргі әдебиеттану ғылымының мәселелері. – Алматы, 2008. – 230 бет.

ӘОЖ 82 (574)

ҚАЖЫМТАНУДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР

Мамыров А.И.

филология ғылымдарының кандидаты,

*Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университетінің
доценті*

Мақалада академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиевтің өмірі мен шығармашылығы сөз болатындықтан ғылым әдебін сақтай отырып, қажымтануда кімдер қандай іс тындырды деген мәселе төңірегінде ақпарат беріп өтейін. Қажым Жұмалиевтің әдеби, ғылыми мұрасы туралы ғалымның көзі тірісінде де, 1968 жылы дүниеден озғаннан кейін де газет-журнал беттерінде, кітаптарда мақалалар жарияланғаны белгілі. Мұның барлығы ғалымның шығармашылық қарымын, адами қадір-қасиетін жан-жақты ашып көрсетудегі игі істер. Бұл ретте жекелеген мақалалардан басқа нендей еңбектер бар дейтін болсақ, 1968 жылы Мұхаметжан Қаратаев, Сағынғали Сейітов, Зейнолла Қабдолов, Хасен Әдібаев шығарған «Қажым Жұмалиев» [1] атты шағын ұжымдық жинақ пен 1987 жылғы Мекерия Атымұлының «Қажым Жұмалиев» атты монографиясын атауға болады [2]. Содан соң 1989 жылы Руда Зайкенованың «Қ. Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері» деген филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациялық жұмысы бар [3].

Алдыңғы ұжымдық жинақ пен монографиялық еңбекте Қ. Жұмалиевті «жазушы», «ғалым», «ұстаз» деп үш қырынан алып қарастырады. Жақсы бастама, қажымтанудың әліппесі дерлік, бірақ жан-жақты ашылмаған. Мұны көлемі шағын еңбектен талап етудің өзі орынсыз. Ал Руда Зайкенованың диссертациялық жұмысы арнайы қажымтануды зерттеу нысаны етіп алған алғашқы еңбек болғанымен, өкініштісі, әдеби айналымда кітап болып жарияланбады.

Ел тәуелсіздігін алғаннан кейін қажымтануда айтылып келген пайымдаулардың дамуына соны қарқын беріп, ғылыми еңбектердің жазылуына тікелей бағыт берген әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Зинов-Ғабден Қабиұлы Бисенғали. Мұны ғалымның жетекшілігімен 2006 жылы Ұлттық университеттің Қазақ әдебиетінің тарихы кафедрасында Азамат Мамыровтың «Қажым Жұмалиев эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» [4] атты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертациялық жұмыстан көруімізге болады.

Бұл бағыттағы іс нәтижесіз емес те, ғалымның әр жылдары жазылған еңбектері өзі дүниеден озғаннан кейін тұңғыш рет көп томдық болып 2010 жылы «Ақ Жайық қаламгерлер кітапханасы» сериясымен 7 том болып жарық көрсе [5], 2012 жылы «Қ.Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші» [6] атты монография, 2015 жылы «Қажымтану» пәні бойынша «Орал-Қазақстан» облыстық телеарнасының «Тарих толқынында» хабары негізінде түсірілген материалдар бойынша электронды дәрістер қоры жинақталды, 2017 жылы «Академик Қ.Жұмалиев архивінен» [7] атты оқу құралы баспадан шықты. 2018 жылы Батыс Қазақстан облысы әкімдігі мен Орал қаласындағы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті бірігіп өткізген «Қажым оқулары - 1: Әлем мәдениеті контексіндегі білім жүйесінде жалпыадамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мәселелері» атты халықаралық конференция, университеттің педагогика факультетінде салтанатты түрде арнайы ашылып тұсауы кесілген «Академик Қажым Жұмалиев атындағы ғылыми-зерттеу және қосымша білім беру» орталығы қажымтанудағы игі істер деп айта аламыз.

Конференцияның мақсаты қара ормандай қазақ әдебиетін зерттеп, өткені мен бүгінін жалғап, ертеңіне бағыт берген Қажым мектебінің ұрпақ сабақтастығындағы ұлттық руханияттың сарқылмас көзі болып қала беретінін таныту болса, орталықтың мақсаты Қ.Жұмалиевтің есімі мен еңбегін мерейтойлар тұсында ғана атап өтіп

қоймай, оның ғылым жолында көрсеткен бағыт-бағдарларының аясын кеңейту, дәстүр сабақтастығын жалғастыру.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу», - деп атап көрсетті [8]. Ұлттық код неге сүйенеді деген сұрақ туындайды. Сөз жоқ ұлттық кодтың басты тірегі тіл, әдебиет, тарих, ұлттық мәдениет, ата-баба дәстүрі. Қажымтануға арналған Ақ Жайық төріндегі халықаралық конференция мен мақалада сөз болған академик Қажым Жұмалиев шығармашылығы туралы ойлар да сол рухани жаңғыруымыздың ажырамас бір бөлігі.

Бар саналы ғұмырын қазақ ғылымының өркендеуіне арнаған академик Қ.Жұмалиевтің өмірі мен шығармашылығын тану, насихаттау Батыс Қазақстан облысында соңғы уақытта жаңа бір мазмұнға ие болды.

2018 жылдың 20 қарашасында Қажымтануға арналған конференция материалдарының алғы сөзінде облыс әкімі Көлгінов Алтай Сейдірұлының «облысымыздағы білім, ғылыммен байланысты іс-шаралар академик Қажым Жұмалиев есімімен байланыстырылып өткізілгені дұрыс» деуі бұл іске жаңа серпін береді деп ойлаймыз.

Қажымтанудағы әңгімемізді шегініс әдісімен баяндайтын болсақ ол 15.01.1965 жылы өз қолымен жазған өмірбаян дерегінде: «Мен, Қажығали Жұмалыұлы Жұмалиев, әдеби лақап атым Қажым 1907 жылы желтоқсанның жиырма сегізінде қазіргі Аққозы ауыл Советі Жымпиты ауданы (бұрынғы Қаратөбе) Батыс Қазақстан облысы, «Жалғыз ағаш» деген жерде туыппын. Әкем Жұмалы Қазиев. Шешем Жауқасын Мырзагелдіқызы. Менің әке-шешем хат танымайтын жай шаруа адамдар болатын. Жұмалыдан: Ақмұқан, Балмұқан, Қайырмұқан, Қажығали төрт ұл, Злиха, Қалау атты екі қыз. Екі үлкен ағамыз мұсылманша хат білетін, қисса, жырларды көп оқитын адамдар болатын да, үшіншісі мүлде оқымаған шаруамен ғана шұғылданатын кісі еді. Әке-шешем 12 жасымда 1919 жылы қайтыс болды да, мен аға-жеңгелерімнің қолында тәрбиелендім. Шешемнің сүт кенжесі болғандықтан мен жасымнан қаққы көрмей бұлалау өссем де, оқуға, өлеңге әуестігім ерекше еді. Тіпті, хат білмей тұрып, ағаларымның оқыған жырларын тек тыңдау арқылы жатқа біліп, ауыл арасында айта беруші едім» дейді.

Өскен ортасы, заман шындығы мен дәуір тынысы аңғарылатын осы үзіндіден Қ.Жұмалиевтің оқуға, өнерге деген құштарлығын оятқан туған жердің текті топырағы екендігін көреміз. Қажым ағаның өмір

мектебін танымын дегендерге «Жайсаң жандар» атты мемуарлық кітабын оқып шығуды ұсынамыз. Кітаптың беташары «Қайырымды адам» әңгімесінде XX ғасырдың 20-жылдары Қаратөбеден алыстағы Орынборға оқу іздеп шыққан балаларды ойсылқара сары қоспағымен жеткізуші Сүлеймен Құдайбергенді автор аса құрметпен жазу сырын танытамыз.

«Сүлекеннің өзі бір алуан адам. Түйесі мен арбасы қаншама сиқысыз болса, өзі – соншама келбетті, кербез кісі. Оның пандығы сонша, шикыл арба, жаман түйемен келе жатып, Сырдың суы жұлығынан келмейді. Сүлекең ескіше оқыған кісі. Құранды тәпсірімен білуін, түркі тануын былай қойғанда, нахунның өзін шырқ айналдырғандардың бірі. Әкесі Құдайберген қазірет Сүлейменді бес жасынан араб, парсыдан өзі білетіндерді осы баласына түгел үйретті. Ясинді аяғынан басына қарай жаттаған Сүлекең бұл теріс оқу қаншама қиын болса да табандылық танытты. Солардың әсері ме, басқа себеп пе өз ауылының жастарын оқуға бірінші әкеле жатқанда сол Сүлекең. Бармаған жері, баспаған тауы Орынборға сапар шегуі Сүлекеңе аз ерлік емес» [9, 136].

«Жайсаң жандарда» ерекше құрметпен аталатын Сүлеймен жәй түйеші емес, қазақ жастарын оқуға бастап апарушы керуен басы дегенді автор айтып отыр. Қ.Жұмалиевтің өзі естеліктерінде осы сапарым өміріме берілген жолдама болды деп жазады. Заманның соққан желін дұрыс аңғара білген ескішіл Сүлеймен түйесімен үш жүз шақырым Орынборға талай қазақ жастарын бұдан кейінде әлденеше рет апарған. Сүлекеңдей көне көздердің есімдерін өлкетанумен байланыста қарап, араб-парсы тіліндегі мол кітапхана қоры ұрпақтарында сақталған ба сауалына жауап табу мәселесі күн тәртібінде қала бермек.

Орынбордағы «Ересектер мектебін» бітіргеннен кейін Қ.Жұмалиев оқуын Шымкенттегі «Ауылшаруашылық техникумында» жалғастырады. «Ұлық болсаң, кішік бол» әңгімесінде Қажекең 1928 жылғы басынан өткен оқиғаны ел өмірімен, ел ардақтаған тұлғалармен жолығу сәтерін заман шындығымен байланыста жазады. Техникумның жоғарғы курсына экономикалық санаққа мүше болып жаз бойы жұмыс жасаған он тоғыз жастағы Қажекең өмірінде көрмеген көп ақшаға кенеледі. Әрі сол жолы тұңғыш өлеңі «Батырақ Ғалиасқар» «Лениншіл жас» газетінде жарияланып, газеттің бас редакторы Асқар Тоқмағанбетов айналасындағыларға «болашағынан үміт күттіретін жас ақын» деп таныстырады. Қажекең естелігінде бұл туралы былай дейді: «Мен Асқардың сөзіне қалтықсыз сеніп, «шын-ақ ақын екенмін» деп, сол жерден тұп-тура магазинге тарттым.

Ақын болғасын бұрынғыдан өзгеру керек, киімі де, жүріс-тұрысы, мінез-құлқы да сол сөзге сай болу керек деген шалақ ойлар мені магазинге жетеледі. Шынында киімім тым нашар болатын... Осы кескінмен магазинге барып, ілулі тұрған қымбат бағалы костюмдерді меңзегенімде, сатушы менің бас-аяғымды бір шолып өтті де, мен нұсқағаннан басқа, екінші қолдау бір костюмді алып, менің алдыма салды. Сатушының мына қылығы мені қорлау тәрізденді. «Ананы әперіңіз» деп, әлгі тәуір костюмді нұсқадым. Сатушы, - Шырағым, ол наркомдар мен жазушылар киетін костюмдер..., алмайтын болғасын кірлетіп қайтесің, мына әлің келетін арзанқолдауын ал! – деп сөзін аяқтады. «Ерді намыс өлтіреді» емес пе, «ақын» атыма кір келтіруді өлім санап, қымбат костюмді, модный қалпақ, кесік тұмсық, ең соңғы фасонмен тігілген хром ботинкі, қолыма трос таяқты қоса алуға мәжбір болдым». Еріксіз езу тарттыратын хикаяттың жалғасы Шымкент вокзалынада жалғасуы туралы автор: «- Ағай, билетке кезектің соңы сіз бе? – дедім. – Иә, - деді ол жай қоңыр дауыспен. Кезектен жаңылып қалмас үшін, әлгі адамның түр-түсіне назар аудардым. Жұпыны ғана киінген, жасы қырықтар шамасы... Орта бойлыдан сәл ірірек, төртбақтау.., жалпақ бет.., қой көзді кісі екен. Келбет-кескініне қарағанда... совет дәуірінде ғана ел тізгінін қолына алған ауылдық кеңестің төрағасына ұқсайды.

Шынымды атайын, ол кісіні менсініп тұрған мен жоқ. Билеттерімізге белгі соқтырып, екеуміз вокзалдың... ұзын столына келдік. Ол... іші толған сары портфелін ашып, арабша жазылған қағаздарының арасынан бірнеше ақ бет алды. «Біреуге хат жазғысы келген-ау» деп түйдім ішімнен. Сәлден кейін, - Ағай, дедім. Естімеген қалпында сусылдатып жаза берді. Екінші рет әдейі қимылдып, таяғымды да тықылдатып қойдым. Жазуын жалғастыра берді. Шайтан азғырып, тап осы жерде өзімнің «ақындығым» есіме түсіп кетті де, осы ауыл кеңесінің бастығынан несіне қорқамын деп даусымды қаттырақ шығардым. Ол естігендей болды. Чемоданымды аманаттап көшеге шығып кеттім. Екі-үш сағаттан кейін келсем жолсерігім бес-алты бет шамасы, қолжазба қағаздарының түптерін тегістеу үшін столға ұрып-ұрып қойды. Көзім шалғаны бірінші беттегі екі сөз «Жол» және «Әңгіме». – Қызылордадан келемісін? – деді. Қызылордадан келгенімді, жазушылар одағына соғып атақты ақын-жазушылар Сәкен, Бейімбет, Ілиястарға жолыққым келгендігін, алайда олар жазғы демалыста екендігін айтып бердім. «Лениншіл жасқа» Асқарға баруыңа қарағанда өлең жазатын болдын ғой деді. – Дұрыс айтасыз газетке бірер өлеңім басылды, - деп жауа қайырдым.

Бұл жауабымдағы «бірер» деген сөздің «бірі» шын, «ері» жалған еді. «Ақындық» атағыма «бірді» азсынып, екіншісін өз жанымнан қостым.

Тағыда біраз әңгімелестік. Сөйлескен сайын, оның салмағы ауырлап бара жатқанға ұқсады. Поездан түскен кездегі меммендік менде азайып, жолсерігімнің аузына қарайтынды шығардым. «Тағыда сөйлесе деген» менде жасырын тілек туды. Сөздің бір кезегінде: - ағай, атыңыз кім болады? - деп сұрақты қабырғасынан қойдым.

- Майлин, - деді жолсерігім. – Майлин болғанда, кәдімгі «Шұғаның белгісін», «Мырқымбай», «Құрымбайдың жігітшілігін» жазған Бейімбет Майлинсіз бе? – деп шұбырта жөнелдім. - Қажым, - деді Бейімбет қоңыр дауыспен, - көңіліңе келмесін, сенің жасыңда жай жігіт мына ыстықта басына қалпақ киіп, қолына таяқ ұстамайды. Ол үшін не бөркі айналған тентек немесе шығармасы жаңа ғана баспа жүзін көрген ақын, жазушы болу керек. Тентек деуге қимадым. Дәуде болсаң, жас ақынның бірісің ғой де ойладым. Өйткені бәріміз де жас болдық» деді [9, 108-112бб].

Бұл үзіндіні келтіруіміздің және бір мақсаты әңгіменің толық нұсқасына оқырман назарын аудара отырып, қажымтануда бұрын айтылмаған Жұмалиеттің жазушылық қырын көрсету болды. XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының адами қасиеттері мен портреттерін танып білгісі келетіндер «Жайсаң жандардан» іздегенін табатынына, тұлғалардың кісілік қасиеттеріне тәнті болатынына біз кәміл сенеміз. Тұлға танудың хас үлгісі де осы шығарма. «Жайсаң жандар» ғалым дүниеден озғаннан кейін ғана жарыққа шықты. Қажекеннің үйінен табылған аталмыш кітаптың машикіге терілген түпнұсқасы көлемдірек әрі папканың сыртында «Жайсаңдары қазақтың» деген жазуы бар. Текстологиялық жағынан тексеріп қарағанымызда табылған материал біраз қысқартуға ұшырағанын байқадық. Әсіресе, бұл қысқартулар заман шындығы мен дәуір тынысынан хабар беретін құнды мәліметтер тұсынан кесілген. «Жайсаң жандардағы» қалыс қалған тұстарды қалпына келтіріп, шығарманы авторының атауымен «Жайсаңдары қазақтың» деп жариялау алдағы басты міндеттердің бірі. Кезінде «қазақ» деген сөзді даралап көрсетудің өзі ұлтшылдық саналған болар. Ал бірақ мұны бүгінгі күні қалпына келтірмесек ұлттығымызға сын.

Қажым Жұмалиевтің ұстаздық жолы 1932 жылдан бастау алады. Отызыншы жылдың басына дейін Кеңес үкіметі түрлі желеумен орта мектептерде қазақ әдебиетін жеке пән ретінде оқытпағандығын бүгін біреу білсе, біреу білмейді. Өз жерінде өгейлік көрген қазақ әдебиеті қоғамтану пәнінің құрамында ғана оқытылып келді. Арнайы бағдарламасы дайындалмаған қазақ әдебиетін жеке пән ретінде

дербес оқыту дәрежесіне көтеруде Қажекеннің қажырлы еңбегі ұшан теңіз. Бұл туралы шәкірті, Академик Серік Қирабаев: «Қажым педагог, ұстаз еді. Өмірінің отыз бес жылын ол бала оқытушылық қызметпен өткізді. Қажым шәкірттерінің қатарына мен тек оның лекциясын тыңдаған жастарды ғана емес, осы отыз бес жыл ішінде қазақ мектептерінде оқып, қазақ әдебиетінен дәріс алған шәкірттердің бәрін де қосар едім. Олардың бәрі әдеби білімді алғаш Қажым оқулығы арқылы алды, Қажым оқулығы негізінде орта мектепте қазақ әдебиетін пән ретінде жүргізу ісі жолға қойылды. Қажым Жұмалиев республикада әдебиет кадрларын даярлауда өлшеусіз мол қызмет сіңірді. Қажым Жұмалиевтің жетекшілігімен 32 адам ғылым кандидаты, 8 адам ғылым докторы дәрежесін алды. Сонымен қатар, ол ғылым докторлары аз көрші республикаларда, Орта Азия әдебиетшілерінен докторлар даярлау ісіне зор қолқабыс етті. Өзбек, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт әдебиетшілерінің бір қатары-ақ (Н.Сағитов, Н.Жапаков, Қ.Рсалиев, А.Харисов т.б.) бұл жағынан Қажымға қарыздар» [10,161б] деген болатын..

Қызметін Батыс Қазақстан облысында бастаған Қажым Жұмалиев өңіріміздегі білім мен ғылымның, әдеби-мәдени ортаның қалыптасуына тікелей мұрындық болған тұлға. Ол педагогикалық институтта сабақ бере жүріп, батыс аймағындағы ақын-жазушылардың басын біріктіріп, шығармашылық орта қалыптастырған облысымыздағы жазушылар филиалының тұңғыш төрағасы. Бұл туралы жоғарыда айтылған өмірбаянда: «...Сонымен қатар, алғаш Облыстық жазушылар ұйымының бастығы жұмысын атқарып, облыс көлемінде әдебиет жұмыстарын ұйымдастыру, кадр даярлау тәрізді әр түрлі жұмыстар жүргізуге басшылық еттім. Ол жылдардағы Орал облысындағы жүргізген әдеби істеріміз нәтижелі болды деуге аузым бара алады. Өйткені, кейін қазақтың белгілі ақын-жазушылары қатарына іліккен: Қасым Аманжолов, Жәрдем Тілеков, Сағынғали Сейтов, Хамит Ерғалиев, Абдолла Жұмағалиев, Қуан Тастайбеков т.б. ақын-жазушылар сол Оралда тәрбиеленді» деген жазба қажымтануда ғана емес, Батыс Қазақстан облысы жазушылар ұйымының негізін салушы кім деген сұрақта да тың тарихи мәлімет екені даусыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымында ХҮІІІ-ХІХ ғғ. білгірі, махамбеттанушы ғалым деп мойындалған Қ.Жұмалиев Махамбет өлеңдерін ел ішінен аяқтай жүріп жинап, текстологиялық қалыпқа түсіріп, ақынның құпия болып келген мәңгілік мекенін ақсақалдар көмегімен тауып, басына құлпытас орнатқан рухани шырақшысы. Сондай-ақ, қазақ руханиятында Махамбеттің көркем прозадағы әдеби

бейнесін тарихи тұлғасынан алшақтатпай «Айқас» атты шығармасы арқылы алғаш сомдаған ғалым жазушы.

«Демократиялық бағыттағы ауыз әдебиетінің дәстүрін жалғастырған да, кезінде оған революциялық сипат берген де, идеялық көркемдік жағынан ең жоғары дәрежеге көтерген де Махамбет Өтемісов.

Махамбет өзіне дейінгі халық әдебиетінің барлық табыстарын толық меңгеріп, кемшілігін қайталамай, өз бетін, өз стилін айқындап, әдебиетте көрнекті үлгі қалдырған ақын» [11].

Халел Досмұхамедұлы бастап, Қажым Жұмалиев арнасын кеңейткен махамбеттану бүгінгі тәуелсіз ел әдебиетімен бірге жасасып келеді. Бірақ осы тұста Махамбеттің жекелеген өлеңдерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек екендігін айтқымыз келеді. Махамбеттің туғанына 210 жыл толуына орай 2014 жылы Елбасының алғы сөзімен шыққан «Айналайын Ақ Жайық» [12] өлеңдер, ой толғам, естеліктер кітабында «Тарланым» өлеңі 31 жол. Ал біздің қолымыздағы Қ.Жұмалиев архиві материалында 32 жол. Өңгіме қалыс қалған бір жолда емес, сол жолдың салмағында. «Тарланым» Махамбеттің Исатай батырды көкке көтеріп жырлаған рухты жыры, Қажекеңнің «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдебиетіміздің тарихын алсақ, ерлікті дәріптеп, батырлардың образын жасауда өзіне шейінгі халық әдебиетінің табыстарын қайталамай, Махамбет шын мәніндегі реалистік образ жасады» [11] деуі де сондықтан.

Қ.Жұмалиевтің архив материалында Исатайдың айбының асқақтатын Махамбет сөздері біріне-бірі сәулесін түсіріп, тұлғаның қадір-қасиетін айшықтап көрсетер тұсы:

«Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған,
Тереңнен көзін ойдырған,
Сұр жебелі оғына

Тауықтың жүнін қойдырған,» болса, 2014 жылғы басылымда жебенің заттық қасиетін айқындайтын жол «Тереңнен көзін ойдырған» қалыс қалған.

Келесі, ақынның «Айныман» өлеңінің екінші шумағы Қажым архиінде:

«Кеткенім жоқ олжа үшін,
Кетіп едім елімнен,

Атаңа нәлет Жәңгірдің

Қан жылатқан заңы үшін» болса, осы екінші шумақтың соңғы жолы «Айналайын Ақ Жайық» кітабында Махамбет елінен кету себебін Жәңгірдің «Бір ауыз айтқан сөзі үшін» деп түсіндіреді. Бұл қисынға келмейтін сияқты. Махамбет бір ауыз сөзге елден безетін адамның сойынан емес. Текстологиялық жағынан дұрысы Қажымдағы «Қан жылатқан заңы үшін» жолы болса керек.

«Махамбеттің қысқа өмірі күреспен өтті. Талай трагедиялық ауыр халдерді өз басынан кешірді... Әйтсе де осылардың барлығына ақын ерлікпен төзе білді. Сарыуайымға салынып, өлім іздеген жоқ, өмір іздеді. Тіпті элегиялық сарында жазылған лирикасының өзінде де ақын жан сезімін, өз басының күйініш-сүйінішін айта келіп, сөзінің аяғын әрдайым оптимистік романтика рухында бітіреді» [11] деген Қажекеннің сөзі Махамбет өлеңдерін текстологиялық жағынан тануда да темірқазық болып қала береді.

2014 жылғы басылым «Айналайын Ақ Жайық» кітабындағы «Алты күндей алаулап» өлеңінің алтыншы, тоғызыншы жолдары бізді тағы да ойландырып тастады. «Толғай-толғай жүгірген,/ Топырағын суарған» мағыналық жағынан алатын болсақ, толғай жүгірген, яғни шапқан ат топырақты суармайды, керсінше жел тұрғызып топырақты суырады. Қажекенде бұл жолдар «Топырақты суырған» болып дұрыс беріліп тұр. 2014 жылғы жаңа нұсқада «Ылдидан салса төске озған,/ Көк мойынды көк жұлын» жолдарындағы «Көк мойынды көк жұлын» қайталамалары сөздің сапталуы жағынан дұрыс па? Қажекеннің архивін ашып қарасақ «көк мойынның» орнына «қой мойын» деп берілген. Қ.Жұмалиев жанымызға жақын екен деп «қой мойынды» дұрыс деп танысақ, ғылымда жасалған әділетсіздік болар еді. Осы тұста ойымызға Абайдың «Аттың сыры» өлеңіндегі:

«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,

Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ» жолдары орала кетті. Бұлтартпас дәлел, «Айналайын Ақ Жайық» кітабындағы «Көк мойынды» тіркесін текстологиялық жағынан түзету керек. Қазақ жылқы малының мойнын «қой мойындыдан» басқаға теңеп, балап сөйлеген емес. Біздің Махамбет өлеңдерін текстологиялық жағынан қайта қарау керек дегендегі дәлеліміз мұнымен сарқылып қалмайды. Айтып отырғанымыз мысал үшін келтірілген бірлі-жарлысы ғана. Сөз танитын кісіге «жамауы мен құрауы» көрініп-ақ тұр.

Қажым Жұмалиев шығармашылығын зерттеудегі соңғы жылдар нәтижесі ғалымның жеке архивінде кеңестік идеология жариялауға мүмкіндік бермеген мол материалдар сақталып келгендігін көрсетіп отыр. Бұл материалдардың құндылығы қазақ әдебиетінің байлығын

еселей түсері анық. Тозығы жеткен қолжазбалар жойылып кетудің алдында тұр. Әрі мұндағы деректердің басым бөлігі қазақ әдебиетіндегі ақтандақтарды тануға мүмкіндік беретін сирек жәдігерлер. Көлемі бірнеше томға жүк болғандай.

Мұның басым көпшілігі әдебиетімізде белгілі авторлар мен шығармалар болғанымен оқып танысу барысында бұрын жарық көрмеген әдеби материалдардың барына көз жеткіздік. Жекелеген өлең жолдары, шумақтар, өлеңдер, тұтас толғау дастан бұған дейін әдеби айналымға шықпаған, соны дүниелер. «Бес ғасыр жырлайды», «Алдаспан», «Ертедегі әдебиет нұсқалары», «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» (17-том), «Он ғасыр жырлайды» т.б. жинақтарды қайыра бір шолып шыққанымызда Қажекеннің архиві Асан қайғыдан бастап бірнеше ақын-жыраулардың мұрасын бүтіндей түсетініне көзіміз жетті. Архив материалдары кітапша етіп тігіліп реттік санмен белгіленген. Кітапшалардың беттері түгел емес, мұның салқынын сарғайған беттердегі «Изято у меня 1953 год» деген жазулардан аңғаруға болады. Ызғарлы жылдары жазықсыз 25 жылға сотталып, кейін мерзімінен бұрын шыққанымен Қажекен тәркіленген материалдарды кесірі тиер деп жойып жібермеген, жариялайда алмаған. Алматыдағы үйінің көзден таса жерінде қалдыра берген. Тозығы жеткен қағаз деп тастай салмай 1968 жылдан бері әкесінің жиған-тергендерін түсініп оқи алмасада сақтап келген Махамбет Қажымұлына шексіз ризашылығымызды білдіреміз.

Қажым Жұмалиев архивіндегі мәліметте Нысанбай жыраудың «Кенесары, Наурызбай» дастанының құрылысын талдай отырып, «Біздің алып, анализ беріп отырғанымыз поэманың «Орыс географиялық обществосының Орынбор бөлімінің еңбегі» - 1875-ші жыл басылған варианты» дейді.

Ал біз бүгін оқып жүрген «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» (2010 ж.) көп томдығының 17 – томында «Нысанбайдың «Кенесары, Наурызбай» дастаны алғаш рет 1912 жылы Қазан қаласында Ж.Шайхисламның құрастыруымен жарияланды». Содан кейін Х.Досмұханбетовтың құрастыруымен 1923 жылы Ташкент қаласында жеке кітап болып басылғаны айтылады.

Сонда жырдың алғашқы басылуы т.б. мәселелердің қайсысы дұрыс? Бір анық 2010 жылы шыққан аталмыш көп томдықтың 17 томында жырдың басталуы саналы түрде алынып тасталған. Әрі Нысанбайдың сөздері өзгеріске ұшыраған. Қажым Жұмалиев архивінде автордың өзін таныстыруынан кейінгі жыр кіріспесі құрметпен, қимастықпен «Кешегі өткен Кенекен» деп басталса «Қазақ

ұлт-азаттық қозғалысы» (2010 ж.) көп томдығының 17 – томында бұл мүлде жоқ.

Біз салыстырып отырған екі вариант мазмұнына көңіл аударатын болсақ (Қажым Жұмалиев архиві, ҚҰАҚ 17 том, автор), «Олжаға батты қарқылдап» жолынан кейін Қажым Жұмалиев архивінде Кененің байлаудағы атының ұрлануы, оны қырғыздан елші салып сұратуы, мұнан соң көңілі қалып Дулатқа қарай жол тартуы баяндалса, 17 томдықта қашқан-пысқанды жинаған Кенесары, Наурызбай атты ұрлатқаннан кейін бір атқа бола қырғызға соғысқа аттанды, «Ерегеспен Қанайдың тамын бұзды» деп Кенені бұзақы, соғысқұмар қылып көрсетуді мақсат тұтқан кеңестік идеологияның өңдеуіне ұшыраған жыр варианты жарияланып кеткен сияқты. Тарихи жырдағы тарихи шындықтың көркемдікпен берілуі Қажым Жұмалиев архивінен алынған 1875-ші жылы «Орыс географиялық обществосының Орынбор бөлімінде» басылған варианты деп білеміз.

Қазақ халқының бар болмысы, рухани әлемі, дүниетанымы, ұлттық коды әдебиетінде жатыр дейтін болсақ, сол асыл мұраны қазақ әдебиеттану ғылымында тұңғыш зерттеп, 1941 жылы «ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы» тақырыбында кандидаттық диссертация, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында тұңғыш докторлық диссертация қорғаған көшбасшы ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, зергер жазушы, академик Қ.Жұмалиевтің ғалымдық пайымдарының аясын кеңейту, дәстүр сабақтастығын жалғастыру, көл-көсір архив материалдарын елдің рухани қазынасына айналдыру өсер елдің ісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қаратаев М, Сейітов С, Қабдолов З, Әдібаев Х. Қажым Жұмалиев. –Алматы: Ғылым, 1968. – 52 б.
- 2 Атымов М. Қажым Жұмалиев. – Алматы: Ғылым, 1987. – 106 б.
- 3 Зайкенова Р. Қажым Жұмалиев еңбектеріндегі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері: филол. ғыл ... канд. дис. – Алматы, 1989. – 172 б.
- 4 Мамыров А. Қажым Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші: филол. ғыл ... канд. дис. – Алматы, 2006. – 140 б.
- 5 Жұмалиев Қ. Ақ Жайық қаламгерлер кітапханасы сериясы. – Орал: Ағартушы, 2010. – 1-7 т.
- 6 Мамыров А. Қажым Жұмалиев – эпостық жанрдың түрлерін зерттеуші. – Орал: М.Өтемісов ат. БҚМУ, 2012. – 160 б.
- 7 Мамыров А. Академик Қажым Жұмалиев архивінен. – Тараз: Қарахан, 2017. – 440 б.

- 8 Н.Ә.Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру //«Егемен Қазақстан» газеті. – 2017. – 12 сәуір. – 1-2 бб.
- 9 Жұмалиев Қ. Жайсаң жандар. – Орал: Ағартушы, 2010. – 296 б.
- 10 Қирабаев С. Шындық және шеберлік. – Алматы, 1981.
- 11 Жұмалиев Қ. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті. 5 т. – Орал: Ағартушы, 2010. – 200 б.
- 12 Айналайын Ақ Жайық. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2014. – 364 б.

БАЯНДАМАЛАР

ӘОЖ 82.512.09

ҚАЖЫМНЫҢ МАХАМБЕТІ

Зайкенова Р.

*Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті*

Нурсан Р.

магистр ҚазМемҚызПУ

Академик Қажым Жұмалиев еңбектері ішінде Махамбет мұрасына арналған зерттеулерінің орны ерекше.

Белгілі ғалым Қ.Өмірәлиев: «Қазақ әдебиеттану ғылымында Махамбет творчествосын барынша көп, барынша терең зерттеген академик Қ.Жұмалиев болды», - [1,149-б] деген сөзінде нақтылы шындық бар екендігін ғалым еңбектерін саралағанда әйгілене түседі.

Махамбет өлеңінің алғаш жариялануы 1908 жылы Қазан қаласынан шыққан «Мұрат ақынның Ғұмарқазы оғлына айтқаны» деп аталатын жинақтан басталатыны белгілі. Мұнда Махамбеттің жүз жолдан астам екі толғауы енген. Толғау «Беріш Мұхамед батырдың Сұлттанға айтқаны» деп топтастырылып берілген. 1910-12 жылдары Орынборда жарық көрген «Шайыр яки қазақ ақындарының басты жырлары» атты жинаққа «Исатайдың үндесі Махамбет жыраудың сөзі» деген атпен Махамбеттің екі-үш өлеңі беріледі. Махамбет өлеңдерін жүйелі түрде жинап, жариялау, зерттеу жұмыстары 1925 жылғы Халел Досмұхамедов еңбектерінен басталады. Ол Махамбет өлеңдерін жинап 1925 жылы жеке жинақ етіп бастырып шығарады. Ақын Ығылман Шөрековке «Исатай – Махамбет» дастанын жазуына ықпал етті. Халел Досмұхамедовтің «Махамбеттің өзі әрі батыр, әрі жырау, әрі домбырашы, өте қызулы адам болған екен», - деген сөзін қазіргі Махамбет зерттеушілері айтпай өтпейді.

Бірақ, өкінішке қарай, ел ретінде еңсемізді тіктеп, тәуелсіздігіміз мойындалғанша Халел Досмұхамедов сияқты көптеген көрнекті тұлғалардың есімі ауызға алынбай, еңбектері ескерілмей келгені әдебиет тарихына көзі ашық адамдарға мағлұм мәселе. «Халық жауы» деп жазықсыз жала жабылған аяулы азаматтардың атын атау ғана емес, олардың зерттеген ғылымдағы объектісін одан әрі тереңдетіп зерттеудің өзі Қажекең сияқты батыл да ержүрек адамдардың ғана қолынан келген шаруа.

Арғы жағын айтпағанның өзінде 1937 жылғы қырғыннан кейін, 1950 жылғы қуғын-сүргінді осы аралықтағы соғыс әлнгі ғана кідірткен тәрізді. Өйткені, «орнында бардан оңалып» қаулап, қайта өскен қазақ оқымыстыларының арада 10 жыл өтер-өтпестен жазықсызжазалануы осы ойымызды айғақтайды. 1950 жылдары ілгері басқан аяғы кейін кетіп, дұрысы бұрысқа айналып, қорлық көргендердің жуан ортасында академик Қажым Жұмалиев те жүрген болатын. Осыдан мүшелге жуық уақыт бойы қаламгер жер аударылып, сүргінде жүгендігін кейінгі әдебиетшілердің біреуі білсе, біреуі білмес. Бірақ табиғатынан зерделі кісі бағытынан тайып, жаны жасығанмен әдебиет пен өнерге деген қызу құштарлығы оны өзінің күнделікті машығынан айырған жоқ.

1937 жылы жалаң социологияның белең алып, дәуірлеп тұрған шағында басқаны былай қойғанда Махамбет, Ыбырай, Абай мұраларын қазақ әдебиетінің алтын қорына қосу мұң болды емес пе? Міне, осы тұста Қ.Жұмалиев Махамбет мұрасын түбегейлі зерттеп оның ардақты есімін, асыл мұрасын азаматқа тән батылдықпен батырдай қорғап шықты. Ғалым 1937 жылдың бір өзінде «Исатай-Махамбет көтерілісі және Махамбет поэзиясы» деген атпен мерзімді баспасөзде оннан астам мақала жариялатты. Осы мақалаларынан бастап, орта мектепке арналған оқулықтарында, қазақ әдебиетінің тарихына жазған монографиялық тарауларында, жоғарғы оқу орнына арналған зерттеулерінде, жекелеген зерттеу еңбектерінде Махамбет шығармашылығын талдап, оның қазақ әдебиеті тарихынан алтын орнын белгілеп берді. Қалың оқырман қауым Махамбет мұрасымен 1937-1967 жылдар аралығында тек Қ.Жұмалиев еңбектері арқылы ғана танысты.

Қ.Жұмалиев Махамбет шығармашылығын зерттеп қана қоймаған, оны ел аузынан жинап, баспа бетінде жариялау да қыруар іс тындырған. 1939 жылы ғалым Махамбет өлеңдерін жеке жинақ етіп құрастырып, алғы сөзін жазып шығарады. 1948, 1951, 1958, 1962 жылдарда шыққан Махамбет өлеңдері жинағының толық нұсқасын құрастырып, алғы сөзін жазды. 1948, 1958 жылдары ақын өлеңдерінің орысша басылып шығуына ұйытқы болды әрі Махамбет өлеңдерінің орысша-қазақша жинағын құрастырды.

Бұл туралы Қ.Жұмалиев өзінің «Қазақ эпосы және әдебиет тарихының мәселелері» атты кітабында 1925 жылғы бірінші рет жеке жинақ болып шыққан күннен санағанда Махамбет өлеңдерінің қаншасы енгізілгенін, қаншасы енгізілмегенін, қаншасы жаңадан қосылғанын атап-атап көрсетеді. Жаңадан табылып, Махамбеттікі-ау делінген өлеңдердің кімдерден, қашан, қай жерде жазылып алынғаны

туралы мәліметтер береді. Мысалы, жазушы Б.Аманшиннің газет беттерінде жтнап бастырған Махамбет өлеңдеріне талдау жасайды. Сондықтан да Махамбет мұрасы әрбір құрастыруда толықтырылып, түзетіліп келгені рас.

Қ.Жұмалиев «Айқас» (1944), «Махамбет Өтемісұлы» (1948), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1961, II том, 1-кітап), «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» (1958), «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті» (1967) т.б. еңбектерінде Махамбет шығармашылығын ғылыми тұрғыдан талдап, оның қазақ әдебиеті тарихынан алатын орнын айқындап, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай Махамбет шығармашылығын саф күйінде келер ұрпаққа ұсынды.

Бұл зерттеулер Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісінің шығу себебін, әлеуметтік маңызын, тарихи өміршеңдігін айқындауда, Махамбет поэзиясының революцияшыл рухын танытуда алғашқы жазылған маңызды материалдар еді. Сондай-ақ аталмыш еңбектердің негізгі өзегі – 1936-38 жылғы шаруалар көтерілісінің әрі көсемі, әрі халық мұңын жырлаған шешені ретінді Махамбеттің тарихи рөлін ашып шығумен ерекшеленеді. Сонымен бірге Исатай бастаған халық көтерілісі, оның шығу себептері, Махамбет өлеңдеріндегі Исатай образы және Исатайдың соғыстағы сенімді серіктері, Махамбет өлеңдеріндегі романтизм элементтері, ақынның өмірі, тағдыры, зерттелуі, шығармаларының көркемдік ерекшеліктері, Махамбет мұрасын насихаттаушы белгілі жыраулар Мұрат Мөңкеұлы мен Ығылман Шөрековтің қабілет қарымы мен жыраулық шеберлігіне т.б. туралы да парасатты пайымдаулар жасайды.

Боз ағаштан биік мен едім

Бұлтқа жетпей шарт сынбан.

Ел құтқарар ер едім,

Жандаспай ақыры бір тынбан, - деген патриот ақын дегеніне жете алмай, қапыда қазақ тапса да, оның халық сүйіспеншілігіне бөленген ер тұлғасын, күрескер бейнесін, өлеңдерінің өміршеңдігін дәлелдеуде профессор Қ.Жұмалиев өз дегеніне жетті дей аламыз[2] .

Қажым Жұмалиев еңбектеріне көз жүгіртсек мынадай мәселелер бірден көзге түседі. Ғалым Махамбеттің өмірбаяны туралы мол деректі:

Өтемістен туған он едік,

Онымыз атқа мінгенде,

Жер қайысқан қол едік, - дейтін қазір афоризм сөзге айналып кеткен өлең жолдарынан бастайды. Өтемістен туған он ұлдың кімдер болғанын архив деректеріне сүйене отырып шығарып береді. Сөйтіп ғалым тумысы бөлек Махамбет ақынның дүниеге келгеннен бастап

казасына дейінгі өмір жолын кең қамтиды.

Қ.Жұмалиевтің бір ерекшелігі Махамбет өлеңдеріне талдау жасағанда өзіне дейінгі тарихи зерттеулерді, архив деректерін, ел аузындағы мәлеметтерді келтіріп, көтерілістің қай жерде, қай кезеңде, шығу себебі туралы да қолмен қойғандай деректерге тірейді. Мысалы, 1837 жылы хан ордасын қоршап, зәресі қалмаған хан-сұлтандар Исатай бастаған ел тілегін орындау үшін он күн мұрсат сұрайды. Бұл туралы Қ.Жұмалиев былай деп жазады. «Бір жағы он күн срок беруді мақұлдайды, екінші жағы бермеу керек, шабу керек деген пікірді ұсынады. Исатай он күнге срок беру жағында болғанда, Махамбет оған қарсы болады. Он күннің ішінде хан Орынбор, Астраханнан әскер алдырып, көтерілісшілерді күшпен басу ісіне шұғыл кірісіп, өздері шабуылға шығады. Енді Исатай, Махамбеттердің тез шегінуіне тура келеді. Мұны тарихшылардың бәрі де исатайдың көтеріліс жолындағы жіберген үлкен қатесі деп біледі».

Ал Махамбет өлеңдері «Ежелгі дұшпан ел болмас, Етекпен кесіп жең болмас» деген қағиданы берік ұстанумен, сол кездегі теңсіздіктің бетін мірдің оғындай сөздерімен ашып көрсетуімен қымбат. Исатайдың өлімінен кейін Махамбет Назар, Шүрен еліне барып бас сауғалайды.

...Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Ел қорыған мен едім,
Мен де айрылдым елімнен
Көл қорыған сен едің
Сен де айрылдың көліңнен.
Сені көлден айырған
Лашын құстың тепкіні,
Мені елден айырған
Хан Жәңгірдің екпіні.
Айтып, айтпай не керек
Құсалықпен өтті ғой,
Махамбеттің көп күні.

Елім деп еңіреген ердің құса көңілі параллелизм тәсілі арқылы көркем жеткізілгенін зерттеуші айшықты сөздермен әдемі дәлелдейді[3,317-б.] . Қ.Жұмалиев өз еңбектерінде: «Ереулі атқа ер салмай, Егеулі найза қолға алмай, Еңку-еңку жер шалмай, Ерлердің ісі бітер ме», «...Жауырыныңа мұз қатып, Жалаулы найза қолға алып, Жау тоқтатар күн қайда», «...Қасарысқан жауыңа, Қанды көбік жұтқызбай, Халыққа тентек атанбай, Ерлердің ісі бітер ме», «Шамдансам шығар асаумын, Шамырқансам сынар болатпын... Қыларың болса қылып қал, Күндердің күні болғанда Бас кесермін

жасырман», «Екі тарлан бөрі едім», т.б. деп келетін өлең жоодарындағы Махамбет мұраты, кесіп айтатын турашыл, өткір мінезі, ұшқыр ойы, батырлық, батылдық, ержүректік іс-әрекеттері айқын сипатталады.

Ал Қажым Жұмалиевтен дәріс алу бақытына ие болған қазіргі уақыттағы еліне танымал көптеген адамдар оның Махамбет өлеңдерін түгелге жуық жатқа айтатынын тамасан сөз етеді. Сонымен бірге, ұстаз Махамбет өлеңдерін жатқа айтқан кезде желпініп, желдей есіп, екіленіп, әруақтанып кететіні сонша, аудиторияны сілтідей тындырып, дария суындай ағындап кетеді екен. Махамбет поэзиясы бүкіл өмірі жауапкершілікпен өткен көшпенді халықтың ақыл-ой дүниесіне дөп тиетіндіктен, адамның қиялын шарықтатып, рухын көтеріп жіберетіні рас. Махамбет өлеңдеріндегі көрсетілетін әлеуметтік теңсіздіктен құтылу, бостандық, еркіндік идеясы, отаншылдық сезімі көптеген елдің басындағы мұңымен ортақ. Махамбеттің 200 жылдық юбилейінің ЮНЕСКО көлемінде атап өтілуінде оның шығармаларындағы халықтық ортақ сарынға байланысты-ау деп қараймыз.

Махамбеттің қай өлеңін алсаңыз да ол патриот жамбасы жерге, басы жастыққа тигенше халқын сүйген, халық мұңын жырлаған ақын екендігін дәлелдейді.

Шаруалар көтерілісі жеңілгеннен кейін, хан Махамбетті ұстамақ болып, оның соңына Қарауылқожа, Баймағамбет сұлтанды салды. Махамбеттің басына сол кездегі ақшамен 2000 сом ақша жарияланды.

Атаңа нәлет, Жәңгір хан,

Қара қазақ баласын

Шетінен тізіп айдады-ау

Орынбор деген қалаға, - деп қоршаған жаудың қақ ортасында жүрсе де, ол шындықты айтудан бас тартпайды. «Ашуыма көп тисең, Өзекті жанға бір өлім, Ордаңды талқанғып шабармын!», - деп хан алдында тұрғандығынан қысылмастан оған айбар көрсете тайсалмай сөйлейді. Махамбеттің:

Хан емессің, қасқырсың,

Қас албасты басқырсың,

Достарың келіп, табалап,

Дұшпаның сені басқа ұрсын.

Хан емессің, ылаңсың,

Ысқырынған жылансың.

Хан емессің аянсың,

Айыр құйрық шаянсың, - деген өлеңі әділетсіз басшының жауыздығын бетіне басқан өте өткірлікпен жазылған шығарма.

Махамбет қазақ әдебиетінде ең бірінші болып хан-сұлтандарға қарсы қарғыс оғын жаудырып, халық тілегін батыл да ашық айтқан адам. Ол өзінің қысқа ғұмырында төңкерістің жеңісі мен жеңілісін поэзия тілімен кестелеп, туған халқына деген шексіз сүйіспеншілігін, күш-қуатын елдің бостандығы мен тәуелсіздігі жолына жұмсады.

Махамбеттей мұңдыға,
Енді келер күн қайда,
Ханға құрған шатырды
Сүңгімен түртіп ашарға...
Он екі ата Байұлы
Жиылып келсе бұл іске,
Алты сан алаш ат бөліп,
Тізгінін берсе қолыма

Заулар едім бір көшке, - деген сарындағы өлеңдеріне талдау жасау арқылы Қ.Жұмалиев Махамбет өлеңдеріндегі жігерлі де, асқақ романтиканы ашып шығады[3].

М.Өтемісұлының Жәңгір ханмен басында жақсы қарым-қатынаста болғандығын тарихи деректер растайды. Махамбеттің айтыскерлігін, жыраулығын, домбырашылығын естіген Жәңгір хан Махамбетті баласы Зұлхарнайынмен бірге ұстапты. Бірақ ханның жандайшаптары өзі өткір, өзі алғыр, өзі ағып тұрған ақын, бетті, беделді, сөзі өтімді, орысша-қазақша сауатты Махамбетті көре алмай хан мен болашақ ақын арасын араздастырып қоюы әбден мүмкін. Хан ниетін байқаған Махамбет кейін Исатай бастаған көтеріліс тобына қосылып кетеді. Бұл деректі Қажым Жұмалиев те өз еңбектерінде толық келтіріп, жан-жақты дәлелдейді.

Елдің де, ердің де, сөздің де тәуелсіздік алған тұсында қазақ әдебиетінің үлкен діңгегінің бірі, академик Қ.Жұмалиев жөніндегі әңгіменің бір ұшқыны осындай. Қазір әр аймақта, қала берді әр ауылда тегін, түбін іздестіріп, атаусыз қалған аталарына ас беріп, құран хатым түсіртіп жатқанда қуғын сүргіннің жуан ортасында жүріп, ісі қазақ ғылымы мен мәдениетіне мол еңбек сіңірген біртуар тұлғаның 1997 жылы тоқсан жылдығы да ескерусіз, елеусіз қалғаны арқаға аяздай батады. Кезінде жекелеп жарық көрген ғылыми кітаптарын жоғарғы оқу орнында болсын, жекелеген әдебиет жанкүйері болсын қолдан қолға тигізбей әбден тозығын жеткізді. Рас, 2010 жылы Батыс Қазақстан облыстық тілдерді дамыту басқармасының қолдауы бойынша «Ақ жайық» қаламгерлер кітапханасы сериясымен Оралдың «Ағартушы» баспасынан академиктің жеті томдық шығармалар жинағының шығарылуы құптарлық іс [4]. Десе де, бұл топтамаға Қ.Жұмалиевтің поэзия,

проза, драматургия саласындағы көркем шығармалары мен мерзімді баспасөздегі мақалалары, жекелеген зерттеу еңбектері, шығармашылық өмірбаяны мен ол туралы жазылған жылы лебіздердің ешқайсысы енгізілмей қалған.

Ал қазіргідей тілді кеңейтудің шара-шақытын қарастырып, тіліміз мемлекеттік мәртебе алып жатқан кезеңде төл әдебиетіміздің төрт жанрында (поэзия, проза, драматургия, сын) өзіндік өрнек қалдырып, туған халқының мәдениетіне ұшан-теңіз еңбек сіңірген Қ.Жұмалиев еңбектерін тұтас күйінде жинақтап, баспадан шығару ісі қолға алынатын болса, болашақ ұрпақ тәрбиесіне, өте-мөте ертеңгі әдебиетшілер дайындауға, тілдің тынысын кеңейтуге келтірер пайдасы шаш етекпен. Мұндай үлкен мәселені баспалар да, басқалар да ойлануы керек-ақ. Мінеки, осы ойымыз жүзеге асқанда ғана К.С.Станиславскийдің «Біздің қазіргіміз жоқ, кешегіден жылжып, ертеңгіге ауысқан қозғалысымыз ғана бар» деген сөзі ескіре еді. Әйтпесе...

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Өмірәлиев Қ. ХҮ- XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976.
2. Алдаспан (алғысөзі М. Мағауиндікі). - Алматы: Ғылым, 1971.
3. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. Алматы, 1958. – 404-б.
4. Жұмалиев Қ. Жеті томдық шығармалар жинағы. (Алғы сөзін жазған З.Бисенғали, А.Мамыров). – Орал: Ағартушы, 2010.

ӘӨЖ 82-1/9

ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ

Атабаева Ж. Б.

*С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты*

Ақжайық өңірі қашанда даналар мен таланттарға, билер мен батырларға кенде болып көрген емес. Тек осы өлкеге ғана емес барша қазақ жұртының мақтанышына айналып, құрметіне бөленген тарихи тұлғаларымыз қаншама. Солардың бірі академик, филология ғылымының докторы, профессор – Қажым Жұмалиев.

Қажым Абайдың өмірі мен шығармашылығына кең талдау жасады. Абайдың қазақ әдебиетіндегі орнын, тарихи еңбегін, қазақтың әдеби тілін қалыптастырудағы қызметін жан-жақты қарастырды. Оның тілінің бейнелік сипаттарын зерттеді.

Қажымғали Жұмалиев Батыс Қазақстан облысындағы Қаратөбе ауданының Жанғыз ағаш ауылында орта шаруа семьясында туған. Ата-анасынан жастай жетім қалып, ағаларының қолында тәрбиеленген, тек он екі жасқа келгенде ғана өзінің талаптылығының арқасында оқу-жазуды үйренген. Бала жасынан-ақ ол халық өнерпаздығына құмарта қызығып, қазақтың ауызекі поэзиясының көптеген үлгілерін жазып және жаттап алған. Зеректігі, талаптылығы, табандылығы және мінезінің турашылдығы арқасында Қажым ауылдағы құбы-құрдастарынан әлдеқайда үздік те озық көрінетін.

1923 жылы қазақ жастары алыстағы ауылдардан қалаларға ағылған кезде, он алты жастағы Қажым да Орынборға жөнеледі. Жасынан оқудан махрұм қалған кенделігінің есесін толтыру тілегі оны зор талапқа жетелейді. Алда бұралаңы көп тікенекті қиын жол, таныс емес қала, мәлімсіз қиыр-қиян жатты.

Арман еткен қаласына Қажым бір неше жүз километр жерді жаяу жүріп жетті. Келе сала-ақ алғаш сәтсіздікке ұшырады. Білімі жетпегендіктен бірде-бір оқу орнына түсе алған жоқ. Осындай сәтсіздікке ұшыраған жолдастарының бәрі ауылға қайтып кетті, бірақ Қажым кері шегінбеске мықтап бел байлады: мінезінің қайсарлығы оған бұл жолы жәрдем етті. Оқуға түсу мүмкіншілігін іздестіріп жүрген Қажым бірсыпыра уақыт қалада тіршілік етерлік қаржысыз қалды. Бірнеше айдан кейін ересек балалар үшін арнаулы мектеп ашылатынын есіткеннен кейін ол Сақмар өзенінде сал байлап ағызуға жұмысшы болып кіреді. Бірнеше айдан кейін қамқор ағалардың арқасында оның тілегі орындалды. Ол оқуға түсіп, шәкірт болды, көп ұзамай комсомол мүшелігіне де алынды.

1937 жылдан бастап Қ.Жұмалиев Қазақ педагогикалық институтында қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі болып жұмыс істеді. Өзі жетекші профессорларының бірі болған, ұшқан ұясы ҚазПИ-мен Қ.Жұмалиев өмірінің соңына дейін (1968 ж.) тығыз байланыста болды. Әр кезеңде қосымша С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде филология факультеті қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы (1934 ж.), Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті (1943 ж.), Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры болып істеді (1948-1951 жж.).

Отыз жылға жуық ғылыми, педагогикалық және әдеби қызметі ішінде Қ.Жұмалиев жүзге жуық ғылыми еңбек жазды және

жарияланды. Бірақ Қ.Жұмалиевтің шығармашылық дарыны сан қырлы болды. Қ.Жұмалиевтің осы жылдары туған поэтикалық шығармалары “Шабуыл” (1933), “Қанды асу” (1934), “Өмір өлеңдері” (1938) сияқты өлең кітаптарын құрады. Орыс тілінде Қ.Жұмалиевтің екі кітабы “Таңдамалы” (Алматы, 1958) және “Даладағы күрес” (Мәскеу, 1959) өлеңдер мен поэмалар жинағы басылып шықты. Сондай-ақ, Жұмалиев Әбу Сәрсенбаевпен бірлесіп “Арбасу” батырлық пьесасын жазған драматург ретінде де белгілі. Қ.Жұмалиев “Біржан-Сара” операсының либреттосын жазған. 1944 жылы ол жеке жинақ болып шыққан бірнеше әңгімелер жазып, күшін прозада да сынап көрді. Асфендияров, Жансүгіров, Камаловтарға арналған мемуары оның соңғы әдеби еңбегі болып табылады.

Жұмалиев – Махамбет шығармашылығын бірінші рет кең көлемде зерттеген ғалым. Бұл саладағы қызметін ол ақын өлеңдерін жинап бастырудан бастады (1938). 1948 жылы “Махамбет” атты монографиясын жариялады. Монографияда Исатай – Махамбет көтерілісінің тарихына қатысты тың деректер келтірілген. Ғалым осы тақырыпты зерттей жүріп Шернияз Жарылғасұлы, Алмажан Азаматқызы, Ығылман Шөрекұлы шығармаларын бірінші болып талдап, ғыл. айналымға енгізді.

Қ.Жұмалиев - қазақ әдебиеттану ғылымында ең алғашқы болып 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғаған ғалым-ұстаз. 1946 жылы жазылған “Абай поэзиясының тілі” атты ғылыми монографиясы ғалымның үлкен жеңісі болды. Бұл кітап оның 1946 жылы тамаша қорғалған докторлық диссертациясы болды. Осы жылы ғылым докторы болды, сонымен бірге Қазақ КСР Ғылым академиясының мүше-корреспонденті болып сайланды [1].

Жұмалиев зерттеулерінің бір саласы – әдебиет теориясына қатысты еңбектері. Ғалымның бұл саладағы еңбегі 1938 жылы шыққан “Әдебиет теориясы” деген кітабынан басталады. Бұл – қазақ тіліндегі А.Байтұрсыновтың “Әдебиет танытқышынан” кейінгі әдебиеттану терминдерін жүйелеуге арналған екінші талпыныс болатын. Өмірінің соңғы жылдары Жұмалиев әдеби стиль мәселесін зерттеуге ден қойды. Ғалымның бұл ізденістері “Стиль – өнер ерекшелігі” атты кітабына негіз болды. Мұнда ол жалпы әдебиеттегі стиль туралы ұғымды, жазушы стилі жайлы түсініктерді жаңа пайымдаулармен толықтырды. Сейфуллин, Майлин, Жансүгіров, С.Мұқанов, Т.Жароков, Сәрсенбаев, Камалов, Д.Әбілов, т.б. ақын-жазушылардың өзіне тән стильдік ерекшеліктерін талдап көрсетті. Жұмалиев өмірінің отыз жыл уақытын оқытушылық қызметпен

өткізді. Қазақ әдебиеттану ғылымы мамандарын даярлауға елеулі үлес қосты.

Ғалымның 2 томдық «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері», 2 томдық «Әдебиет тарихы», «Әдебиет теориясы», «XVIII - XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті» кітаптары ұзақ уақыт бойы республикалық жоғары оқу орындарында оқулық ретінде пайдаланылды. «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері» кітабының 1-ші томына «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман - Шолпан» эпостары туралы зерттеулері енген. 2-ші томында 19-шы ғасырдағы қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармашылығы талданған. Екі томдық «Әдебиет тарихы» кітабында қазақ әдебиеті тарихына кең ғылыми шолу жасалып, 18-19-шы ғасырлардағы жыраулар, ақындар, жазушылар шығармашылығы жан-жақты зерттелген.

Ол 1948 жылы Әдебиет және өнер институты даярлаған «Қазақ совет әдебиеті очеркінің» бас редакторы, 1960 жылы 6 томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» 18-19-шы ғасырлар аралығындағы қазақ әдебиетіне арналған 2-ші томы, 1-ші кітабының редакциясын басқарды және оның негізгі авторларының бірі болды. Осы дәуір әдебиетінен орта мектепке (8-9 сынып) және жоғарғы оқу орындарына арнап қазақ және орыс тілдерінде оқулықтар жазды. Бай материалдар базасында Қ.Жұмалиев тоғызыншы сынып оқулығының негізі болған қазақ әдебиеті дамуының тарихы бойынша үлкен ғылыми-зерттеу жұмысын жазды. “XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті” Қ.Жұмалиевтің филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертациясының тақырыбы болды. Ол оны 1941 жылы тамаша қорғап шықты. Қ.Жұмалиев Қазақстанда әдебиеттану бойынша бірінші ғылым кандидаты болды.

Қажымның шығармашылық еңбегі де, өмір жолы да тақтайдай тегіс жолмен өткен жоқ. Ол қиын заманда күрделі, ауыр өмір кешті. Туған халқының әдеби мұрасын жетік білген, оны қызғыштай қорғап, ғылым игілігіне айналдырған адамға ұлтшылдық айып та тағылмай қалған жоқ. 40-50 жылдардағы Қазақстан тарихын бағалауда жіберілген «қателер» оны айналып өтпеді. «Орысқа қарсы ақындарды», «ескішіл- феодалдық» әдебиетті насихаттап зерттегені үшін партиядан шығарылып, жұмыстан қуылып, жер ауды. Мұның барлығы оның денсаулығына әсер етіп, өмірін қысқартты. Өзі ұйымдастыруға қатысқан Академияның корреспондент мүшесі болып ұзақ жүріп қалуына себепкер болды. Ол тек 1966 жылы ғана Академияның 20 жылдығытұсында академик болып сайланды.

Қазақфольклорыныңжиналуы ХІХ ғасырданбастауалады. ХХ ғасырдың бас кезіндекөптегенәнші, ақын -әдебиетшілер ел аузындағы фольклор үлгілерінжинап, газет-журнал бетінде, басқа да жинақтардажариялайбастайды. "ҚызЖібек", "ҚозыКөрпеш – Баян сұлу", "Қобыланды", "Алпамыс" жырлары Қазанда жеке-жекежинақ болып басылады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ауыз әдебиетінің көркем үлгілеріне арналған төрт томдық қол жазбасы болған. М. Сералин "Шаһнаманың" кейбір тарауларын қазақ тіліне тәржімелеп шығады. Сонымен қатар орыс ғалымдарының халық поэзиясын жинауға бағытталған іс-әрекеттері де бұл ғылымның ілгері басуына көп септігін тигізді. Қазақ фольклористикасы ХХ ғасырдың жирмасыншы жылдары айрықша бой көрсетеді. Бұл кезде Ә.Диваев, Х.Досмұханбетов, М.Әуезовтердің қатысуымен қазақтың батырлық жырлары басқа да фольклор туындылары дүркін-дүркін жарық көреді. Москвада Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынов құрастырған "Жиырма үш жоқтау" (1926) басылса, "Сана", "Терме", "Шолпан" журналдарында да фольклор шығармалары жарық көріп тұрады. Отызыншы жылдары қазақтың эпостық жырлары жарық көре бастайды. "Батырлар жыры", "Алдар Көсе", "Сексен өтірік" атты жинақтарды айтпағанда, С.Аманжоловтың "Жұмбақтар", Ө.Тұрманжановтың "Қазақтың мақал мәтелдері" М.Әуезов тапқан "Қозы Көрпеш Баян сұлу" жырының жаңа нұсқасы, айтыстың бірінші кітабы (С.Мұқановтың сөз басымен) басылады[2].

Филология ғылымдарының докторы, профессор Қасым Жұмалиевтің артына қалдырған мол мұрасы бңз үшін теңдесі жоқ байлық. Ол әдеби сынға байланысты жазылған «Стиль –өнер ерекшелігі» атты әдеби зерттеу мақаласында әр ақын, жазушының жазу мәнері мен ерекшелігіне тоқтала кетіп, қазіргі қазақ сыншылары мен әдебиетшілерінің шығармашылық ерекшеліктерін сөз етеді. Сонымен қатар, зерттеуші «Ұлы ойлардың ұшқыны» атты тарауында ұлы сыншы Белинский жайлы айтады. Жалпы айтқанда ұлы сыншы В.Г.Белинский еңбектері революцияшыл демократтық идеясы жағынан болсын, әдебиет тарихын, теориясын білу, эстетикалық талғамымызды өрістету, көркем әдебиетке талдаудың әдісін үйрету жағынан болсын, күні бүгінге шейін көрнекті құрал, тамаша үлгі. Бұған Қ.Жұмалиевтің осы еңбегі куә. Ойға азық, сезімге қуат берерлік бул туынды арқылы сын жайлы, сын тарихы мен сыншылар жайлы көп мәліметтер ала аламыз. Жұмалиев зерттеулерінің бір саласы – әдебиет теориясына қатысты еңбектері. Ғалымның бұл саладағы еңбегі 1938 жылы шыққан «Әдебиет теориясы» деген кітабынан басталады. Бұл – қазақ тіліндегі А.Байтұрсыновтың «Әдебиет

танытқышынан» кейінгі әдебиеттану терминдерін жүйелеуге арналған екінші талпыныс болатын. Өмірінің соңғы жылдары Жұмалиев әдеби стиль мәселесін зерттеуге ден қойды. Ғалымның бұл ізденістері «Стиль өнер ерекшелігі» атты кітабының жарыққа шығуына негіз болды. Мұнда ол жалпы әдебиеттегі стиль туралы ұғымды, жазушы стилі жайлы түсініктерді жаңа пайымдаулармен толықтырды. С.Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров, С.Мұқанов, Т.Жароков т.б. ақын-жазушылардың өзіне тән стильдік ерекшеліктерін талдап көрсетті. Жұмалиев өмірінің отыз жыл уақытын оқытушылық қызметпен өткізді. Қазақ әдебиеттану ғылымы мамандарын даярлауға елеулі үлес қосты. Жұмалиев 20 ғасырдың 30-жылдарынан бастап қазақ фольклорын, әдебиет тарихы мен теориясын зерттеумен шұғылданды. 1958-1960 жылдары 2 томдық «Қазақ эпосы мен әдебиеті тарихының мәселелері» кітабының 1 – томына «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Қамбат батыр», «Қозы Көрпеш –Баян Сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» эпостары туралы зерттеулер енген. 2 – томында қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармалары талданған. Екі томдық «Әдебиет тарихы» кітабында қазақ әдебиеті тарихына кең ғылыми шолу жасалып, 18-19 ғасырлардағы жыраулар, ақындар, жазушылар шығармашылығы жан – жақты зерттелген [3].

Әр ұлттың белгілі бір ғылым саласын жасаушы, дамытушы, ел игілігіне жаратушы шоқ жұлдыздай кемел тұлғалары болатыны анық. Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасуында құнды пікірлер мен еңбектер бере білген ұлтымыздың мақтанышы санаулы саңлақ ғалымдар бар. Аға буынның жетістіктері мен кемшіл тұстарын кейінгі буын әдебиет зерттеуші ғалымдар нақты өмір сүрген кезең шындықтарымен бірлікте қарастыра отырып зерттеуде. Әрине, жекелеген әдебиетші ғалымдар мұрасын мүмкіндігінше жан-жақты танып білу қазақ әдебиеттану ғылымы үшін қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі. Бұл ретте қазақ әдебиеттану ғылымында нақты әрі нәтижелі ғылыми зерттеулер жүргізіліп жатқандығын қорғалған кандидаттық, докторлық жұмыстардан, монографиялық еңбектерден көруге болады. Дей тұрғанымен, бұл игі істе айтушысын таппаған ескі әндей осы күнге шейін тым аз. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері мүлдем арнайы зерттелмеген ғалымдарымыз бар. Солардың бірі әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сыны саласында қырық жылға жуық қызмет еткен көрнекті ғалым, академик – Қажым Жұмағалиев.

Қажым Жұмалиев қазақ әдебиеттану ғылымында ең алғашқы болып 1941 ж. ХІІІ-ХІХ ғғ. қазақ әдебиеті тарихы» деген тақырыпта

кандидаттық, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген тақырыпта докторлық диссертациялар қорғаған ғалым адам. Іргелі қазақ халықының рухани жан сарайын, болмыс бітімін, ілім-білімін, тыныс-тіршілігін пәрменді етуге, сөз өнері мен мәдениетін өскелең ұрпақтың жүрегінің төріне көтеріп, жан азығы етуге бағыштаған жазушы, ғалым, ұстаз Қажығали (әдеби лақап аты Қажым) Жұмалыұлы Жұмалиев әлі жіті зерттелмеген тұлға.

Төңкеріске толы XX ғасырдың басында дүниеге келіп, кіндік қаны тамған киелі топырақтың қадір - қасиетін тұла бойына дарытып, жастайынан жиын-тойда «өлеңші бала» атанып, елінде мұсылманша, Орынборда орысша сауат ашып, бой түзеп, болашағын бағамдаған жастың сол кездегі Қазақстанның болашағы Алматы қаласына үлкен білім іздеп келіп, қазақ әдебиеттану ғылымында өз ой тұшымды тұжырымдары бар бірегей тұлға болып қалыптасуы кездейсоқ емес, талап пен таланттың ұштасуынан туған нәтиже деп қабылдау қажет.

Академик Қажым Жұмалиев әдебиет тектерінің бірі – эпос өмір құбылыстарын сан алуан жағынан келіп, суреттеп беруіне қарай іштей бірнеше түрге бөлінетініне тоқталады. Солардың басында халықтық мұра батырлар жыры тұрса, бұған жалғаса тарихи мәліметке сүйене отырып шығарылған тарихи жырлар бар. Және де, қазақ әдебиеттану ғылымында бергі дәуірде қалыптаса бастаған эпостық жанрдың түрлері поэма, роман, повесть, новелла, мысал т.б. болып жалғасын таба береді. Бұған қарап. Бұлардың айырмашылығы мен бірлігі жоқ па деген ұғым тумаса керек. Олардың айырмашылығы прозалық, поэзиялық шығармалар болуымен қатар, белгілі бір оқиғаны тыңдарманға, оқырманға жеткізуде қолданылатын әдіс-амалынан көрінеді, бірлігі адамзат баласына ізгі ой айту. Сонымен қатар бұларды белгілі бір авторының болу-болмауы және басқа да ерекшеліктерін ескере келіп, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті деп екіге бөліп те қарастырып жатамыз.

Қажым Жұмалиев қай халықтың болсын жазба әдебиетінен бұрын, ауыз әдебиеті дамығандығын айт келіп, фольклористика ғылымындағы эпос деген әр халықтың жүріп өткен жолы көрсетеді деген түйін жасайды. Осы орайда ғалымның ойын өз сөзімен берер болсақ: «Қай елдің эпосы болсын белгілі бір тарихи оқиғаның ізін баса туатынға ұқсайды және ол бір күн немесе бір жылдың ғана жемісі емес, халықтың басынан өткізген талай заман, талай ғасыр, талай тартыстарының нәтижесі» - дейді [4].

Әрине бұл ғалымның әлем халықтары әдебиетіндегі эпос жанры жөнінде айтқан пайымдауы. Ал енді ғалымның төл қазақ эпосы жайлы айтқанына тоқталар болсақ: «Қазақтың ауыз әдебиетін

материалдарының молдығы, мазмұндылығы және түр көркемділігі жағынан қай халықтың әдебиетінен де кем түспейді. Халқымызға мәлім батырлар жырында бірнеше ғана эпизодтан құралған, батырдың бір ғана ерлігін көрсететін қысқа поэмалар («Базар»), әлденеше ерлік қимылдарын бір адамның басына жинақтап, оқиғаларын композициялық жағынан бір түтін етіп шығарған ұзақ поэмалардың («Алпамыс», «Қобыланды») және әңгіме бір батырдың ғана емес, көптпеген батырлардың ерліктерін жалғастыра суреттейтін эпопеялық эпостардың болу дерегі қазақ ауыз әдебиетінің әрі бай, әрі эпостқ жыры марқайған ел екендігін аңғартады» - деген пікірі құптарлық.

Профессор Қ.Жұмалиевтың «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты туындысы қазақ әдебиеттану ғылымына үлкен бір серпілісі алып келді. Мұны сол кезде мерзімдік баспасөздерде жарияланған мақалалардың молдығынан байқауға болады. Зерттеуші еңбегінің жаңашылдығы ауыз әдебиеті жөніндегі зерттеулерде олқы саналып келген шығарманың құрылысы мен тіліне көп көңіл аударуы.

Сөз соңында айтарым, бар ғұмырын іргелі қазақ халқының рухани жан сарайын, болмыс бітімін, ілім-білімін, тыныс-тіршілігін пәрменді етуге, сөз өнері мен мәдениетін өскелең адамзат баласы жүрегінің төріне көтеріп, жан азығы етуге бағыштаған жазушы, ғалым, ұстаз Қажым Жұмалыұлы Жұмалиевтың өнегелі ісін ұлықтау, әдеби мұрасын уағыздау, көп томдық етіп қайта шығару - әдебиетші жастардың тірлігі. Қазақ әдебиеті тарихының тұңғыш зерттеушісі, осы саладағы тұңғыш ғылым докторы - Қажым Жұмалиевтің аты ешқашан да ұмтылмақ емес[5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Атымов М. «Қ.Жұмалиев: өмірі мен творчестволық қызметі» Алматы, 1987ж.
2. Сүйіншәлиев Х.Қазақ әдебиетінің тарихы. Оқу құралы. Алматы,1997
3. Жұмалиев Қ. «XVIII-XIX ғасыр қазақ әдебиеті» Алматы, 1967 ж.
4. Жұмалиев Қ. Стиль -өнер ерекшелігі. Алматы: Жазушы, 1966-228б.
5. Мамыров А.Ы. Қажым Жұмалиев – эпостық жанр зерттеушісі.

ҒЫЛЫМНЫҢ ШҰҒЫЛАЛЫ ҚИЯСЫНДА

Насиева Ұ.Б.

*№33 ЖОББМ жоғарысанатты, педагог-зерттеуші,
III деңгейлі сертификатталған қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің
мұғалімі*

«Терең білім – тәуелсіздігіміздің тірегі»

Н.Ә.Назарбаев

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі.

Ел Президенті аталмыш тұғынамасында білім, ғылымға ерекше басымдық беріп отыр. «Терең білім – тәуелсіздігіміздің тірегі», – деген Н.Ә.Назарбаев «Мәңгілік ел» болуға қадам басқан тәуелсіз Қазақстанның ендігі жаһандану алдында ұлт ретінде жойылып кетпеуі үшін ұлттық кодын сақтаған, терең білімді, бәсекеге қабілетті, ұлттық құндылықтарын бойына сіңірген ақыл-ойы кемел тұлға болуына маңыз береді. Осы бағдарда ол бабалар ұлағатымен астасып жатқан зерделі ойы мен парасатты пайымын білдіреді: «Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет. «Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы.

Аға буындардың кейінгі ұрпаққа өнеге етіп қалдырып кеткен еңбектерін қазіргі таңда оқуда да, өмірде де пайдаланып келеміз. Сол ағаларымыздың бірі-Орал өңірінде, Қаратөбе елді мекенінде дүниеге келген қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салушы, қазақ филологиясында ең алғаш болып 1941 жылы «XVIII-XIX ғғ. қазақ

әдебиеті тарихы» тақырыбында кандидаттық, 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында докторлық диссертация қорғаған көшбасшы ғалым, көрнекті қоғам қайраткері, зергер жазушы, академик Қажым Жұмалыұлы Жұмалиевті айтуға болады. Отыз жылға жуық ғылыми, педагогикалық және әдеби қызметі ішінде Қ.Жұмалиев жүзге жуық ғылыми еңбек жазды және жарияланды. Бірақ Қ.Жұмалиевтің шығармашылық дарыны сан қырлы болды. Қ.Жұмалиевтің осы жылдары туған поэтикалық шығармалары “Шабуыл” (1933), “Қанды асу” (1934), “Өмір өлеңдері” (1938) сияқты өлең кітаптарын құрады. Орыс тілінде Қ.Жұмалиевтің екі кітабы “Таңдамалы” (Алматы, 1958) және “Даладағы күрес” (Мәскеу, 1959) өлеңдер мен поэмалар жинағы басылып шықты. Сондай-ақ, Жұмалиев Әбу Сәрсенбаевпен бірлесіп “Арбасу” батырлық пьесасын жазған драматург ретінде де белгілі. Қ.Жұмалиев “Біржан-Сара” операсының либреттосын жазған. 1944 жылы ол жеке жинақ болып шыққан бірнеше әңгімелер жазып, күшін прозада да сынап көрді. Асфендияров, Жансүгіров, Камаловтарға арналған мемуары оның соңғы әдеби еңбегі болып табылады.

Жұмалиев зерттеулерінің бір саласы – әдебиет теориясына қатысты еңбектері. Ғалымның бұл саладағы еңбегі 1938 жылы шыққан “Әдебиет теориясы” деген кітабынан басталады. Бұл – қазақ тіліндегі А.Байтұрсыновтың “Әдебиет танытқышынан” кейінгі әдебиеттану терминдерін жүйелеуге арналған екінші талпыныс болатын. Өмірінің соңғы жылдары Жұмалиев әдеби стиль мәселесін зерттеуге ден қойды. Ғалымның бұл ізденістері “Стиль – өнер ерекшелігі” атты кітабына негіз болды. Мұнда ол жалпы әдебиеттегі стиль туралы ұғымды, жазушы стилі жайлы түсініктерді жаңа пайымдаулармен толықтырды.

Сейфуллин, Майлин, Жансүгіров, С.Мұқанов, Т.Жароков, Сәрсенбаев, Камалов, Д.Әбілов, т.б. ақын-жазушылардың өзіне тән стильдік ерекшеліктерін талдап көрсетті. Жұмалиев өмірінің отыз жыл уақытын оқытушылық қызметпен өткізді. Қазақ әдебиеттану ғылымы мамандарын даярлауға елеулі үлес қосты.

Қ.Жұмалиев - қазақ әдебиеттану ғылымында ең алғашқы болып 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғаған ғалым-ұстаз. 1946 жылы жазылған “Абай поэзиясының тілі” атты ғылыми монографиясы ғалымның үлкен жеңісі болды. Бұл кітап оның 1946 жылы тамаша қорғалған докторлық диссертациясы болды. Осы жылы ғылым докторы болды, сонымен бірге Қазақ КСР Ғылым академиясының мүше-корреспонденті болып сайланды.

Ғалымның «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1946) еңбегі абайтануға қосылған үлкен үлес болып қабылданды. Онда Жұмалиев Абайдың өмірі мен шығармашылығына кең талдау жасаған. Қазіргі таңда ақын-жазушылардың еңбектерін күнделікті сабақта оқытып, талдатып жүрміз. Соның бірі Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңі. «Сегіз аяқ» өлеңінде ақын өз кезіндегі өмір шындығын көрсетуден туған өлеңдерінің бірі, мұнда бір жағы – сын, сықақ болса, екінші жағы - өсиет, ғибрат беру. «Сегіз аяқ» өлеңі 1 шумақ

«Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған.
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағына жетіп қайырған -

Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең, өзің біл
«Сегіз аяқ» өлеңіне Абай тыңнан қосқан шумақ өрнегін көріп отырмыз. Өлеңнің әр шумағы сегіз жолдан тұрады. Өлеңнің ырғақтық құрылысы өзгеше өрнектелген.

Шумақ 5 - 8 буынды, тармақтары жүйелі түрде үйлесіп, араласып түзілген. Алдыңғы 6 тармақ тезис есебінде болса, соңғы 2 тармақ ақындық ой қорытылады. Бұл өлең қазақ поэзиясында жаңа туынды.

«Сегіз аяқ» өлеңінің өлшемін, шумақтың өрнегін Ш. Құдайбердиев, А. Байтұрсынов т. б. ақындар да қолданған.

«Сегіз аяқ» өлеңі - өз заманындағы өмір шындығы көрсетілген өлеңдерінің бірі.

Абай өзінен бұрын ешкім таппаған қиын ұйқасты шебер түрлендіріп, әдейі арнап ән де шығарған.

Түбінде баянды еңбек - егін салған

Жасынан оқу оқып, білім алған.

Би болған, болыс болған – өнер емес,

Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған., қара өлең ұйқасы

Білімдіден шыққан сөз, а

Талаптыға болсын кез. а

Нұрын, сырын көруге, -

Көкірегінде болсын көз. а

Жүрегі – айна, көңілі ояу, б

Сөз тындамас ол баяу, б

Өз өнері тұр таяу, б

Ұқпасынба сөзді тез. А араласұйқас

Өннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді,

Тыңдағанда көңілдің есері бар. Қара өлең Абай қазақ поэзиясын әрі мазмұны, әрі көркемдігі жағынан жоғары сатыға көтерді. Өзіне дейінгі қазақ өлең құрылыстарындағы табыстарды пайдалана отырып, оны дамытуға күш салды. Жаңа мазмұнға жаңаша түр іздеді, бұл салада да Абай тарихи мәні зор ұлы өзгерістер жасады. Абайдың тағы бір ерекшелігі-дүниежүзі мәдениетінің жақсы үлгілерімен, философиялық терең ойларымен таныстырғанында еді. Оның таланттылығы, үлкен мәдениеттілігі, өз халқының болашағын дұрыс түсінуі, идеясы жоғары, көркемдігі үздік мұра қалдырып, әдебиетіміздің негізін салу биігіне көтерді.

Ғалымның тағы бір кеңкөлемде бірінші рет зерттеген еңбегі—Махамбет шығармашылығы еді. Бұл саладағы қызметін ол ақын өлеңдерін жинап бастырудан бастаған (1938). 1948 жылы “Махамбет” атты монографиясын жариялады. Монографияда Исатай – Махамбет көтерілісінің тарихына қатысты тың деректер келтірілген. Ғалым осы тақырыпты зерттей жүріп Шернияз Жарылғасұлы, Алмажан Азаматқызы, Ығылман Шөрекұлы шығармаларын бірінші болып талдап, ғылыми айналымға енгізді.

9-сыныпта өткен «Махамбет Өтемісұлының өмірі, шығармашылығы» талдау барысында Махамбет жырларының құрылысына, көркемдік ерекшелігіне үлкен мән берген. Махамбеттің жыр еткен тақырыбы ерлік, халықты ерлік қимылға үндеу. Сондықтан жайма-шуақ жәй кездегі көңіл күйін көрсетуге қолайлырақ келетін 11 буынды өлеңдерден гөрі, қимыл-әрекетті, алыс-жұлыс, жортуыл тәрізді өмір құбылыстарын суреттеуге лайықты жыр ағымы, 7-8 буын аралас келетін өлең ырғағы оған анағұрлым ыңғайлы тәрізді. Он бір буынды өлең Махамбетте біреу-ақ. "Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай". Басқа өлеңдерінің бәрі де не 7 мен 8 буыннан, не таза 7 буын болып келеді. Махамбет өлеңдерінде (11 буынды, қара өлең ұйқасымен келетін бір-ақ өлеңін есепке алмағанда) үш түрлі ұйқасты кездестіреміз: шұбыртпалы, кезекті, ерікті ұйқастар. Ақын көбінесе шұбыртпалы ұйқас пен ерікті ұйқасты көбірек қолданады. Өйткені бұл екі ұйқастың екеуі де ақынның айтайын деген ой-пікірін дәл беруге ыңғайлы, белгілі бір заңды өлшеуге бағынған шумақты, ұйқасты өлеңдерден шеңбері тарлық етпейтінге ұқсайды. Махамбет шығармашылығын ғылыми тұрғыдан талдап, оның қазақ әдебиеті тарихынан алатын орнын айқындап, саф күйінде келер ұрпаққа ұсынған ғалым еңбегін қазіргі таңда қолданып отырмыз.

Сөзімді қорытындылай келе,қаншама қысымшылық, қуғын көрсе де ғалым туған әдебиетке, ғылымға деген сүйіспеншілігі мен адалдығын мәңгі сақтаған. Ғылым мен әдебиет тарихының әрбір кезеңді тұстарында туған халқының абыройы мен атағын көтерген жайсаң жандардың қатарында асыл аға тұратын болады.

Ол расында да ғылым жүгін ауырсынбай көтерген қайыспас қара нар еді... Ол ғылымның арын да өз арындай қорғаған. Сондықтан да ізденімпаз ғалымның аты өшпек емес. Қазірдің өзінде де шұғылалы қиядан алау болып маздап тұрғандай...

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. З. Қабдолов “Сөз өнері”. Алматы. Санат.2002
2. А. Байтұрсынов “Әдебиет танытқыш”. Алматы. Атамұра.2003.208 б.
3. Қ. Жұмалиев “Әдебиет теориясы”. Алматы. Мектеп.1968.243 б.
4. Қазақ әдебиеті. 8 сынып. Әбдесұлы К,Тұрсынғалиев.Арман-ПВ. 2012
5. Қазақ әдебиеті. 9 сынып. Ұ.Асыл, Т.Жұмажанова.Мектеп. 2013
- 6.Қ.Жұмалиев. «Абайға шейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі», Қазақтың мемлекеттік оқу-құрал баспасы, Алматы, 1948, З.А.Ахметов. «Казахское стихосложение», изд-во «Наука, А-Ата, 1964.

ЖАСТАРДЫ ОТАНШЫЛДЫҚ СЕЗІМІНЕ ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Ахметов М. Г.

*педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті*

Мухиева Г.С.

*магистрант, М.Өтемісов атындағы
Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті*

Ел өміріндегі бірқатар мәселелерді шешу көп жағдайда азаматтық қоғамның даму деңгейіне, жоғарыотаншылдықсананың қалыптасуына, өз Отанына деген мақтаныш сезіміне, Отанының мүдделерін қорғау жөніндегі азаматтық борышты орындауға дайындығын тәрбиелеуге байланысты.

Қазақстанның қазіргі жастары - ескі жүйені жою жағдайында өсіп келе жатқан, саясат, экономика және әлеуметтік салада түбегейлі және өте күрделі реформалар жасайтын жаңа ұрпақ. Біздің республикамыздың ХХІ ғасырдағы болашағын анықтайтын дәл осы жас ұрпақ.

Оташылдық тәрбие беру жүйесі білім беру мекемелерінің барлық типтері мен түрлеріндегі оқыту мен тәрбиелеу процесінде әлеуметтік маңызды құндылықтарды, азаматтылық пен отаншылдықты қалыптастыру мен дамытуды; еңбек ұжымдарындағы, әскердегі, қоғамдық ұйымдардағы бұқаралық саяси-тәрбие жұмысын жүргізуді; бұқаралық ақпарат құралдарының азаматтарға отаншылдықтәрбие беру тақырыптарын талдауға, зерделеуге және көрсетуге бағытталаған қызметін жүзеге асыруды көздейді.

Ұрпақ бойына өздерінің ерлік сезімін оятып, туған жеріне, атамекеніне деген сүйіспеншілігін қалыптастыруда Ш.Құдайбердіұлы, Абай Құнанбаев, Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, М.Қашқари, Ә.Диваев, Г.Н.Потанин, К.Д.Ушинский, Ш.Уалиханов т.б.мұраларының ықпалы зор.

Отанға деген сүйіспеншілік, ыстық сезімді Алашорда қайраткерлері А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Торайғыров т.б. сөзімен де ісімен де дәлелдеген ұлы тұлғалар.

Кеңес Одағы тұсында Қазақстан мектептерінде өсіп келе жатқан жастарға патриотизмге тәрбиелеудің ғылыми-теориялық негіздері мен

практикалық тәжірибелері жеткілікті жинақталған. Сол кеңестік дәуірдің алған тәжірибелерде зерттеп, сұрыптап қазіргі нарықтық экономика жағдайында мектеп оқушыларын отаншылдыққа тәрбиелеу, бүгінгі күннің талаптарына сұранысы артып отыр.

Бұл проблеманың тағылымдық идеясы, тәрбиедегі әлеуеті философиялық ілімде жас ұрпаққа отаншылдық тәрбие берудің теориялық-әдіснамалық негіздері А.Айталы, Ғ.Есім, Ә.Нысанбаев, Б.С.Гершунский. Д.Кішібеков т.б. тарих саласы бойынша М.Қозыбаев, О.Смағұлов, Л.Ахметова т.б. филология саласында М.Әуезов, С.Мұқанов, М.Жолдасбеков, т.б. еңбектерінде көрініс тапқан.

Қазақстанда білім мен тәрбие ісінің даму мәселелері, жастар тәрбиесінде халық педагогикасы қырларын тиімді пайдалану мен тұлғаны эпос-жырлар және музыкалық шығармалар арқылы отаншылдыққа тәрбиелеу жолдары Қ.Жарықбаев, С.Қалиев, М.Балтабаев, Т.Қоңыратбаев және т.б.еңбектерінде зерделенген.

Қазақстан Республикасында отаншылдық тәрбие беру төмендегі нормативті құқықтық құжаттарға, мемлекеттік тұжырымдамаларға,бағдарламаларға сүйенеді:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 ж. соңғы өзгерістермен және толықтырулармен);
- Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, (2007 ж. соңғы өзгерістермен және толықтыруларымен);
- «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңы,(2017 ж. соңғы өзгерістермен және толықтырулармен);
- «Тіл туралы» Заңы (11 июль 1997 ж.);
- «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңы, 9 ақпан 2015;
- Қазақстанның Ұлт бірлігі доктринасы, 29 сәуір 2010;
- Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы, 28 желтоқсан 2015;
- Қазақстан Республикасында біім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 27 ақпан 2016.

Қазақстан Республикасында отаншылдық тәрбиенің маңыздылығы бірнеше себептермен түсіндіріледі.

Қазақстан Республикасы этникалық әртектілікпен ерекшеленеді, мұнда 120-дан астам ұлттар пен ұлыстар өкілдері өмір сүреді. Еліміздің көп ұлттылық сипаты діни конфессиялардың көп болуына әсер етті және олардың қоғам өміріндегі ролі арта түсуде. Осыған орай, «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту

тұжырымдамасында» мынадай басты қағидат белгіленді: «қазақстандық бірегейлік пен бірлік – ұрпақтан ұрпаққа үзілмей жалғасатын процесс. Ол әрбір азаматтың этностық тегіне қарамастан өзінің тағдыры мен болашағын Қазақстанмен байланыстыруына негізделеді. Ортақ тарихымыз, бүгінгі тіршілігіміз, болашаққа деген ортақ жауапкершілігіміз қоғамды біртұтастыққа бастайды: «Біздің бір ғана атамекеніміз, бір ғана Отанымыз бар – ол Тәуелсіз Қазақстан». Бұл таңдаудың мәнін ұғыну – бірігудің басты негізі» [1].

Қазақстанда тұратын ұлттар өзінің мемлекет алдында міндеттерін білуі шарт. Олар мемлекеттің бейбіт тұрмысы, азаматтардың келісімдерді нығайта отырып, ұлттық бірлікті сақтауы, табиғи байлықтарды үнемдеуге, мемлекеттің өркендей беруіне ықпал жасауы тиіс. Сондықтан да халқымыздың игі дәстүрлері арқылы оқушылардың бойында Қазақстандық отаншылдық қасиетті қалыптастыру заман талабынан туындап отыр.

Жоғары сынып оқушыларына әскери-патриоттық тәрбие берудің ролі артады. Әскери-патриоттық тәрбие – азаматтардың, әсіресе, жоғары сынып оқушыларының, студенттердің, әскерге шақырылғанға дейінгі және әскердегі жастардың бойында жоғары патриоттық сезімді, өз Отанына деген берілгендік сезімдерін тәрбиелеуді қалыптастыру жөніндегі маңызды бағыттардың бірі.

Халық қаһарманы Б.Момышұлының «Жігітті жауынгерлік қасиеттерге даярлап тәрбиелейтін қазақтың игі дәстүрлері» атты мақаласында халық басынан өткен жауынгерлік жолдары мен ұлттық дәстүрлердің маңызы зор екеніне тоқтала келе, өз жоспарын ұсынады [2].

Отаншылдық сезімнің объектісі мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар. Олардың адам көкірегіне жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы отаншылдыққа тәрбиелеудің арқауы. Қасиетті сезім ана сүтімен бірге келмейтіні ақиқат, оны баланың бойында біртіндеп қалыптасатын құдіретті сезім. Отаншылдық сана түрінде қалыптасады.

Энциклопедияда «Отан» - дегеніміз адамның туып өскен жері, атамекені, ел-жұрты, табиғи байлықтары, халқы, қоғамдық және мемлекеттік құрылысы, тіл, мәдениет, тұрмыс – салт және әдет-ғұрып ерекшеліктері бар халықтың тарихи тұрағына айналған территориясына деп түсінік беріледі [3, 340 б.].

Қоғамның дамуында кез-келген мемлекеттің тұтастығы, тәуелсіздігі, мемлекет дербестігі халықтардың Отанға деген махаббат

сезімімен, отансүйгіштік деңгейімен тікелей байланысты. Отаншылдық қасиеттер еліміздің жаңа қадамының тірігі болмақ.

Отаншылдық тәрбиенің мазмұны мынадай қасиеттерді қалыптастыруды көздейді: Отанын сүю және өзінің азаматтығын мақтан тұту; өз Отанының тарихын, табиғатын, мәдениетін білу; дінге, тарихи мұраларға құрметпен қарау; өз отандастарына, сонымен қатар бірге тұратын басқа ұлт өкілдеріне гумандық көзқарас білдіру.

Отаншылдық- өз еліңді, халқыңды биіктен көруге ұмтылу, табысы мен жетістіктеріне сүйсіну, жеке мүддесін мемлекеттің алға қойған асқақ мұраттарына жетуіне жұмсау, елің үшін аянбай еңбек ету деген сөз.

Отаншылдықтың мәні және функциясы – мемлекетті біріктіруде және ұлтты тұтастық бірлік ретінде сақтау, яғни мәдени, территориялық, мемлекеттік-саяси, экономикалық.

Бұл рухани күш ретінде халықтың бірлігін жүзеге асыратын мүмкіндіктерді және құралдарды әрекеттендіреді: тіл, ұлттық мәдениет, тарихи дәстүр мен сабақтастық сезімдерін, оның дінінің ұлттық белгілерін, территорияның тұтастығын және оған қол сұқпайтындығын. Сондықтан отаншылдықтың өшуі – социумның дағдарысының ең шынайы белгісі, ал оны жасанды қирату – халықты жоюдың жолы.

Отаншылдық күрделі интегралды тұлғалық құрылым ретінде өзіне мыналарды ендіреді:

- Отанына деген сүйіспеншілік;
- оған риясыздық берілгендік және қызмет ету;
- онымен ажырамас бірлікте болу, өз қызығушылықтарын Отанының қызығушылықтарымен сәйкестендіру;
- белсенді азаматтық позицияның болуы, өз Отанының қызығушылықтарын қорғауға даярлығы.

Демек, отаншылдық ұғымын білдіретін қасиеттер:

1. Әр азаматтың туған жерін сүйіп, өз халқының тілін құрметтеуі;
2. Отанның мүддесін қорғау, азаматтық көрсету және Отанға адал қызмет
3. Ету, халқын қорғау;
4. Елінің әлеуметтік және мәдени салаларда жеткен жетістіктеріне мақтану
5. Өткен тарихын, халқының әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін құрметтеу
6. Ел игілігі үшін еңбек ету, оның ар-намысын, еркіндігі мен тәуелсіздігін қорғау;

7. Тарихи жәдігерлерді сақтау, құрметтеу;
8. Мемлекеттің гүлденуіне, өсіп өркендеуіне бар құш жігерін жұмсау;
9. Елдікті танытатын рәміз-нышандарды қастерлеу;
10. Ішкі-сыртқы жаулардан қорғауға әрдайым дайын болу;
11. Мәдениетімізді, әдебиетімізді сақтау, Отан алдында жауапкершілікте болу.

Бүгінде отаншылдық мазмұны көп жақтылығымен, көп түрлілігімен, көп мағыналылығымен түсіндіріледі. Себебі бұл құбылыстың жаратылысының күрделілігінде, көп мағыналылығында, көп құрылымдығында, көп формада көрінуінде. Осыған орай, мектепте отаншылдық тәрбие берудің бағыттары және шаралары Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында аталып көрсетілген [4]. Қоғамның әлеуметтік даму жағдайында мектептің жоғары сынып оқушыларына отаншылдық тәрбие берудің іске асырылуын бірнеше бағыттарға жіктеп қарастырмыз:

- Отаншылдық қасиетті, адамның жан дүниесіндегі ең жоғарғы сезім ретінде қарастыру, оның пайда болуы мен қалыптасуы балалық кезеңнен ананың ақ сүтімен басталып, соңына өмірдің әлеуметтік, рухани-адамгершілік жақтарымен толықтыру;
- Жүйелі ұйымдастыру – мектеп, отбасы және әлеуметтік ортаны өзара сабақтастыра отырып мақсатты түрде оқушыларға отаншылдық тәрбие беруді ұйымдастыру;
- Оқушылардың жас және дара ерекшеліктерін ескере отырып, отаншылдық тәрбие берудің мазмұнын, формалары мен әдістерін айқындау;
- Отаншылдықтың негізгі субъектісі болып, әр уақытта жеке тұлға есептеледі, сондықтанда әрбір тұлғаның өмірінің мәні мен сәні болашағы тек Отанымен, отан үшін қызмет ету, отанын гүлденсе жеке өмірдің гүлденетінін тарихи тұрғыдан да, мәдени, ұлттық тұрғыданда санасына сіңіру;
- Аймақтық ерекшеліктерді ескерту, туған елге, жерге, ауылға, қалаға, т.б. сүйіспеншілігі арқылы, ұлттық және қазақстандық отаншылдықты қалыптастыру;
- Кешенді ықпал ету арқылы, ұрпақтан ұрпаққа жалғасу арқылы отаншылдық, әлеуметті құндылықтарды, тәжірибелерді жүйелі түрде пайдалану.

Сонымен, «оқушыларды отаншылдыққа тәрбиелеу – бұл ересектер мен балалардың бірлескен іс-әрекетте және қарым-қатынаста балаларда тұлғалық жалпыадамзаттық адамгершілік

сапаларды ашу және қалыптастыру, ұлттық және өңірлік мәдениеттің, туған өлкенің табиғатының көздеріне баулу, Отанына эмоционалдық-әрекеттік қатынасты, риясыз қызмет ету даярлығын тәрбиелеу».

Отаншылдық тәрбие – күрделі процесс. Ол арнайы оқу-тәрбие процесі, бүкіл әлеуметтік шындық, отбасындағы өзара қатынастың, құрдастарының және қоршаған адамдардың әсері арқылы жүзеге асырылады.

Оқушыларға отаншылық тәрбие берудің әдістерін төмендегідей сызба арқылы беруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы. // Егемен Қазақстан. 31 желтоқсан 2015.
2. Момышұлы Б. Көптомдық шығармалар жинағы. 16 том. – Алматы, 2010.
3. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 б.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

МҰРАТ МӨҢКЕҰЛЫНЫҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ

Аронов Қ. Ғ.

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Нұржанова Р.

М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университетінің «филология: қазақ тілі»

мамандығының I курс магистранты

«Зар заман ақындары» деп аталған топтың көрнекті өкілі, дүлдүл ақын, рулас әрі жерлес болып келетін бабам Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығындағы ел қорғау, батырлық тақырыбын арқау етіп, баяндамақшымын.

«Алтын кездік қын түбінде жапас» дегендей, жетпіс жылдан астам уақыт бойы архивтерде шаңға көмілген құнды дүниелердің сусаған жұртымен қауышатын кезі келді. «Зар заман ақынына» айналған Мұрат Мөңкеұлының шығармалары да ұзақ жылдар бойы баспа бетін көрмей келді. Оның өзіндік себептері де жоқ емес. Қоғамдық қатынастардың сипаты өзгеріп, ел ішінде жаңалық әкелген оқиғалар бола бастаған кезде—ақ қазақтың белгілі ақындары Шортанбай Қанайұлы, Дулат Бабатайұлы, Мұрат Мөңкеұлы және басқалар өмірдің тынысын, заманның ағымын өз жырларына арқау етті. Олар жананың бәрін үйретеміз деп, елдігімізді ұмытып, халықтық қалпымызды бұзып алмаймыз ба деп қауіптенді. Ұрпақтың келешектегі тағдырына алаңдаушылық білдірді. Үміттерінен күдіктері басымырақ болды. Ақындардың торығу мен қамығуға толы ойлары өлең-толғау болып ақтарылды. Сөйтіп бұл ақындар жаңа әдебиет тарихында заманға, өмірге өкпелі ақындар ретінде енді. Шортанбай, Дулат, Мұрат сынды ақындарға «ескілікті көксеушілер, жаңаны жатсынушылар» деген айдар тағылды.

Кезінде заманымыздың заңғар жазушылары М.Әуезов пен С.Мұқанов халықтың басына түскен сол бір қиын ахуалға әділ баға берді. Қазіргі ғалым, әдебиетшілеріміздің қайсысын алсақ та Мұраттың ақындық талантына, тапқыр да айшықтығына тең келетін адамдарды көп атай бермейді. Ғалым Қажым Жұмалиев: «Мұрат өз дәуіріндегі тілі бай, күшті ақындардың бірі ... Әлеумет өмірінде болған әр түрлі қайшылықтарды көрсетуі, елін сүюшілік, халықтың ісі үшін күрескен батыр ұлдарын жыр етіп, олардың ерлік өмірі мен

ісін кейінгі ұрпаққа үлгі етуі, өнегелі тіл байлығы біздер үшін керек,»-деп жазды. [2.209]

Шынында да Мұрат шығармашылығы –өлең техникасы жөнінен ең озық үлгі екендігін былай қойғанда, өткен-кеткен тарихты, елдің басқыншылықтарға қарсы күресін, атақты адамдарын, әдет-ғұрыптарын білу үшін таптырмайтын мұра.

Мұрат аса ірі оқиғаларды алқынбай толғай білетін, орасан кең тынысты ақын. Оның атақты «Үш қиян», «Сарыарқа», «Қарасай-Қази» атты поэма-толғауларын таң қалмай, риза болмай оқу қиын. Бұлардағы жеке сөздерге бола одан халыққа жат идея іздеген, бүкіл шығармасы жоққа шығарылған өткен күндердің жарамсыз әдетін алып тастап, тұтас мазмұны тұрғысынан қарасақ, бұл жырлардың қай-қайсысы да адамдарға зор ерлік, рух береді, жауға мейірімсіз, еліне әділ болуға, туған жерді шексіз сүйе білуге, қорғауға, көздің қарашығындай сақтауға үгіттейді.

Мұраттың «Үш қиян», «Сарыарқа» толғауларында бүгінгі ұрпақ біле бермейтін батырлардың есімдері берілген, соған тоқталғым келіп тұр.

Адыра қалғыр, ен Нарын,
Орақ пенен Маймай да
Ойдағы дәурен болмас деп,
Ойран салып көрген жер,

...Боксақтың бойы бос қамыс,
Жаңбыршы ұлы Телағыс
Елімді кәуір алар деп,
Тыным алмай көшкен жер,[1.16]

-деп жырлайды «Үш қиян» толғауында, ал «Сарыарқада» Мұрат :

Қазтуған, Асан Қайғы, Орақ, Мамай,

Әрі өтіп Тесіктаудан солай кетті.

Артынан Телағыс пен Нәрік кетті,

Өзіне ерген жұртын алып кетті[1.25], -дейді .

Орақ, Мамай–ноғайлы заманындағы мырзалар. Мұса бидің балалары. Мұса би 1535 жылы өлген. Зәки Уәлидидің тарихына қарағанда, Мұсаның Шағым мырза, Сидак, Шаһмамай, Жүсіп, Исмаил деген балалары болған. Жүсіп батыр болған. Бауыржан Омаровтың айтуынша осы Жүсіп деген - Орақ. Солай болуға тарихтың сөзі мен қазақ арасындағы ауыз сөздер тұспа-тұс келіп тұр. Орақ, Мамайдың қонысы Еділ, Жайық, Жем болған. Орақ-Мамай-Телағыс–тағы бір жазба деректерге қарағанда ноғайлы батырлары, халық аузындағы әңгімелер мен аңыздарға қарағанда қазақ батырлары. Бұлар жайлы тарихи жырлар да бар. М.Мағауин былай деп жазады: «Ноғай ордасындағы түрік руларының қазақ хандығының құрамына көптеп өткен бір уағы – ХҮІ ғасырдың 50-жылдары. Орыстарға қарсы партияның басшысы ұлыби Жүсіп (Қазақ эпосындағы Орақ) пен орыстарға икем партияның басы Исмайыл

бидің арасындағы ұзаққа созылған күрес Жүсіптің, оның туған ағасы Мамайдың, немере ағасы, Астраханьды билеуші Жаңбыршының дені қазақ хандығына өтіп кетеді. «Туыстарымның көбі қазақтарға шығып кетті, қазір менің өзім мен жауласып жүр», - деп жазады Исмайыл Иван Грозныйға 1557 жылы» [10.2]

Жасқұстың арғы тұмсығы,
Жәңгірдің қала салдырған.
Негіз етіп қалдырған
Нәріктің ұлы ер Шора

Айқайласып, шуласып,
Баланы кәпір сұрар деп.
Мұңайып ханның көшкен жер.
(Үш қиян)

Шора- бүкіл халқымызға белгілі Нәрікұлы Шора батыр. Ол жөнінде «Шора батыр» деген жыр бар. Шора ноғайлы заманында болса да қазақ жырында Кіші жүзге жататын Жеті ру деп аталатын рулардың бірі Тама руынан шыққан батыр деп айтылады. Шынында солай екен деп ноғай халқында айтылатын «Шора батыр» жырына келсек, онда да солай айтылады. Ноғай жырында Шора батыр өзі жөнінде былай дейді:

Төре емес, қарамын
...Нөкісұлы Тамамын.
Өз атымды сұрасаң

Нәріктен туған Шорамын.
Қазанды табыр әскер алды деп
Суып жүріп барамын.

Осы бір жерде тағы бір әңгіменің тиегі ағытылады. Бөкей хан 1801 жылы Жайықтың бастыс бетіне өткенде кейін бөкейлік деп атанып кеткен жерді неге қалап қалап, сұрап алады? Бөкей сол жердің бір кездегі қазақтың қонысы екенін, оның ішінде Шора батырдың мекендеген. Кейіннен Жәңгір хан ол жерді ордаға, Бөкей ордасы деген үлкен Әкімшілік орынға айналдырды, тарихта ұмытылмастай із қалдырды. [5.7]

Естерекұлы Тарғынның

Тарыққанда ақыл сұрап барған жер. («Үш қиян»)

Тарғын да тарихта болған адам, ол жөнінде жазба деректерде бар. «Ер Тарғын Жарнастан «Үш Тарғын» деген тауға барып жайлады, осы жерді Мысыр етті» - дейді жыр. Қаратоқай Мұрат ақын Еділ, Жайықтың Ноғайлының ауылы Тарғынның тарыққанда ақыл сұраған жер» дейді. Ер Тарғын Қырым да болсын, Жайықта болсын ноғайлы елінің тумасы, өнер қылған екі ноғайлы, жүрген жері –Қырым, Еділ, Жайық. [3.23]

Бір бөлек ноғайлы Елтерек бас қылып, Еділ өзенінің төменгі бойынан терек өзеніне дейін ойысып, қоныс қылады. Екінші бөлегі Орақ батырдың баласы Қазыны бас қылып Азов маңын қоныс қылып кетеді. Үшінші бөлегі Арал теңізінің маңын қоныс қылады.» Жазба деректерге қарағанда Ер тарғынның Ардаби, одан Әжігерей, Айтқожа туады.

Бесобаның даласы-

Айсаның ұлы Әметтің

Дұшпанды қырып салған жер

Қылышын қанға малған жер! –деп Айсаның ұлы Әмет батыр туралы айтады./ «Үш қиян»/ [4.135] Мұнда Жәнібек ханның қысымына шыдамай Айсаның елден кеткені, кейін туған жұрына жаудың қаупі төнгенде қайта оралып келгені, мұның батырлығы ұлы Әметке дарығаны сөз болады.

...Бекқожа мен Тұрланды алған.
Ерлігі ер жігіттің Өтендей –ақ,
Мұны да қате қылды
бұлғандаған.

Бұрынғы кеткен жұрттың
әдетінше
Адыра,құтсыз қоныс кімді
алмаған?! (Сарыарқа)

Бекқожа Алаша руынан шыққан батыр. Ол жөнінде жазба дерек жоқ, ауызша деректер де жартусыз. Ал, Тұрлан туралы аздап айтсам. Тұрлан 1807 жылы туып, 1856 жылы 49 жасында өлген. Ел аузында әрі би, әрі батыр атанған адам. Ата мекені Тайсойған, Бүйрек құмы. Өмірінің соңғы кезінде осы күнгі Қызылқоға ауданындағы Саргөл деген жерді мекендеген, зираты да сонда. [6.8] Ата тегі онекі ата Байұлына жататын Шеркеш руы, соның ішінде Қойыс, оның ішінде Сүйініш деген атасынан тарайды.

Тұрланның батырлығын сырттай етіп білген Махамбет Жем бойында бас сауғалап жүргенде Тұранмен табысып, ауылында біраз күн қонақ болады.

Артынан көп әскермен Мәмбет қуып,
Әкелді Орынборға ер Есетті,
Бұл сөзді біреу айтса нанбас едім
Көзіміз көріп туды сол өсекті. («Сарыарқа»)

Тарихта батыр атанған ,би атанған Есет есімді бірнеше тұлға бар. Мұраттың айтып отырғаны Шекті руынан шыққан Көтібар батырдың үлкен баласы, 1807 жылы туып, 1888 жылы қайтыс болған Есет батыр. Негізгі мекені Жем өзенінің бойы. Есет 1838 жылы Жоламан батырмен бірге қозғалған көтерілістің даңқы алысқа кетіп, ол жайлы А.И. Герцен 1858 жылы өзінің Лондонда шығарып тұрған «Колокол» журналында жазған. Есет кейіннен ел басқару ісіне араласады. Төрт күмбезді мазары Ақтөбе облысының Шалқар ауданында, Шолақжиде деген жерде. [9.13]

Ақиық ақынның шығармаларының қоғам үшін «зиянды» саналуының бір себебі «Үш қиян», «Сарыарқа», «Әттең, бір қапы дүние-ай» сияқты толғау дастандарынан қазақ жерін отарлаушыларды батыл әшкерелеп, озбыр саясатқа қаймықпай қарсы тұруы еді. Ата-бабаларымыздың қасық қаны қалғанша қорғаған, тулақтай жеріне дейін жаудың табаны астына таптатқысы келмеді. Ұлан-ғайыр далаға патша үкіметінің өктемдікпен тап беруі Мұрат ақынның ыза кегін

оятты. Патша жендеттеріне деген өшпенділігі кеудесіне сыймай жыр болып ақтарылды.

«Қара қазан, сары бала қамы үшін» қылыш сермеген ер Исатай «Қара қазақ баласын хан ұлына теңгерем» деген мұратына жете алмай кетті.

Кешегі Жайықтан әрі өтіп, Нарынға жете алмай кетті.

Кешегі Жайықтан әрі тіп Нарынға жете алмаған ағайын бүгін бері өте алмай арманда.

Әдіра қалғыр, көк Жайық,

Садағын сала байланып,

Астана жұртын айналып,

Ерлерім еңсеп келген жер.

Мыңнан-мыңнан жылқы айдап

Ақтылы қойды өрген жер, алқыған дәулет мол бітіп,

Қызығын жұртым көрген жер.

Жеті жұрт көшіп өткен жер,

Қайырсыз болған неткен жер,-деп ақын толғайды, шерменде мұңын жеткізеді.

Шекшекей,Құтым қашып, Әденді ұстап,

Ерлерге ерегiскен не қылмады?!

Ерлігі бір қазақтың Махамбеттей,

Мұны да аңсыз күні жазымдады,-деп «Сарыарқа» дастанында ашына жырлады.

Мұрат Мөңкеұлы шығармаларын әр қырынан алып қарауға болады. Қай қырынан көз салсаңыз да ақын тұлғасы даралана, биіктей түседі. Ол – сөз саласында алдына жан салмаған, қарсыластарының бәрін де тізе бүктірген ұшқыр ойлы, суырып салма айтыскер. Ол елін, жерін жанымен сүйген отаншыл, туған жұртына ғашық ақын. Ол-қызыл тілдің майын тамызған суреткер .От ауызды, орақ тілді шешен. Ел тарихын, жер тарихын жырлаған шежіреші.

Қыстың жылдам түнінде май шамның сықсиған жарығымен етік тігіп отырған Мұрат қарадөң батырдан бастап жырлаған. Едіге,Қобыланды,Өтен, Жұбаныш, Сүйініш , Тегіс, Нәрік, Шора, Ақжонас т.б сынды батырлар туралы бізін қадап, шегесін қаға отырып жырлаған. Темір болат сауыт киген , жерін жаудан қорғаған батырлары жайлы жыр толғай отырып, ерлікті, бірлікті толғана жырға қосады. Мұрат өлеңдерін оқыған әрбір оқырман жер мен ел тарихын біліп қана қоймай, бүгінгі күннің нұрлы болуы үшін қасық қаны қалғанша жан аямай күрескен күрескер бабаларымызды танып, соларға еліктеп, отансүйгіштік, адалдық, беріктік, мықтылық қасиеттерге тәрбиеленеді. Ақын жырларындағы тарихи тұлғалардың

өшпес ерлігі жайлы деректер, аңыздар, ел аузында қалған әңгімелер жетерлік. Міне, осындай хас батырлардың еңбегін жырына арқау етіп, мұра етіп қалдырған Мұрат бабамыздың өлеңдерін оқып, зерттеу, одан тағлым алу ендігі біз секілді жас ұрпақтың міндеті. «Қандайма ақын болмасын өзінен бұрынғы өткен кеткенді білмек парыз, бірақ тарихшы болу міндетті емес. Ал, бұл жағына келгенде Мұрат басқалардан бөлекше, өзгеше ақын, тарихшы–шежіреші ақын. Бұл қасиет басқа ақындардың бірде-біреуінде жоқ, тек Мұратта ғана бар. Мұраттың өзінен кейін де, өзіне дейін де толғамаған, шығара алмаған, басқаны толғап, шығаруы мүмкін де емес екі дастан толғауы бар. Ол - «Үшқиян» мен «Сарыарқа»», - деп жазады әдебиеттанушы ғалым Берік Қорқытов ағамыз.[5.5] Сол себепті Мұрат бабамыздың жыр жолдарын оқып-үйрене отырып, осындай қастерлі артына сөз қалдырған баба рухы алдында басымды иемін, замандастарымның да өткір сөздің хас шебері Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығына назар аударып, ондағы батырлар ерлігіне тағзым етсе екен деген тілегім бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бауыржан Омаров «Мұрат Мөңкеұлы шығармалары» /1-194 бет/
2. Қажым Жұмалиев. Қазақ әдебиеті: «Мұрат Мөңкеұлы /1843-1906/» ...1949.-209-223б
3. К.Сейдаханов. «Парасат» журналының II саны: Әлейхан Бөкейханов «Ер Тарғын» жыры хақында.1991.-23 б
4. «Жалын» баспасы. «Қарайдар мен Қызылгүл».:«Айсылдың ұлы Өмет батыр» 1989. 135-140 б
5. Берік Қорқытов.мақала:Мұрат толғауларындағы тарихи тұлғалар туралы. Копия.5-13б
6. Дендер. Мәдени мұра. Қ.Қапиз. «Үш қиян жеті жұртты тоздырған жер».26.06.2008./8б
7. Қ.Сыздықов, Ш.Кеміров. «Жазушы»баспасы: Алқаласа әлеумет.1991/38-60б
8. «Ғылым» баспасы.«Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» \ Едіге батыр. 1983\67б
9. Т.Кенжеғалиев. Дендер. «Отарлауды орақ тілмен шенеген».21.05.1993\13б
10. М.Мағауин .«Жазушы» баспасы: «Алдаспан» .1971 .\2б

«АЙМАН-ШОЛПАН» ЭПОСЫНЫҢ БАСТЫ КЕЙІПКЕРІНІҢ ЕЛ АУЗЫНДАҒЫ БЕЙНЕСІ

Жұбаназар А.

*С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
филология ғылымдарының докторы*

Мұхтар М.

*С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
филология ғылымдарының кандидаты*

Райбек С.

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, магистрант

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы талайларға ізгі ой салуда. Президент сол еңбегінің «Сананың ашықтығы» деп аталатын тарауында: **«Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуі тиіс»** деген еді. Сондай біртуардың бірегейі – Көтібар батыр Бәсенұлы.

Алты Алашқа аты мәлім қазақ батырларының бірі – Көтібар. Оның батырлығын ел мойындаған. Көтібардың есімі «Қазақ Совет Энциклопедиясында» [1,53], ұлттық «Қазақстан» [2,54], облыстық «Ақтөбе» [3,473] энциклопедияларында тұр. Ресей архивтеріндегі құжаттарда таңбаланған. Мысалы, Орынбор архивінде 1878 жылдың маусым айында 38 жасар Көтібар батырдың 800-ден аса жасақты бастап Сырым Датұлы қозғалысына көмек беруге аттанғаны туралы дерек сақталған» [4]. Көтібар – Мемлекеттік сыйлықтың иегері Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романының басты кейіпкерлерінің бірі. Жазушы мұнда оған қатысы бар сандаған деректерді келтірген. Көтібар Сырым бастаған көтеріліске 1875 жылдан бастап араласыпты. Батыр Арынғазы ханды қолдауда аса белсенділік танытқаны үшін патша өкіметінің түрмесінде де отырып шығады. Қазақ жерінде әскери бекіністер салынуына қарсы күреседі. Сөйтіп, ел сүйіктісіне айналады. Қалнияз, Шернияз секілді даңқты ақын-жыраулардың шығармаларында мадақталады.

Көтібардың Алашқа тегіс танылуына атақты «Айман-Шолпан» эпосының тигізген ықпалы зор. Эпос туралы М.Әуезов: «Айман-Шолпан» – халық арасына ең көп таралған дастандардың бірі. Сірә,

мұның сыры жырдың образдық-сюжеттік негізінің өмірден алынған шынайылығында, реалистік ерекшелігінде болса керек», – дейді [5, 45].

«Айман-Шолпан»эпосы 1898, 1901, 1906, 1910, 1913, 1939, 1957 жылдары басылып шығады. Ел ішінде үлкен сұранысқа ие болады. Мектеп оқулығына енеді.

«Айман-Шолпан» – тарихи шығарма емес, көркем туынды. Эпостағы Айман мен Шолпан да, Маман мен Әлібек те өмірде болмаған кейіпкерлер. Мұнда ағалы-інілі Көтібар мен Арыстанның фольклорлық көркем бейнелері жасалған. Жырдың мазмұны былай басталады: Кіші жүздің Алтын, Жаппас, Шөмекей руында беделді бір адамға ас беріледі. Асқа сауын айтылып, алыста жатқан Тама руындағы Маман байға, Шекті руының батыры Көтібарға шақырту жіберіледі.

Сөйлейді Маман батыр ауық-ауық,
Байлатты бес жүз іңген түйе сауып.
Саба артып тоғыз нарға Маман келді,
Он алты масатыдан кілем жауып, -
деп суреттеледі Маман байдың асқа келген салтанаты. Алтын, Жаппас, Шөмекей Маман байды аса құрметтеп, оны алтындаған үйге түсіреді.

Осы кезде тоғыз нарға шай, қант, тоқаш артып, Көтібар да жетеді. Көтібар той иелеріне кез-келген жадағай үйге кірмеймін, «мені түсірсең, Мамандікіндейалтын үйге түсір» дейді. Өзін Маман байдан төмен санағанға қорланады. Мұны естіген Маман бай Көтібардың кедейлігін бетіне басады.

Маман айтты: «Дәулеті бар немедей,
Жүр еді осы Шекті кезі келмей.
Үй таңдап біздің елден не қылады,
Су артқан Қаратаудан кума кедей?
Еліңде мендей шонақ биі бар ма?
Кедейдің айуан малдан күйі бар ма?
Аузына ақ тимеген қу кедейдің
Алтыннан бақтырулы үйі бар ма?
Қыстауым, жаз жайлауым Шабыра-ды,
Сан жылқы Шабыраға жайылады.
Астында қамыс үйдің жатқан кедей,
Үй таңдап біздің елден не қылады?»

Өстіп, батырдың ары мен намысына тиеді. Мұндай қорлауға батыр түгіл кез келген намысы бар еркек шыдап тұра алмас еді. Көтібар Маманға ас тарқаған соң сазайынды беріп, байлығыңды және екі қызың Айман мен Шолпанды шауып алармын деп, ел көзінше ант

береді. Арада аз уақыт өткен соң, батыр бір топ сарбаздарымен Үрпек деген тауды жайлап отырған Маман байдың ауылын шабады. Маманның толықсып отырған екі қызы Айман мен Шолпанды тұтқындап, жайдақ нарға теріс қаратып отырғызады.

Ә дегенде жырдың алғашқы тарауында Көтібар кекшіл, өркөкірек болып көрінгенмен, жолда Айман мен Шолпанға қаталдық көрсетпейді, мейлінше мейірімді болуға тырысады, екеуінің айтқан тілектерін қабыл алады, Айманға жорғаға мінгізіп, Шолпанды еліне қайтарады. (Батыр қаталдық танытып, бұлай істемеуіне де болатын еді). Айман еріксіз қыз есебінде, Көтібардың ауылына келеді, Шектінің бір жақсы үйіне түседі. Айман күндердің күнінде Көтібардың өзіне сөз айтатынын, тоқал бол деп ұсыныс білдіретінін алдын ала сезеді. Содан сақтану үшін күреседі.

Орынбордан оралған Әлібек жеті жүз қолмен келіп, Айманды тұтқыннан босатады. Арада Айман мен Арыстан жүріп, екі жақты татуластырады, бітістіреді. Арыстан Шолпанға үйленіп, екі жақ құдандалы болады. Екі құда Маман мен Көтібар бір-біріне сый-сияпат береді.

Сыйлары өзге қылған толып жатыр,

Береді Көтібарға алтын шатыр.

Қазықтары – асыл тас, оюы – алтын,

Ел кеңесті «асты, – деп, – мына батыр».

Көтібар да кем түспейді сыйға сый ұсынады.

Көтібар сонша жанға киіт береді,

Жарандар, көрдіңдер ме мұндай ерді?!

Эпос Көтібар бабаны асқақтата мадақтаған осындай жолдармен аяқталады.

Қарабастан алты бала: Мамбеталы, Досалы, Жапақ, Тінәлі, Жаналы, Үмбеталы. Жапақтан Бәсен, Бәсеннен Көтібар батыр.

Ел аузындағы шежіреде Қарабасты әкесі Пұсырман баласы жоқ бауыры Қалдыбай ханға береді. Қарабас көзі жұмылғанынша өзін Қалдыбайдың баласымын деп кетеді. Ханның ықыласына бөленіп, батасын алған Қарабасқа аруақ қонады, өсіп-өнеді, ұрпақтары шетінен қажырлы, қайратты, аршыл келеді. Қарабас ұрпақтары патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы күрес кезінде айрықша көзге түсті. «Самые воинственные т.е. наиболее вооруженные роды кайсаков находятся там, где русские влияние еще слабо. Таков вес, чиклинский род, самый мятежный наиболее запутанный в баранте! Особенно отделение Тилеу, Кабак и Карабаш», – деп жазды И.Ф.Бларамберг[6].

Бата дарыған Қарабастан туған Бәсен де олқы болмайды. Заманының алыбы Бәсен алысқанын жығады, еліне шапқан

түрікмендерге тойтарыс беріп, батыр атанады. Бес ұлы болған, оларды «Бәсеннің «Бес Көкжалы» деп атайды, – Ақпан, Тоқпан, Көтібар, Көбес, Жандаулет.

Көтібар туған заманда Пұсырман ұрпақтары қатар ауыл, қоныстас болып отырса керек. Олардың ішінде Бәсен ауылы, Сексен Саңырық ауылы жаз жайлауға бір бағытта көшіп-қонып жүреді екен. Көтібар туарда екі үйі көрші отырған. Осы бала дүниеге келерінен әкесі Бәсен де, ауылақсақалдары да ерекшелік күткен. Себебі Нарбике шешеміз жүкті кезінде жыланның етіне жерік болған екен. Ол туралы мынадай әңгіме бар: шешеміз жазды күні ошақтың басында от жағып отырса, үйілген отынның ішінен бір ірі сарбас жылан сумаңдап шыға келіпті. Сол кезде Нарбике шімірікпестен: «Ойпыр-ай, Алла, көктен іздегенімді жерден берді ғой, көптен аңсағаным сенің етің еді», – деп жыланның көсеумен басын қысып жіберіп, жанып жатқан отқа қақтап, түгелдей жеп алған екен. Үш күн қатарынан оянбастан ұйықтап, үшінші күні: «Ой, Алла-ай, ұйқым да қанды, жерігім де қанды» деген екен дейді айтушылар. Жылан жегенін көрген абысын-ажын, ауыл адамдары да Нарбике шешеміздің бір текті тұлғаның дүниеге әкелерін күтеді. Шешеміз толғатқан күні Бес Пұсырманның кенжесі Сексеннің үлкен баласы Саңырық әулиенің үйіндегі әжеміз басы-қасында болып, Көтібарды туғызып, етегіне орап алыпты. Баланың денесі ірі, жауырынының ортасында бармақтай түкті қалыбар, қасы қалың, көзі ашық, сол жақ уысында бір талшық қылдай қан уыстап туған екен. Бала түскесін, Нарбике есін жинаған соң: «Бар, Саңырық атаның батасын алып кел, атын қойсын, белгілерін айт», – деп кемпірін жұмсаған екен. Әжеміз жүгіріп келіп Саңырық атамызға: «Сүйінші, Бәсеннің үйіндегі келін босанды!» – дегенде: «Қандай бала туды келін?», – деп сұрапты. Әжеміз «көті бар бала туды, батанды бер» депті және белгілерін айтыпты. Саңырық әулие: «Құдай ауызыңа салған екен, аты Көтібар болсын. Бұл ердің ері, жігіттің жігіті болады дегенім. Жауырынында қалы болса, дұшпаны қарсы келмес көкжал батыр болады екен, қабағы қалың, көзі ашық болса, дүниенің төрт бұрышын тегіс көремін, өзім билеймін деп туған екен. Ал уысындағы бір талшық қанға қарағанда, заманында қантөгіс көп болатын шығар. Мен бата берсем қанішер, қатыгез, мейірімсіз болар, баламыз құтты болсын, аты Көтібар болсын», – деп Саңырық атамыз болжам жасаған екен. Бабаның сол айтқанының барлығы Көтібар батырдың өмірі мен жасаған заманында толығынан кездескен деседі.

Батыр жастайынан ер тұлғалы, қайратты, атқа құмар, қару-жаракты игеруде өте икемді, зейінді, ақылды болып өседі. Көтібар өсе келе сол Саңырықтың батасын алуды армандайды. Тоғыз-он жас шамасында болса керек. Жазғытұры ел көл жағалап қонып жатқанда

ауыл ақсақалдары бір-бірімен табысып, шұрқырасып, ауыл жағалап, «қонысжайлы болсын» айтып жатады. Сол кезеңде қасында бір топ адамдары бар Саңырық атамыз даауыл аралап жүрсе керек. Орайын тапқан Көтібар бір үлкен дуадақты садақпен атып алып, бөркін көзіне баса киіп, шауып келіп, Саңырық атаның қанжығасына байлай салып: «Ата батаңды бер», - дейді. Батаны қайырып салып, сақалын бір сипап, Көтібардың бетіне қарап әулие: «Мынау қай бала?» - деп сұрапты. «Бұл Бәсеннің Көтібары ғой», - депті қасындағылар «Ой, батамды бермеспін» деп жүредім, қапыда алдың, алсаң ал, халқыңа қайырымды бол», - деп ризалығын білдіріпті. Көтібар Саңырықтың батасын алғанда сол алақанын төмен, оң алақанын жоғары жайыпты. «Неге екі алақаныңды бірден қатар жаймадың?» - дегенде: «Сол алақанына қан уыстап туды» деп, батасын туғанымда бермепті, әулиенің аруағына адал болғым келді. Саңырықтың бір алақанға берген батасы да бір кісінің өміріне жетеді», - деген екен. Сол батаның нұрлы шапағаты дарыған Көтібар атамыз жетпіс алтыжыл өмір жасап, атына кір келтірмеген. Әулие берген бата Көтібардың кейінгі ұрпақтарына да дарыған. Ұлдары шетінен көкжал боп, ел тәуелсіздігі үшін күресті. Қазақтың намысын қорғады. Соның бірі Есет Көтібарұлы ел тәуелсіздігі жолында патша өкіметімен он бір жыл алысты.

Патшалық Ресей қазақ елін отарлау кезінде қол астына қараған құба қалмақ пен естектерді де пайдаланғаны тарихтан белгілі. Естек Күтір - өз заманыныңатақты, аруақты батырларыныңбірі болғаны қазаққа мәлім. Бір жорықта садақтыңоғынан жамбасы сынып, кейінненсоғысқа қос ат жеккен арбамен қатысқан. Көтібар, Арыстан, Жылқыаман, Қайдауыл, тағы басқа Әлім елі батырларыныңатағы шығып, айбыны тасып, құрсаудай берік күш біріктіріптұрған кезі болса керек. Күтір бастаған шапқыншыларға тойтарыс беріп қанақоймай, бір жорықта барымтақайтарып, Күтірдің ауылын шауып, малын айдап алады. Соныңқарымын қайтару үшін көп қол жинап, Күтір өзінің батыр балаларын бас қылып, Шекті еліне жорықжасайды. Сол шайқаста естектіңжасақтары қырғынға ұшырап, Арыстан мен Қайдауыл жекпе-жекте естектің бірнешебатырларын, ішінде Күтірдің үшұлын жер жастандырған. Осыызаға шыдамаған Күтір қосат жеккен арбасымен шабуылдыөзі бастап, Көтібардың сарбаздартобына шүйілсе керек. Сол кездеКөтібар Қайдауылға: «Менатсам бірден өліп кетер, сен ат» деген кезде Қайдауыл Күтірдің екіжауырынынбір оқпен байлаптастаған екен. Арыстан арбадан аударып, басын шаппақ болғанда Күтір Көтібарға «бір ауыз сөзім бар», - депті.

Көтібар, еңіреген сен бір ерсің,

Бір білсең қадірімді сен білерсің.

Көзімді қарға болсаң шұқи бер де,

Қаз болсаң орғаныңа семіресің, - деп аяғына жығылады.

Сонда оның айдап салғанға еріп, адас іске ұрынғанын білетін Көтібар: «Сен опасызбен жау да болсаң қатар өсіп едік, заманымыз бір еді, бердім соңғы тілегінді», - деп, бір елдің бетке ұстар азаматынамейірімділік көрсетіп, кешірім жасапты. Өзінің әнтек ісін кеш түсінген, қайғы мен шері өзекке түскен Күтір де көп ұзамай дүниеден озған.

Бұл оқиға Көтібар бастаған Әлім, Жетіру батырларының патшалық Ресейдің естек пен құба қалмақ шапқыншыларына қарсы жасаған үлкен тойтарыс, асқан ерліктерінің бірі еді дейтін үлкендер. Олардан ағаларға, ағалардан бізге жетті.

Академик, фольклортанушы ғалым Мәлік Ғабдуллин: «Әуел басында тарихи шындыққа, нақтылы деректерге негізделіп туған әңгімелер кейіннен халықтың ауызша айтатын әңгімелеріне айналған», - дейді[7,141]. Біз бұл еңбегімізде Көтібарға қатысты ел аузындағы әңгімелердің осы тұжырымға сәйкес келетіндерін іріктеп алдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ Совет Энциклопедиясы. 6-том. – Алматы, 1975ж.
2. Ұлттық «Қазақстан» энциклопедиясы 5-том. Алматы, 2003ж.
3. Облыстық «Ақтөбе» энциклопедиясы. – Ақтөбе, 2001ж.
4. Орынбор архиві. 6-қор, 4-тіркеу, 16-32 беттер.
5. М.Әуезов. «Айман-Шолпан» // Әдебиет туралы. – Алматы: Санат, 1997ж.
6. Бларамберг И.Ф. Земли киргиз-кайсаков Малой Орды. – СП, 1852.
7. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы, 1974ж.

ӘОЖ 811.124

ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ КӨШУ – «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ» ӨЗЕГІ

Турежанова Г.А.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Қазіргі таңда, әлемдік аренада өзіндік орны бар Қазақстан дамыған 30 елдің қатарына қосылу мақсатында, Елбасы ұсынған

«Қазақстан 2050» стратегиялық жобасын бекітіп, соның аясында ауқымды жұмыстар жасап, жер жаһанға үлгі болып отыр. Елбасының жуырда «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық. Яғни, 2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз», – деді.

Латын қарпіне өту туралы әңгіме бүгін туындаған жоқ. Бұл туралы әңгімені қазақ ғалымдары, зиялы қауым өкілдері 1990-шы жылдардың басынан үздіксіз айтып жүр. Саяси дискурста бұл мәселе 2000 жылдан бері еніп, өзінің орнын тапты. Осы арада жүздеген мақала жазылып, көптеген кітап та шықты. Қоғамда біраз әңгіме айтылып, талай талқылар өтті. Қазақ қоғамы бұған іштей дайын отыр. Жаңа әліпбиге көшу – өркениеттік таңдау, ұлттық модернизацияның, жаңғырудың мызғымас бөлігі. Қазақ тілінің жаңа әліпбиге көшуі – тәуелсіз, егемен мемлекет пен қазақ қоғамының жеке-дара ісі мен таңдауы.

Бүгінгі таңда қазақ тілі әліпбиінің ертелі-кеш пе латын әліпбиіне көшетіні – басы ашық мәселеге айналды. Қазір бұл мәселеге саясаттың, халықтың, мемлекеттің тілге бет бұрған шағы. Мамандардың айтуы бойынша әліпбиді ауыстырудың пісіп тұрған кезі екендігін, және латын әліпбиін ұлттық жазу емес, заман талабы деп қарау керек деп тұжырымдауда. Сонымен қатар, әліпби таңдауды идеология, саясат, экономикамен байланыстырудың қажеті жоқ екендігін, мұндағы басты түйткіл – ұлттық эгоизм екендігін айтуда. Әліпби ұлттық мәселенің барлығын шешпейді. Дегенмен тіл мәселесін шешкен соң, басқа мәселелер өздері-ақ реттеледі. Бұл – таза лингвистикалық проблема. Қазақстанның латын әліпбиіне өтуде өзге тағдырлас елдерге қарағанда кешеуілдеп қалуы оған артықшылық сыйлай біледі. Өйткені ол өзінен бұрын латын әліпбиіне өткен туысқан елдердің тәжірибелерін зерттеп олар жіберген қателіктерді анықтап олардан бойын аулақ ұстай біледі.

Түркі халықтарының бірлігі мәселесіне келетін болсақ, Қазақстанның латын қарпіне өтуі түркі бірлігіне қайшы емес. Керісінше, түркі халықтарының бірлігіне жұмыс істейтін, мемлекеттер мен халықтардың арасын жақындастыратын үрдіс. Мысалы, бүгінгі күні әлемде 6 тәуелсіз түркі мемлекеті бар: Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия және Түрікменстан. Осы алты мемлекеттің төртеуі – Әзербайжан (1992), Өзбекстан (1993), Түркия (1928), Түрікменстан (1993) латын қарпіне

өтіп кеткен. Кирилл қарпінде қалған екі-ақ мемлекет бар: Қазақстан мен Қырғызстан. Демек, түркі халықтарының 75-80 пайызы, яғни басым көпшілігі латын қарпінде. Оның үстіне түркі халықтарының ара-қатынасы бүгінде тілдік негізде емес, мәдени, тарихи, саяси, экономикалық негіздерде жүзеге асып жатыр.

Елбасының латын әліпбиіне көшу туралы бастамасын барлық зиялы қауым қолдап отыр. Демократиялық күштердің "Қазақстан-2050" жалпыұлттық коалициясының отырысында Мұхтар Құл-Мұхаммед: *"Бұл әліпби ауыстыру емес, бар қазақтың бойына ана сүті, әке тәрбиесімен даритын қазақ тілін заманаға сай жаңғыртудың кешенді жүйесін, дұрыс сөйлеу мен жазу мәдениетін қалыптастыру. Ендеше латынға көшуді Елбасымыз ұсынған "Рухани жаңғырудың" берік іргетасы деп білемін"*, – деді. Сонымен қатар, отырыста Коалиция мүшелері, белгілі тіл мамандары, филолог ғалымдар және тағы басқа сарапшылар мен қоғам қайраткерлері өз пікірлерін білдіріп, бұл бастаманың ұлттық біртұтастықтың нығаюына үлкен септігін тигізетінін айтты.

Ақпараттық технологияның қарыштап дамыған заманында әлеуметтік жүйеде үстемдік ететін латын әліпбиі екендігі даусыз. Баршамыздың қолданып отырған электрондық жеке поштамыз бар. Ол кирилл, араб, немесе басқа емес, латынмен жазылған. Латын әліпбиінің жазу үлгісі қазақ қоғамында 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылғандығы мәлім. Нәтижесінде елімізде тілдік реформа жүзеге асырылып, қазақ тілінің орфографиясы мен орфоэпиясына қатысты жаңа заңдылықтар қабылданып, күшіне ене бастады. Тілімізге жаңа әріптер еніп, «орыс тіліндегі сөздер мен атаулар орыс тілінде қалай оқылып-жазылса, қазақ тілінде де солай оқылып-жазылуы керек» деген қағидаттар қабылданды. Осы кезден бері қазақ тілінің жағдайы, оның табиғи қарсыласу механизмдері, ағзасы әлсіреп, сыр бере бастады десек артық айтпаймыз. Егер ашығын айтсақ, осы кезден бастап біздің әліпбиді «қазақ әліпбиі» емес, «орыс-қазақ әліпбиі» дегеніміз қай тұрғыдан да шындыққа саяды. Сталиндік репрессиялардың нәтижесінде бетке ұстар маркасқалары мен майталмандарының атылып кетуі, қоғамда қуғын-сүргіннің екінші толқынының басталуы қазақ тілі мен ғылымына қатты соққы болды. Содан, шыны керек, әлі де оңала алмай келеміз.

Егер біз істің түбегейлі жағына үңілсек, Елбасымыздың көтеріп отырған мәселесі - тіл тазалығы. Бұл бізге не береді дер болсақ, бұдан біз ұтпасақ ұтылмасымыз анық. Қазақ тіліндегі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік береді. Жаңа әліпбиге

көшу үлкен жұмыстың басы ғана, қыруар міндеттің әрі кеткенде 5-10 пайызы ғана. Осыдан кейін қазақтың жаңа орфография, орфоэпиясын жаңа заманға лайықтап, қайта жасақтап шығу міндеті тұр. Сонымен бірге, қазақ тілін оқытқан кезде басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелерді қысқартады. Ол мектеп қабырғасынан бастап барлық жоғарғы оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Латын әліпбиіне көшу арқылы – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына, халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылмақ. Латын әліпбиіне көшу арқылы ұлт мұратының жаңа бір белеске өрлеуіне, түркі тілдес халықтардың өзара тіл байланысының артуына, жаңа заман талабына сай өскелең ұрпақтарымыздың ағылшын тілін меңгеруіне зор мүмкіндік туады. Сондықтан Елбасының тіл мәселесіне қатысты ой толғамына ынта жігерімізбен қолдау білдіру бүгінгі таңда кезек күттірмейтін мәселе.

Тіл ғасырлар бойы өмір сүреді. Алтынбек Шәріпбайдың **“Қазақ жазуын латын әліпбиіне ауыстыру мәселелері”** туралы кітабында компьютерге, техникаға қолайлы екен деп тіл мен мәдениеттік ерекшеліктерді қолайсыздандыруға болмайтындығын айтады. Алдымен тілдік және мәдениеттік ерекшеліктер, содан кейін техникалық ерекшеліктер. Өйткені бүгінгі дамыған үздік технологиямен әрнәрсені жасауға болады. Мәселен жапондар, корейлықтар, қытайлар компьютерге қолайлы болады деп оқылуы және жазылуы тұрғысынан әлемнің ең қиын таңбалары саналатын төл әліпбилерін өзгерткен емес. Түріктер латын әліпбиіне көшкен кезде техника да болған жоқ. Өздері қабылдаған қаріп бойынша пернетақта жасап алды. Кейіннен «қ» әрпін жоғалтып алдық деп шулады. Түркиядағы «қ» әрпі қазақ тіліндегі «қ» әрпінен бөлек. Өзбектер латынға көшкенде комиссия құрамында екі-ақ тіл ғалымы болыпты. Тілді не компьютерге, не компьютерді тілге икемдеуі керек еді. Өзбектер керісінше, тілін компьютерге икемдеп, латын әліпбиінің қадірін кетіріп алды. Себебі олар ғалымдардың көмегіне сүйенбегендіктен, өкініштері көп болды. Ал Әзірбайжанның көшелерінің бәрі – латын. Ешкім адасып жүрген жоқ. Мұнда орыс тілін білмейтін ұрпақ өсіп келеді.

Елбасы өз Жолдауында «Біз көп ұлтты халықпыз. Әр ұлттың ой-пікірі бар. Қазіргі кириллица арқылы қазақтардың да, қазақстандықтардың да бірнеше буыны тәрбиеленіп, білім алды. Өмірді таныдық, дүниені көрдік. Сондықтан латын қарпіне көшкен жағдайда да кириллица көпке дейін қатар қолданылады, екеуі біразға дейін бірге пайдаланылады деп ойлаймын» деген болатын. Латын қарпіне өту Қазақстанға келіп жатқан ақпараттың ауқымын, көлемін

еш шектемейді. Шынын айту қажет, бүгінгі күні қазақ аудиториясының басым көпшілігі өзіне қажетті ақпаратты орыс тілі арқылы алып, тұтынып келеді. Есесіне орыс әлемінің өзі көптеген жағдайда ағылшын тілінде жасақталып жатқан ақпараттың тұтынушысы. Латын қарпіне өту қазақ балаларын ағылшын, жалпы еуропалық тілдерді үйренуге, түсініп-түйсінуге жетелейді, сол тілдерді үйренуін жеңілдетеді деп санаймыз. Яғни, қолға алынып жатқан реформалардың басты мақсатының бірі – Қазақстанға келіп жатқан ақпараттар ағынын әртараптандыру, тікелей ағылшын тілінен келетін ақпаратты түсінетін, тұтынатын азаматтардың санын арттыру болады. Есесіне Қазақстандағы орыс тіліне де ешкім тыйым салайын деп жатқан жоқ. Бізге ұнасын-ұнамасын, бірақ орыс тілі әлемдік дәрежедегі тілдің бірі. Және де мынаны да айқын түсінуіміз қажет: Ресей орыс тілінің жеке-дара меншік иесі емес. Орыс тілі – әлемдік өркениеттің бір бөлшегі, әлем мәдениеті мен руханиятының құрамдас бір бөлігі.

Жалпы, егер әлемдегі модернизация үдерістеріне мықтап назар аударсақ, тереңіне барсақ, іске асқан модернизациялық жобалардың барлығы да өз жолын символикалық ортадан бастаған. Кеңестер үкіметі де осыны іске асырған. Патша заманында қалыптасқан, жасақталған жазу жүйесін өзгерткен. Патшалық Ресейде «ять», «ижица», «фита», «ер» деген әріптер болған. Большевиктер билікке келген бойда қолға алған реформаларының бірі тілдік реформа болғаны да осыдан. Соғыста жеңу, қираған экономиканы орнына келтіру, қоғамдық сананы өзгерту аса қиын ғана емес, аса ұзақ шаруа. Бұл үшін ұзақ уақыт еңбек ету қажет еді. Сонымен қатар «жаңа заман адамын» дүниеге әкелу қажет болды. Ескі дәстүрден ажырау қажет болды. «Біз бұрынғы Ресей емеспіз, біз жаңа, жаңарған Ресейміз, бөлек елміз!» деген қағидатты қалай болғанда да қоғамға, әлемге жеткізу қажет болды. Ал оны қалай жасауға болады? Ең озығы – тілдік, әліпбилік реформа. Байқасаңыздар, 1917 жылдан кейін большевиктер орыс тілін мүлдем түрлендіріп жіберді, тіпті жаңа орыс тілін жасап шығарды деп айтсақ, артық кетпейміз. Оған барша мәтіндердің жаңарған әліпбимен жазылып, оқытылғанын қоссаңыз, бірнеше жылдың ішінде, бас-аяғы 6-7 жылдың ішінде бір символикалық қоғамның орнына екінші бір, мүлдем бөлек қоғам орнады.

Кейбір ойшылдарымыз – «Егер латынға көшсек, Кеңес дәуірінде жасалған бүкіл әдебиетіміз, қазақ тілінде жазылған тамаша ғылыми еңбектеріміз ұмытылып қалып қояды. Кейінгі ұрпақ оқи алмайды» деген уәж айтуда. Біздің ойымызша, мұндай алаңдаушылық орынсыз. Келер ұрпақ ешқашан кириллицамен жазылған дүниелерден көз

жазып қалмайды. Бүгінгі латын қарпіне көші осыдан бір ғасыр бұрынғы латын қарпіне көшуден мүлдем ерекше, басқаша. Біз ақпараттық заманда өмір кешіп жатырмыз. Әдеби-тарихи мұраның сандық технологияларға көшіріліп, жаңа тұрғыдан таңбаланып затқан кезеңінде жүрміз. Осы кезге дейін кирилл қарпінде шығарылған, жарияланған мұрадан айрылып қалмаудың бірден-бір жолы – оларды цифрлау, сандық технологияға көшіру. Егер кітапханаларымыз, басылымдарымыз жақсы форматта интернеттен орын алса, олардың латын қарпіне көшірілуі пернетақтадағы бір шүріппені басу арқылы шешіледі. Мысалы, бүгінгінің өзінде кирилл қарпінде жазылып жатқан ақпараттарды бірден төтеге немесе латын қарпіне аударатын техникалық бағдарламалар баршылық. Қазақ руханиятын сканерден өткізіп, компьютер немесе смартфондар арқылы оқуға, тұтынуға лайықтап жатқан ұйымдар да жоқ емес. Егер латынға көшу жұмыстары аясында арнайы шешімдер қабылданып, тиісті қаржы көздері анықталса, осы жұмысты өндірістік сипатқа айналдырып, бірнеше жылдың ішінде атқарып тастауға болады. Сонда Кеңес дәуірі кезінде қалыптасып, жасақталған әдебиеттердің бірде-бірі жоғалмайды деп айтуға әбден болады.

«Латынға көшкенде, кириллмен жазылған мәдени мұра қайда қалады?» деген сұраққа әзірбайжандар әдемі жауап берді. «Әзірбайжанның болашағы үшін қажеті жоқ мұралар кириллден ауыстырылған жоқ. Қайта болашаққа қажетті дүниені реттеп алу мүмкіндігі туды» деді. Тәуір деп танылған дүниелердің барлығы латын қарпіне көшірілетіні даусыз. Бұл тұста Қазақстанның халық жазушысы Қабдеш Жұмаділовтің «Оқылатын кітап қай әліпбимен жазылса да, оқылады. Оқылмайтын кітап қалай жазсаң да, оқылмайды» деген пікірі тура келеді.

Латын әліпбиіне көшуді көпшілік қолдап отыр. Латын әліпбине көшудегі ең басты мәселенің бірі – қолданылуға өте ыңғайлы, әлемдік жаңа технологияларға ыңғайланған, қазақ тілінің, сондай-ақ Қазақстанда тұрып жатқан басқа сан ұлттың тілдік жайларын да қамтитын жақсы латын харпіндегі алфавитті құрастыру болып табылады. Алайда қазақ тілі дыбыстық жүйесінде қанша дыбыс бар екені және олардың саралануы, дауысты-дауыссыз болып жіктелуі баяғыда жасалып қойылса да, латынша жаңа әліпбиге көшкенде қандай сипатта болатыны әлі күнге даулы болып келеді. Ол үшін қазіргі жазуымызға реформа жасау керек екенін көпшілік мойындай бастады. Кезінде орыс тілінсіз өмір сүру қиын болды. Бүгінде ол орынды ағылшын тілі басты. Ағылшында сөздердің жазылуы бір бөлек, оқылуы бір бөлек. Біз ағылшын әрпінен жазылуын ғана аламыз да, ал дыбысталуын өзімізге бейімдеуіміз керек.

Қазақ тілі – бай тіл, терең тіл. Алайда, оның ғылым мен бизнес тіліне айнала алмай келе жатқаны жалпыұлттық, баршаға ортақ мәселе екені хақ! Бізге шын мәніндегі мәдени жаңғыру ауадай қажет. Оған латын қарпіне өту, символикалық ортаның түбегейлі өзгеруі түрткі, мықты серпін береді деп сенеміз. Символикалық ортаның күрт өзгеруі, жаңалануы қалыптасқан сана инерциясын жеңуге, тілдік реформаларды нартәуекелдеп бастап, жүргізіп кетуге түрткі болғаны керек.

Латын әліпбиі ғылымның, технологияның, медицинаның тілі. Қиындықсыз үлкен шаруалар бітпейді. Кезінде астананы солтүстікке көшірерде талай адам қарсы болды. Солардың бәрі Астананың төрінен үй алды. Көшу керек, солтүстікті қазақыландыру керек дегендердің көбі ескерусіз қалды. Сондықтан, қарсылар уақыт өте келе бұл саясаттың дұрыстығына көз жеткізетін болады. Мәселе тек осы үрдістің философиясы мен идеологиясын анықтауға, әдістемесі мен іске асыру жолдарына тіреліп тұр. Қалай болғанда да мынаны ұғынып алғанымыз дұрыс. Жаңа әліпбиге өту – үлкен ұлттық нартәуекел. Жаңа әліпбиге көшу – ұлы өркениеттік таңдау, бәлкім тәуелсіздігіміздің алғашқы елу жылының ең тағдырлы, ең ғаламат саяси-символикалық таңдауы шығар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Н.Ә.Назарбаев 2017 жылғы 26 қазандағы жарлығы
2. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. Астана 12 сәуір, 2017
3. Айталы А. Латын әліпбиіне көшу \ Рухани жаңғыру: <https://e-history.kz/kz/contents/view/6683>© e-history.kz
3. Арынова З. Латын әліпбиіне көшу мәселесі. \ <https://e-history.kz/kz/contents/view/6807> © e-history.kz
4. Әуез М. Тұқымымтүрік. \ Латын әліпбиі туралы Abai.kz ақпараттық порталында жарияланған 100 мақала
5. Жолдасбай С. Латын қарпіне көшуге не кедергі? <http://www.halyksozi.kz/news/view/id/528>
6. Иса Қ. Латын әліпбиіне көшуге қарсылық – ұлт мүддесіне қарсылық! \ www.qazaquni.kz
7. Құл-Мұхаммед М. Латын әліпбиіне көшу Елбасымыз ұсынған "Рухани жаңғырудың" берік іргетасы \ Латын әліпбиі туралы Abai.kz ақпараттық порталында жарияланған 100 мақала

8. Құрмаш О. Латын әліпбиіне неліктен көшпей отырмыз? \\\ Латын әліпбиі туралы Abai.kz ақпараттық порталында жарияланған 100 мақала
9. Мырзахмет Н. Латын әліпбиі – жаңа көшке бастар керуенбасы \\\ <https://aikyn.kz/2017/09/16/27009.html>
10. Садықова Г. Латынға көшу – заман талабы. «Жас Қазақ үні» газеті
11. Перуашев А. Жаңа алфавит қолдануға ыңғайлы, оқуға жеңіл болуы тиіс! \\\ Латын әліпбиі туралы Abai.kz ақпараттық порталында жарияланған 100 мақала
12. <https://egemen.kz/article/158811-latyn-grafikasy-men-aghylyshyn-tilininh-alem-oerkenietin-degi-orny>

УДК 811.124

ВЫБОР ЛАТИНИЦЫ – ОДИН ИЗ ЭТАПОВ «ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ»

Кабасова К.А.

*Западно-Казахстанский государственный университет
им.М.Утемисова*

В настоящее время в самых широких кругах общественности обсуждается вопрос перехода казахского алфавита и казахской графики на латиницу. На данный момент определены сроки и мероприятия, в соответствии с которыми в нашей стране должен происходить переход на латиницу. Ведутся подготовительные работы – проводятся многочисленные консультации с учеными и представителями общественности, ведется кропотливая работа по созданию единого стандарта казахского алфавита и графики на латинице. Следующим этапом должна быть подготовка специалистов для работы по новому алфавиту и обучения остальной части населения для организации деятельности в рамках уже нового алфавита. Планируется приступить к разработке учебников для обучения по ним в общеобразовательных школах и ВУЗах.

После внесения Республиканским координационно-методическим центром развития языков имени Ш.Шаяхметова нескольких проектов нового алфавита обсуждение перехода казахской письменности на латиницу приобрело новый виток, перенеся центр тяжести решения проблемы уже в область орфографии казахского языка. Главную обеспокоенность у

общественности вызвала "судьба" девяти букв (по новому алфавиту их стало восемь), обозначающих специфические звуки казахского языка. Как известно, почти сто лет назад казахская письменность пережила подобную реформу, когда латинский алфавит заменил нам арабскую графику.

Латиница в нашей стране существовала до 1940-х годов прошлого века. В 1940 году казахский язык вместе с другими тюркскими языками СССР был переведен на кириллицу. В то время это было необходимо для государственного объединения республик СССР. Несмотря на то, что именно на кириллице была создана подавляющая часть литературы, культурного и научного наследия страны, развитие национальных языков в итоге было заблокировано: кириллица оказалась связанной с принудительной политикой советской власти и русский язык становился главенствующим языком во многих сферах общественной жизни.

После распада СССР и получения независимости три из пяти тюркоязычных стран (Азербайджан, Узбекистан и Туркмения) вновь перешли на латиницу. Среди нетюркоязычных государств официально на латиницу перешла Молдавия.

И вот теперь опять Казахстан готовится к переходу на латиницу. Для чего это нужно? «Ради будущего наших детей мы должны принять такое решение, — заявил в своей статье глава нашего государства Н.А. Назарбаев, — и это создаст условия для нашей интеграции в мир, лучшего изучения нашими детьми английского языка и языка Интернета, и самое главное — это даст толчок модернизации казахского языка». Перевод национального алфавита на латинскую графическую основу обосновывается в статье главы государства двумя основными факторами: необходимостью сохранения национальной идентичности и усиления конкурентоспособности Казахстана, которая связана с повышением компьютерной грамотности, знанием иностранных языков и культурной открытостью. Модернизированный на этой основе Казахстан должен сохранить свою национальную идентичность и лучше адаптироваться к глобальным изменениям.

Ясно и четко изложены цели и задачи перехода на латиницу. Но сейчас в стране идут бурные дискуссии по этому поводу. Много сторонников, но много и противников. Одни трактуют этот процесс как приобщение к западному миру, но больше мнений о том, что это всего лишь формальная модернизация. Другие же, наоборот, говорят о том, что это даст новый толчок в развитии страны и его продвижении на новый уровень, особенно, в духовном возрождении. Но, в любом случае, переход к латинице повлечет за собой пересмотр

всей языковой политики страны и отношения к ней. По мнению известного в стране политолога Ерлана Карина, переход на латиницу – это цивилизационный выбор.

Политолог предлагает досконально изучить опыт соседних стран: «Смена алфавита сегодня – не тот вопрос, который можно решить простым административным решением, — констатирует политолог. В то же время я согласен, что рано или поздно переходить на латиницу надо». Для этого он предлагает провести тщательный подготовительный период.

Туркменистан, Узбекистан, Азербайджан, Турция – все эти страны объединены латинской базой своей письменности. Соответственно, сейчас многие клонят к тому, что это непременно объединит наши страны культурно и экономически. Так ли это? Возможно, это и будет иметь влияние на наши политические отношения с этими странами, но будет ли это влияние существенным? К примеру, Южная Корея с успехом использует хангыль (исконная корейская письменность) и при этом имеет отличные взаимоотношения со странами, где имеется иероглифическая письменность, либо латинская. Вряд ли корейцы когда-нибудь всерьёз задумывались о смене письменности для того, чтобы улучшать какие-либо политические взаимоотношения.

Казахская письменность, связанная с тюркскими странами латинской базой, всё же будет не такой, как турецкая или туркменская. Да, тюркские языки имеют между собой прямые родственные связи, но всё же казахский язык, как и остальные, выделяется своей фонетикой. Соответственно, алфавит у нас будет содержать не только латинские классические буквы, но и свои, специфические. Конечно, может быть станет легче изучать тюркские языки на латинице и читать книги на турецком, осваивая родственный язык, но для начала надо будет выучить новую казахскую письменность.

Кто знал, что спустя столько лет казахский алфавит на основе латиницы вновь вернется, ставя перед казахской общественностью почти те же задачи, над которыми бурно дискутировали представители казахской интеллигенции в 20-е годы прошлого столетия. Бесспорным остается тот факт, что и арабисты, и латинисты, а также разработчики кириллицы внесли свою лепту в дело развития казахской письменности, дополняя ее, а где-то сокращая, преследуя в конечном итоге единственную цель – создать рациональный алфавит и соответствующую ему орфографию. Как утверждают ученые лингвисты, идеального алфавита не существует, так как со временем каждый язык может подвергаться фонетическим

изменениям, оптимизациям языкового кода, заимствованию общепринятых по международному стандарту терминов.

Заслуженный деятель Казахстана, писатель Смагул Елубай в первую очередь обращает внимание на школы, и считает, что для того, чтобы перейти на латиницу, необходимо все школы сделать едиными. Поэтому на момент введения латиницы в Казахстане не должно быть разделения школ на казахские и русские: «если мы и дальше будем делить школы по языку обучения на казахские и русские, где в одних будут учиться на латинице, а в других на кириллице, мы еще больше отдалим друг от друга и без того разделенное поколение, — отмечает он. — А это противоречит нашей политике, основанной на единстве и целостности народа страны». Кроме того, он отмечает, что, при обучении в единой школе на трех языках доминантным должен быть казахский язык: «Мы должны владеть и латиницей, и кириллицей. Тем более, что русский нужен нашим детям. Ведь они должны знать то наследие, которое за 100 лет применения было создано на кириллице».

По поводу перехода на латиницу министр образования и науки Ерлан Сагадиев отметил, что это процесс очень длительный: «Ко всему надо подходить осторожно. В этом году будем обсуждать со специалистами, учёными. Ближе к концу года будем какое-то решение предлагать. Но только после этого начнётся подготовка школ, будет составлен определённый график».

«Смена алфавита сегодня — не тот вопрос, который можно решить простым административным решением», — отмечает известный политолог Айдар Алибаев. И действительно, необходимы обсуждения в самых широких кругах, необходим тщательный подготовительный период, к которому идет наша страна.

Завершая короткий экскурс в историю казахской письменности, чем более удобен для чтения и письма, чем лучше приспособляется к резюмируя вышеприведенные исторические факты и сведения, предлагаю вниманию читателей "формулу построения алфавита" от Ахмета Байтурсынова, озвученную им 10 декабря 1926 года на дискуссионном совещании, проходившем в Кзыл-Орде: "Алфавит есть ни больше, ни меньше лишь комплект условных знаков, служащих для изображения основных звуков речи какого-нибудь языка. Чем полнее и точнее передает алфавит элементы речи, чем легче по нему учиться грамоте усовершенствованиям техники, тем он считается лучшим. Следовательно, алфавит есть предмет, вполне поддающийся рассмотрению и определению его качества со стороны достоинства и недостатков...".

Резюмируя вышесказанные доводы, пришла к выводу, что переход на латиницу, хоть возможно и будет долгий и трудоемкий процесс в нашей стране, но все же является велением времени, необходимой и неотъемлемой страницей истории развития нашей страны на пути к новому и бесповоротному будущему, где Казахстан станет частью развитого мира.

Использованная литература:

1. «О переходе казахского языка на латиницу» указ Н.Ә.Назарбаева от 26 октября 2017 года
2. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. Астана 12 сәуір, 2017
3. Аяган Б. Латиница – осознанный выбор нашего народа
4. Хайрушева Ж. -ИТМПЕГД ФАО НЦПК «Өрлеу» - Тараз
5. <https://tengrinews.kz/article/639/>

ӨОЖ 811.512.122 (574)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІН ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Қалиева А.Т.

*М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақ филологиясы кафедрасының оқытушысы, магистр*

Орыс тобында оқитын студенттің кез келгенінен қазақ халқының қандай салт-дәстүрін білесің, атап берші деп сұрасаңыз, ол мүдірместен бесікке салу, тұсау кесу, құда түсу, беташар деп жауап береді. Өйткені, ол бұл салт-дәстүр көріністерін жыл сайын Наурыз тойында көреді. Ал басқа тек қазақ халқына тән тамаша дәстүрлеріміз туралы біле бермейді, мысалы бата беру (дастархан батасы, жаңа туған сәбиге бата, тұсауын кескенде берілетін бата, жас жұбайларға берілетін бата, жолаушыға берілетін бата, т.б), ауыз тию (біздің халқымыз үйге кірген адамды дәм ауыз тигізбей шығармайды, «Қуыс үйден құр шықпа» деген мақал осының дәлелі), жеті ата (жеті атасын білу, өзінің тегін білу, жеті атаға дейін қыз алыспау), сүйінші сұрау (жақсы жаңалықтың жаршысы болу), ерулік беру (жаңа көшіп келген көршілерді қонақ ету) т.с.с.

Бағдарлама бойынша Қазақтың салт-дәстүрлері деп жалпы берілгендіктен, біз студенттерге таныс емес салт-дәстүрлерді оқытуға

тырысамыз. Өйткені қазақ халқының бай ауыз әдебиетінің де, тарихының да, тілінің де мол қазынасы әдет-ғұрып, салт-дәстүрінде жатыр. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» деп бекер айтпаған. Қазіргі кездегі орыс тобында оқитын студенттердің тоқсан пайызы қазақ ұлтының өкілдері. Сондықтан олардың танымын, сана-сезімін, ұстанымын, болашаққа аттаған қадамын қазақ халқының ұлттық құндылықтары арқылы, озық үлгідегі салт-дәстүрлері арқылы тәрбиелеуге болады. Әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімізді оқытып, оны күнделікті өмірде қолдана білгізу арқылы асыл мұраларымызды сақтап, қасиетті қазынамызды қадірлей аламыз. Осы мақсатта қазақтың жеті ата дәстүрін жобалау технологиясымен оқытуды қолға алдым. Бұл технологияның басты мақсаты - студенттердің қызығушылықтарын арттыру, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы студентті болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу. Сонымен, жобаның тиімділігі – көзбен көріп, құлақпен естіп, есте сақтай отырып, студентті ізденіске, іскерлік пен танымдық ынтаға, шығармашылық қабілетті жетілдіру арқылы түрлі мәселелерді шеше білуге, тапқырлыққа, жаңа ғылыми ізденіске жетелеуде. Жобалау технологиясының негізінде – студенттердің жұппен немесе топпен бірігіп дайындайтын шығармашылық жұмыстары жатыр. Біз жобамыздың атауын жеті ата деп алып, тақырыбын Халықтық генофондты таза сақтау деп қойдық. Жастардың жеті атасын білмей, өз туыстарына үйлену себебінен, кемтар балалардың көп туылуы – жобаның көтерген негізгі мәселесі болды. Жобаның зерттеушілік түріне жататын бұл жұмыстың мақсаты - қазақ халқының жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрінің дұрыстығын дәлелдеу.

Бұл жоба бір апта мерзімге жоспарланған. Дайындық кезеңінде студенттермен бірлесе отырып, жоба тақырыбы анықталады. Топтағы әрбір студенттің пікірі ескеріле отырып, жобаның түпкі мақсаты негізделеді. Ұйымдастыру кезеңінде студенттерді топқа бөлу, ақпарат жинау және талдаудың жолдарын көрсету, әрбір топ мүшесі алдындағы жұмысын анықтау, жұмыс істеу кезеңдері жоспарланып, нәтижеге жету уақыты белгіленеді. Біздің жағдайымызда студенттерді үш топқа бөліп, бірінші топ мәселені биологиялық тұрғыда зерттесе, екінші топ медицина ғылымында жеті атаға толмай қыз алысудың салдарынан болған дерттер туралы ақпараттарды жинақтау, негіздеу

жұмыстарымен, үшінші топ шариғат заңдарының бұл дәстүрге көзқарасын талдаумен айналысты. Жүзеге асыру кезеңінде жиналған түрлі ақпарат талданып, нәтижені талдап, салыстырып, зерттеудің нәтижесі шығарылады. Студенттер зерттеу әдісі ретінде жеке және жұптық жұмыс, анкета сұрақтарын құрастыру, дәрігерлермен және мешіт имамдарымен сұхбат, салыстыру, талдау, жинақтау әдістерін қолданды. Презентация кезеңінде студенттер жұмыс қорытындысын аудитория алдында қорғайды. Алынған нәтиже туралы есеп береді. Бір-бірін мұқият тыңдайды, сөйлеу мәдениетін ескере отырып, бір-бірінің ойларын жалғастырып отырады. Проблемалық сұрақтар қоя отырып, студентті сөйлетуге мүмкіндік жасайды. Бағалау кезеңінде алдымен студенттер өз-өздеріне баға береді. Одан кейін оқытушы шығармашылық жұмысты бағалайды, топтық жұмыстың нәтижесін талдай отырып, еңбек иелерін алдағы үлкен мақсаттарға жетелейді, яғни бұл жобаның өнімі – баяндаманы жазуды тапсырады. Рефлексия кезеңінде студенттерге төмендегідей кесте таратылып, толтырылады:

Сіздерге жағымды жазыңыз	ұнаған әсерін	Сіздерге жағымсыз жазыңыздар	түсініксіз, әсерін	Білетін және білгіңіз келіп қызықтыратын мәселе туралы ұсыныстар мен сұрақтар жазыңыздар

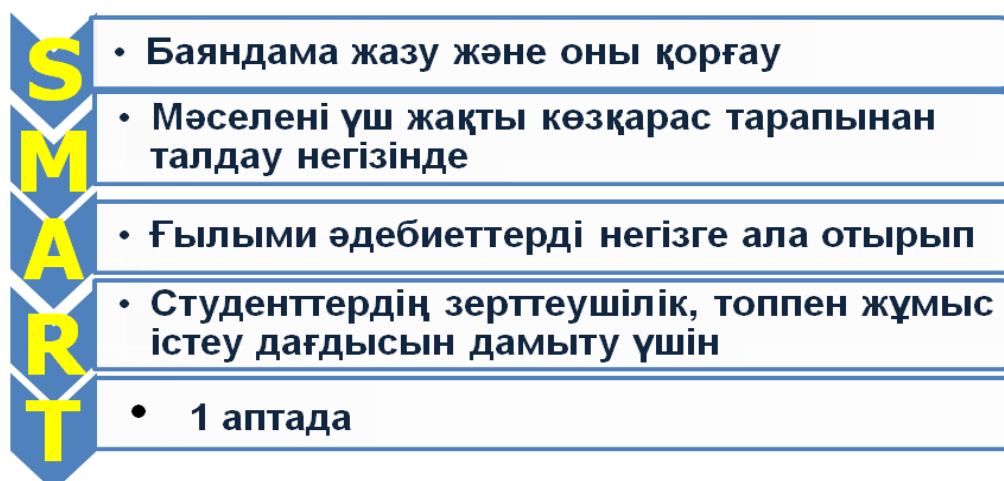
Ал оқытушы өзіне Менің жүргізген жұмыстарымның нәтижелері қандай? Мақсатыма қалай жеттім? Бұдан да жақсы жасауға бола ма? Әрі қарай не жүргіземін? деген сұрақтар қою арқылы өзін ары қарай дамытады деп ойлаймын.

Бұл жоба нәтижесі бойынша студент өз бойында мынадай құзіреттіліктер қалыптастырады: **аналитикалық**, яғни, түрлі салалардағы білімді интеграциялауды білді, **жобалаушы** – мақсатты анықтауда жобаны іске асыруға дағдыланды, **зерттеушілік** – мәселені анықтады, ақпараттарды жинақтауға дағдыланды, болжам құрды, баяндама жазды. Сонымен қатар білімін әр пәндік салада кеңейтеді, түрлі қоғамдық жұмыстармен танысады, шығармашылық, белсенділік, талаптылық қасиеттерін бойында қалыптастырады.

Жоба 100 баллдық жүйемен бағаланады.

№	Бағалау өлшемдері	Балл
1	Жоба құрылымының сақталуы, терең талдануы	15
2	Ғылыми жұмыстарға сілтемелердің болуы	10
3	Мәселенің мақсаты мен міндетін дұрыс қоя білуі	10
4	Жобаның эстетикалық жағы, көрнекі материалдар қолдануы	25
5	Жобаны қорғауы, сөйлеу мәдениеті	20
6	Белгіленген уақытта дайындауы	20
7	Барлығы	100

Ата-бабамыздың бойындағы ең жақсы қасиеттер мен үлгі аларлық істерін бүгінгі ұрпақ жалғастыруға тиісті. Соның бірі – «Жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер. Жеті атасын білмеген, құлағы мен жағын жер» деп халық даналығында айтылғандай, жеті атасын жете білуге баулу. Бүгін жеті атасын білмейтін жетесіз ұрпақ қалыптасып келеді. Бұл жұмыс арқылы студенттер осы дәстүрдің сақталуының әлі күнге өзектілігін, басқа жағдайда оның зардаптары туралы білді, дана халқымыздың ешқандай оқу-тоқусыз ерте заманнан жеті атаға дейін қыз алыспаған көрегендігіне куә болды. Демек, жобаның СМАРТ-мақсаты орындалды:

Сонымен, студенттерге дайын өнімді қабылдайтын ғана емес, өз бетімен ізденетін, дербес іс-әрекет жасай алатын тұлға ретінде қарау – жобалау технологиясының негізі. Нақты тақырып төңірегінде студенттің алдына әр кезеңде мақсат қоя біліп, сол мақсатқа жетудегі іс-әрекетін жоспарлап, бағыттап отырсақ, олардың бойында қажетті күзіреттіліктерді қалыптастыра отырып, белгіленген нәтижеге қол жеткіземіз. Конфуцийдің естігенімді – ұмытамын, көргенімді есте

сақтаймын, өзім істегенімді меңгеремін дегені – бұл технологияның негізгі ұстанымы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ергөбек Қ. «Жазулы хатқа айналған қария», «Солтүстік Қазақстан» 2010, 5 б.
2. «Қазақ ұлтынан – қазақ еліне». Алматы 2010
3. Сейіт Кенжеахметов. «Жеті атаны білуіміз керек».
4. «Солтүстік Қазақстан облысы энциклопедия». Алматы, «Арыс» 2006
5. Ауыз әдебиеті үлгілері
6. Дәурен Махсұтханұлы. Қазақ қан тазалығын қалай сақтаған?
<http://tek.ucoz.net/>

ӘОЖ 81'373

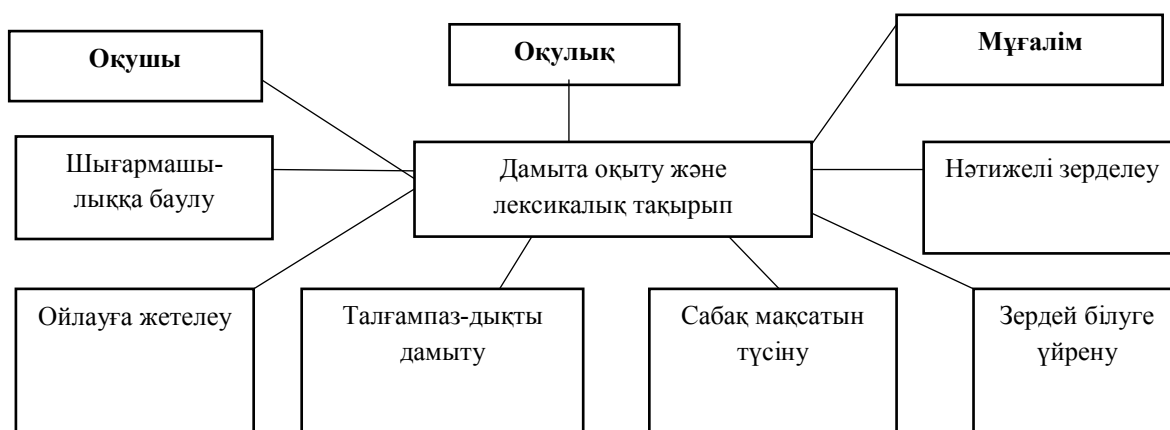
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ ТАҚЫРЫП ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қадырғалиев Ж.Д.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, аға оқытушы*

Бүгінгі жас ұрпақтың жаңаша ойлауына, дүниетанымының қалыптасуына, билік негіздерін меңгеруге ықпал ететін жаңа үрдістегі білім мазмұнын құру - жалпы білім беру жүйесіндегі өзекті мәселенің бірі. Сабақты жаңа технология бойынша өткізу оқушының білім сапасын арттырып қана қоймай, олардың шығармашылық және ойлау қабілеттерін дамытып, оқытушылардың кәсіби шеберліктерінің өсуіне де жәрдемдеседі. Ал қазақ тілі пәнін оқыту нәтижелілігі пәннің оқытылуы сапасына тікелей байланысты. Ол үшін әр сабаққа нақты мақсат қоя біліп, сол мақсатқа жету үшін оқушыларға берілетін теориялық білімді ұлттық педагогикамен, өмірдегі ең қажетті маңызды мәселелермен жан-жақты байланыстыру керек. Бұл жерде оқушыларға ең тиімді, тұжырымды, оқушы санасына жеңіл оқыту технологиясын басшылыққа алудың маңызы зор. Соның нәтижесінде ғана бала еркін ойлана біліп, тиісті мәселелерді өзі шешіп, әрі нақты шешімдер қабылдауға үйренеді. Ол, ең бірінші, пән мұғалімінің білімділігі мен шығармашылық іздесіне байланысты. Егер де бұған дейінгі дәстүрлі оқыту кезінде «мұғалім-оқулық-оқушы» әдісі

қолданылса, дамыта оқыту технологиясында «оқушы-оқулық-мұғалім» әдісінің негізіндегі оқушы мен ұстаз арасында жаңа қарым-қатынас қалыптасып, оқушылардың берілген тапсырмаларды талдауына, салыстыруына, өз беттерімен әрекет етулеріне, яғни ой еркіндігіне зор маңыз беріледі. Мұндағы бір ерекшелік, мұғалім әр сабақта оқушыларға тек білім беріп қана қоймайды, оны өзінің ақыл-парасатымен, ұлттық адамгершілікке тәрбиелейді. Ал тәрбиенің өзегі ана тілімізден, халқымыздың асыл қазынасынан бастау алады. Ұлттық психология барлық жасөспірімдер туған елінің рухани қоғамдық өмірінен қол үзіп кетпеу үшін мектепке берілетін теориялық білімді тәрбие процесімен жан-жақты байланыстырып отыруды талап етеді. Бұл жөнінде ғұлама ғалым, данышпан Әл-Фараби: «Тәрбиесіз берілген білім - адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне апат әкеледі», - десе, қазақ халқының зиялы азаматтарының бірі М.Жұмабаев: «Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, ұстазы өз шәкіртін сол ұлт тәрбиесімен қаруландыруға міндетті», - дейді. Иә, қалай десек те, қазақ тілі сабақтарында теориялық біліммен бірге рухани ұлттық тәрбиені қоса беру ең маңызды мәселе болмақ. Сонда бұл проблеманы қалай шешуге болады? Ол үшін күнделікті берілетін грамматикалық тақырыппен тығыз ұштастыра білсек, сабақтың құрылымы да, мазмұны да шәкірттер үшін әрі тиімді, әрі қызықты болмақ. Қазақ тілі сабағындағы лексикалық тақырып арқылы білім берудің дамыта оқыту әдістерін жүзеге асырудың кейбір бағыттарын төмендегі диаграммадан көруге болады.

Енді қазақ тілі сабағында лексикалық тақырып арқылы білім берудің, дамыта оқыту әдістерін қолданудың өзіндік ерекшеліктерін көрсету мақсатына тоқталайық.

Тақырып: Құрмалас сөйлемнен өткенді қайталау.

Лексикалық тақырыбы: «Адам боп оңай туғанмен, адам боп қалу көп қиын»

Осы тақырыптар бойынша өткізілген сабақтың дамыту әдістеріндегі оқушылардың ойтолғау жүйесіне назар аударамыз.

Тәлім-тәрбие сабағы: «Адам боп оңай туғанмен, адам боп қалу көп қиын» тақырыбындағы шағын ойтолғаудан басталады.

«...Адам баласы – әрекет иесі, қоғамның қожасы, барлық жақсылықтың да, жамандықтың да бастамасы. Адам мен адамның қарым-қатынасынан не жасалынбайды: байлық та, батылдық та, жауыздық пен парасатылық та - бәрі-бәрі де жасалады.

Адам баласы – дүниеде теңдесі жоқ, ешнәрсемен құнын бағалауға болмайтын қоғамда ең басты қозғаушы күш. Адам - топталып жүрген тобыр емес, далада кезген аң емес, ұшып жүрген құс емес. Адам ішінде адамы бар, тіпті, құнын жоғалтушы - аласы мен құласы бар, әйтеуір – бәрі де бар. Бірақ «Адам боп оңай туғанмен, адам боп қалу көп қиын» -деген даналық сөз бар. Бүгінгі сабағымызда өтілген тақырыптарды жүйелеп, бекіте отырып, осы тақырыпта ой толғаймыз, пікір алмасамыз.

- Олай болса, бүгінгі сабағымыздың лексикалық тақырыбы не туралы?

- Адамгершілік туралы, яғни «Адам боп оңай туғанмен, адам боп қалу көп қиын» тақырыбы.

- Ал, теориялық тақырып?

- Құрмалас сөйлемнен өткенді қайталау.

(Оқушылар құрмалас сөйлемнің түрлерін еске түсіреді, дайындап келген мысалдарын оқиды, синтаксистік талдау жасайды.)

Мағынаны ажырату стратегиясы (тақтаға таблица ілінеді, оқушылар әрбір сөйлемді мақсатына, құрамына, құрылысына талдайды. Әрбір сөйлемнің авторы туралы білгендерін айтып, мағынасына талдау жасайды).

1. *Ерлік-аяулы қасиет, онымен адамдар қауіп-қатер үстінде тамаша істер жасайды (Аристотель).*

2. *Нағыз ер болсаң, сол атаққа ие бол (Сайф Сарай).*

3. *Үйіріне жеткенше тұлпар асығады, ұясына жеткенше сұңқар асығады (Ә.Тәжібаев).*

4. *Тіршілікке құрыштай бол төзімді, сан-мәртебе алдаса да өзіңді (Әл-Фараби),*

Ой-қабілетін анықтау стратегиясы (тақтаға мақал-мәтелдердің сыңары жазылған үш таблица ілінеді. Әр партадағы оқушылар мақалдарды тиянақтап жарысқа түседі. Мағынасын ашып, толық синтаксистік талдау жасайды).

1. *Екі жүзді пышақтан сақтанба,...*

2. *Балаң жақсы болса, жердің үсті жақсы. Балаң жаман болса,...*

3. *Азамат жетім болмайды, халықтан болса панасы,*

Бала жетім болмайды,...

4. *Әйел жерден шыққан жоқ,*

Ол да еркектің баласы.

Топтастыру стратегиясы (мәтіндегі сөйлемдерді өз орнына қойып, бір жүйеге келтіру. Қарамен жазылған сөйлемге морфологиялық талдау жасау. Мәтінге тақырып қою).

«...Қыздарымыз – ел намысы, ел ары, ел гүлі. Кейде қазағым: «Туған жер үшін күрес – ұлға тиген үлес, ар үшін күрес – қызға тиген үлес», - деп түйіндейді. Өзін жат жұрттыққа балаған қыз бала барған бағалы болуын ертеден-ақ ойлану керек. Арлы болу – жарлы болу деген сөз емес, байлықтың нағыз қайнар көзі. Әсіресе, қыз бала арлы болуды ару болған анасынан тағылымдайды».

(Мәтінде қойылған тақырыптар: «Қыз-гүл», «Қыз-ғұмыр», «Қыз-қызғалдақ», «Қыз-болашақ» т.б.)

(Мәтінді оқу, түсінгенін айту. Бір сөйлемге синтаксистік талдау жасау. Тақырыбына сай мақал-мәтелдер келтіру).

«...Әкенің сөйлеген сөзі, қимыл-әрекеттері, басқалармен қарым-қатынасы, т.б. мәселелер бала жүрегінде орасан күшті әсер қалдырады. Отбасының басқа да мүшелері әкенің қасы мен қабағына қарап, оны құрмет тұтып өседі. Әкенің айтқаны басқаларға заң ретінде қабылданып, орындалғанын көрген ұл мен қыз оның өсиеттерін екі етпей орындайды. Әрине, әке үлгі, сондықтанда ол ұрпақ алдында оғаш қылықтар көрсетпеуге тиіс, өйткені бала көргенін жазбайды».

Мақалдар: «*Әкең өлсе де, әкеңді көрген өлмесін*», «*Жақсы әке жаман балаға қырық жыл азық*», «*Әке өліп, бала қалса - мұратқа жеткені, бала өліп, әке қалса - арманы іште кеткені*».

Ой қозғау стратегиясы (Төрт оқушы төрт тақырыпты таңдап, оны қорғау арқылы шағын ой толғау айтады. Бір сөйлемге синтаксистік талдау жасайды).

Деңгейлік стратегиясы. Кім тез қабылдайды?(үн таспадан шағын мәтін тыңдап, оқушылардың тез қабылдау ерекшелігіне бақылау жасалынады.Түсінгендерін айтады. Өздерінің білетін ұғымдармен байланыстырады, өмірден мысал келтіреді).

«...Қазақ халқының ұғымында туған жерден қасиетті еш нәрсе жоқ. Сондықтан да жауға қарсы сапарға аттанарда немесе ел басына күн туып, уақытша қоныс аударған кезде кіндік қаны тамған туған жердің бір уыс толпырағын ата-бабамыз әрқашан өзімен бірге алып жүрген. Сондай-ақ шет өлкеде қайтыс болған кісінің сүйегін туған жеріне не қасиетті өлкеге әкеліп жерлейтін дәстүр болған.

Ұлтарақтай болса да,

Ата-қоныс жер қымбат.

Ат төбеліндей болса да,

Туып өскен ел қымбат, - деп, олар туған жерін қорғауды ең ұлы міндет, парыз деп санаған. Қазақ халқы туған жердің табиғатын сақтауға да үлкен мән берген.»

(Әңгіменің тәрбиелік мәні ашылып, оқушылардың тіл мәдениетіне көңіл бөлінеді. Сөйлем құрылысының қателіктері түзетіледі, мына бағытта қосымша сұрақтар беріледі.)

1. Төмендегі сыныптарда тарихи себептерге байланысты шет елге кетуге мәжбүр болғанда ата –баба жерінің бір уыс топырағын **«Тұмар»** қылып әкетіп, қайта оралғанда сол шөкім топырақты өз орнына төккен қандай әңгімені оқып едіңдер? Ол кімнің шығармасы? (Қ.Жұмаділов: *«Қыздар қайтып барады»*)

2. Ұлы адамдардың, не батыр, хандардың сүйектерін туған жеріне не болмаса қасиетті орталыққа әкеліп жерлеу рәсімі туралы айтылды. Осыған байланысты қандай мысалдар келтіруге болады? (Қожа Ахмет Яссауи кесенесі маңына Жолбарыс батыр, Қарқаралыдан Қаз дауысты Қазыбек, Көкшетаудан Абылай хан әкелініп жерленді)

Есте сақтау стратегиясы (Сыныптағы үш топқа үш түрлі сөйлем ұсынылады. Мұғалім таблицаны тез жинап алып, оқушылардың есте сақтау қабілеттерін тексереді).

1. *Ақ шашты атаны, ақ жаулықты ананы көрсең – ізет көрсет.*

2. *Ата-анаңа әдеппен сөйле, айтқаның сөзсіз орында, оларды әулие тұт.*

3. *Қаруың-білімің мен тілің, сүйенішін, тірегін-ақылын болсын.*

(Оқушылар дәптерлеріне жазған сөйлемдерін оқиды, мағынасын талдап, синтаксистік талдау жасайды).

Қоршаған ортаны зерделеу стратегиясы (Оқушылар берілген мәтіндерді оқып, ойдың негізгі түйінін шешеді. Қарамен жазылған сөйлемдерді талдайды).

1. *«Жас жігіт пен қыздар! Біз сіздерден күрделі мәселелерді шешуге бел шеше кірісулеріңізді күтеміз. Халқымыздың тағдыры қыл үстінде, ол ақшаға ауыстырғалы тұр, осындай жауап керек етпейтін сұрақтар алдарыңызға толып тұр. Ол сұрақтар бізді - кейбір халық зиялыларын ойландырады, айтылмаған шындықты айтуға мәжбүр етеді. Сол шындықты мектеп қабырғасынан біліп шықпасаңдар, кейін білгеніңнің қажеті болмай қалады. »*

2. *Жердің тайғақ болғанын мұздан көрдік,*

Еттің ащы болғанын тұздан көрдік.

Жас күнде қыз болды деп налығанмен,

Бұл күнде рахатты қыздан көрдік (Шернияз)

3.«Қазақ даласында әлемді таңдандырған абзал аналар мен үкілі қыздар аз болған жоқ. Әйгілі Кирдың басын алып, патшалық құрған Тұмар ханым, Шығыс әйелдерінің патшайымы Бөрте ханым, Низами ғашық болып жыр арнаған Қыпшақ қызы Аппақ сұлу, бүкіл жүздің анасы Домалақ ананың қасиетті есімдерін білмейтін қазақ жоқ...

Арулар! Олардың бір сыпырасы қиын кезеңде ер азаматтармен бірге қолына қару алып, жауға аттанды».

(Қарамен жазылған сөйлемдерді талдайды. Мәтіннің мағынасы ашылып, Шығыс әйелдерінің, әсіресе қазақ қыздары мен әйелдерінің басқа ұлттан өзгешілігі, өр тұлғалары сараналып, ерлік істеріне сипаттама беріледі).

Қазақ тілі мұғалімі лексикалық тақырыпты грамматикалық тақырыппен байланыстырып, сабақ мазмұнына қысқаша қорытынды жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ф.Ш.Оразбаева, Г.Сағидолла, Б.Қасым, т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы. –Алматы, 2005 жыл
2. Қазақ тілі: әдістеме. Республикалық ғылыми әдістеме журналы, 2010 жыл
3. Қазақ тілі: әдістеме, 2013жыл
4. Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте, 2010жыл
5. Қазақ тілінің оқыту әдістемесі. – Алматы

ӘОЖ 37.0(075.8)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БОЙЫНДА ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ергалиева Г.А.

педагогика ғылымдарының кандидаты,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Нәбиева Ж.Ж.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, магистрант*

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері балалардың бойында отаншылдық сезімді жастайынан қалыптастыру мәселесі күрделене

түсті. Сондықтан «Қазақстан Республикасының жастарына үздіксіз тәлім-тәрбие беру тұжырымдамасында» тәрбиенің негізгі мақсаты дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, иманды, ақылды, парасатты, рухани ойлау дәрежесі биік, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, талғамы жоғары және бойында тағы да басқа ізгі қасиеттері бар азаматты тәрбиелеу деп белгіленген. Қазақ халқы, яғни біздің ата-бабаларымыз, тәрбиенің негізгі мақсаты сегіз қырлы, бір сырлы, жетілген адамды тәрбиелеу деп санаған. Тәрбенің негізгі міндеттерінің (бағыттарының) ішінде патриоттық (елжандылық, ұлтжандылық) тәрбие ерекше орын алады. Сондықтан оқу – тәрбие ісінде назар аударып отырған, тәрбие салаларының бірі – отансүйгіштік тәрбие. Қазақстан Республикасы – көп ұлтты іргелі ел.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Елімізге бойында ата-бабамыздың ел мен жерге деген сүйіспеншілік қасиеті дамыған, егеменді елімізге аямай қызмет ететін, ой-өрісі кең, алғыр да жүректі, сауатты да салауатты азаматтар қажет», - деп, жас ұрпақ бойындағы ұлттық патриотизмді қалыптастыру ісінің ел өміріндегі маңызына айрықша көңіл бөлген болатын [1, 14].

Ұлттық дәстүрге берік, елін, жерін сүйетін азамат тәрбиелеу, оқушылардың бойына қазақстандық отансүйгіштік қасиетті қалыптастыру өскелең өмір талабынан туындап отыр.

Қазіргі кезеңде “қазақстандық отансүйгіштік” ұғымына зор мән берілуде. Көп ұлтты Қазақстан халқының отансүйгіштік сезімін қалыптастыратын – азаматтық келісім, ұлттық бірлік. Егемен еліміздің тәуелсіздігін сақтау ұлттық келісім, ішкі үндесім барша халқымыздың ынтымағы мен өзара жарасымдылығында.

Туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар – жалпы ұлттық құндылықтар ешкімді де бейтарап қалдыра алмайды. Олар сөзсіз адам көкірегінде жылылық, жақындық, гуыстық сезімдерді ұялатын жатады. Бір сөзбен айтқанда, отансүйгіштік қасиетті ұғым.

Қазақстандық отансүйгіштікке келсек, ол тек қазақтардың ғана өз отанына сүйіспеншілігі емес, онда мекендейтін бүкіл ұлт пен ұлыс өкілдерінің бәріне қатысты дүние. Бұл сезімнің мағынасы терең, аумағы кең, құдіреті күшті. Ол өз мазмұны, өз аясы бар, құдіретті күшке кездейсоқтықтан айналмайды, бұл сезімнің оянып, бірте-бірте күш алып, саналы өзіндік мәні, өлшемі, мағынасы бар біртұтас сезімге ұласуы объективтік шарттылықтарды қажет етеді.

Отанын адамның өзі тануы тиіс. Оны жете біліп, қадір – қасиетін ұққанда, тарихын, өткен жолын, қиындық мекнаттарын, рухын, тар жол, тайғақ кешулерін көз алдынан өткізіп, жанымен сезе білгенде, елдің басын біріктірген жат жұрттықтардан жерін, суын, даласын,

тауын қанын төгіп қайсарлықпен қорғап алған ерліктерін сезіп білгенде ғана, соған деген мақтаныш сезімі оянады.

Отаншылдық сезім – ұлт рухының деңгейінің айнасы, өлшемі. Елбасы өзінің халыққа Жолдауында азаматтардың отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуды ұлттық қауіпсіздікті сақтаудың негізгі элементтерінің бірі ретінде таниды.

Халықтың отаншылдық сезімін қалыптастыру үшін алғышарттар пісіп жетілуі керек. Сол алғы шарттардың пісіп жетілуімен сабақтаса адамдардың сана-сезімі артып жаңа құндылықтарды, оның ішінде отаншылдық сезімді бойына молырақ сезінетін болады.

Отансүйгіштік сана-сезімі болса, ол – отан құндылығы көрінісінің нәтижесі, өткендегі өмір сүрген ата-баба санасының қажеттілігі мен ұмтылысына, құлшынысынан туған елдік салт-дәстүрлерді адамдардың санасындағы қажеттілігі мен қызығушылығы арқылы қабылдау.

Әрзаманның өзіне тән экономикалық, саяси-әлеуметтік және идеологиялық ерекшелігі болатыны айқын. Сол сияқты бүгінгі күннің азаматтарының да өз талабы, өз ерекшелігі бар. Халқымыз терең мағыналы дана сөзін «Тауына қарай ақы, заманына қарай заңы» деп тауып айтқан. Жаңарған ел, жаңа тіл заңы, тұжырымдамалар мен бағдарламалар тәрбие жүйесіне жаңа көзқарастағы азаматтар тәрбиелеуді талап етуде.

Әрбір азамат өзін әлем бүкіл планетаның бір бөлігі ретінде түсіне отырып өз орнын таба білуге ұмтылуы ең маңызды мәселе болып табылады. Әлемде өз орнын табу, яғни өз бойындағы мүмкіндіктерді тани білу және оның осал тұстарын дамыту ерекше мәнге ие.

Педагогика тарихында түрлі кезеңдерде патриотизм, советтік патриотизм, ұлтжандылық, қазақстандық патриотизм, Отанға деген сүйіспеншілік, оны жүзеге асырудың жолдары туралы айтылған педагогикалық тұжырымды ойлар бұл проблеманың тамыры тереңде екендігін көрсетеді, яғни дерек көздеріне сүйенетін болсақ, 1898 жылғы ескі «Энциклопедиялық сөздіктегі»: «Патриотизм – любовь к отечеству. ...привязанность къ своей культурной средѣ или к родной *гражданственности*», - деген анықтама біздің пікірімізді айқындай түседі [2, 36]. Ал «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында: «Отаншылдық, отансүйгіштік, патриотизм (грек. *patris* – Отан) - адамның Отанына, туған еліне, оның тіліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі», - деп анықтама берілген [2, 218].

Ертедегі грек және рим ойшылдары (Платон, Аристотель, т.б.) еңбектерінде отансүйгіштік тәрбие идеялары көрініс береді.

Платонның пікірінше: «Государство любить с самого детства и быть приспособленным к их обязанностям, чтобы, то есть, сделать их мужественными, рассудительными, свободными и тому подобное», - деп, мемлекетті сүюді, оның міндеттерін жас ұрпақтың бала кезінен бойына сіңіріп, ерлікке баулудың маңызы зор екенін айтады [3, 82].

Аристотельдің «Саясат» туралы еңбегінде: «Законодатель должен отнестись с исключительным вниманием к воспитанию молодежи любить отечество, так как в тех государствах, где это нет, и самый государственный строй терпит ущерб», - деп, отансүйгіштік тәрбиенің қоғамдық роліне баға береді [4, 274].

Қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан отансүйгіштік тәлім-тәрбие дәстүрлерін, әдістері мен құралдарын жинақтап, оны бүгінгі оқушы тұлғасын тәрбиелеуде оқу-тәрбие үрдісінде ұтымды қолдану – уақыт талабы. Тарихты парақтасақ, қазақ патриотизмі ерте кезден бері қалыптасты. Оның дәлелі, халықтық мәнге ие мол рухани мұра - түркі халықтарына ортақ тас ескерткіштеріндегі (Орхон-Енисей жазулары) тағылымдарда, орта ғасырлар ойшылдары (Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Ясауи) мен жыршы-жыраулардың (Асан Қайғы, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар жырау, М.Өтемісұлы, т.б.), қазақтың ағартушы-гуманистерінің (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбайұлы, т.б.) және КСРО-ның алғашқы жылдарындағы қоғам қайраткерлерінің (А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, т.б.) [5,6,7,8] ой-пікірлерінде көрініс табады.

Бүгінгі жалпы білім беретін орта мектептердің оқушыларына отансүйгіштік тәрбие беруді кешенді, терең жүргізу проблемасы кейінгі жылдары Қазақстан Республикасы ғалымдарының назарын өзіне аударуда.

Кеңес заманының ғалымдары мен қоғам қайраткерлерінің отансүйгіштік тәрбие бағытындағы зерттеу жұмыстарының дені кеңестік идеология астарындағы әскери-патриоттық тәрбиені қалыптастыру құралдарын пайдалану мүмкіндіктері мен педагогикалық шарттарын жетілдіруді нысанаға алған болатын (А.В.Луначарский, Н.К.Крупская, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский және т.б.).

А.В.Барabanщиков, В.П.Давыдов, А.А.Аронов, С.С.Муцинов, С.Ю.Васютин, И.Н.Качура және Қазақстан әскери ғалымдары С.Нұрмағанбетов, К.С.Серікбаев, А.Б.Тасболатов, Л.Н.Бақаев, т.б. отансүйгіштік тәрбиені әскери-педагогикалық тұрғыдан зерттеген.

Отансүйгіштік тәрбие мәселесі психолог-педагог ғалымдар Н.И.Болдыревтің, М.Н.Скаткиннің, Э.И.Моносзонның,

В.А.Сластениннің, В.В.Лебединскийдің, Б.Г.Ананьевтің, Л.С.Выготскийдің және т.б. еңбектерінде де қарастырылған.

Оқушыларға отансүйгіштік тәрбие беру проблемаларының кейбір салалары да арнайы ғылыми-педагогикалық зерттеулердің нысанасы болды. А.Р.Жұмахановтың, Г.В.Мухаметзянованың, Р.З.Алиевтің, Т.Примовтың, Ф.Ф.Лоюктің, А.Э.Измайловтың, П.Сайфуллаеваның, Р.Ержанованың, И.Меликованың, Ж.Г.Коидзенің, И.И.Насыровтың, С.Нұрмұқашеваның еңбектерінде халықтың ерлік дәстүрлері жастардың отансүйгіштік сезімін тәрбиелеудің тиімді жолы ретінде қарастырылады.

Отансүйгіштік тәрбие проблемасын зерттеумен біздің Республиканың да бірқатар ғалымдары айналысады. Олар ұлттық дәстүрлер мен отансүйгіштік тәрбие, әскери-патриоттық, интернационалдық, ерлік тәрбиесі проблемаларын қарастырады (Қ.Жарықбаев, К.Құнантаева, С.Ешімханов, С.Қалиев, Н.Рамашев, С.Иманбаева, Е.Жұматаева, Ж.Елемесова, Д.Құсайынова, Л.Т.Сайдахметова, Ғ.Б.Базарғалиев және т.б.).

Теориялық зерттеулерді талдай келе бұл ұғымның педагогикалық қырына келер болсақ, ол болашақ Қазақстан азаматтарын тәрбиелеумен тығыз байланысты.

Қазақстандық отансүйгіштік – көп ұлтты Қазақстан халқының өзін-өзі тануының күрделі жолы. Өзін - өзі тану - өзіндік өсу мен өзіндік даму процесі арқылы жалпы адамзаттық құндылықтарды меңгеруге, бағалауға алып келеді. Ең бастысы – жас ұрпақтың бойында Отанға, туған еліне деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыру.

Қазақстандық отансүйгіштіктің негізгі компоненттері:

- Отанға деген сүйіспеншілік;
- Отан тағдырына деген жауапкершілік сезімін арттыру;
- Отан мүддесіне қызмет етуге дайын болу;
- Отанды қорғау;
- Отанның қол жеткен жетістіктерін ішкі және халықаралық аренада мақтанышпен көрсете білу;
- Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйрену;
- Қазақстанда тұратын ұлт өкілдерінің құқықтарына құрметпен қарау;
- Ана тілін білу;
- Қазақстанда тұратын ұлт өкілдерінің ұлттық салт – дәстүріне және әдет – ғұрпына құрметпен қарай білу;
- Қазақстан халықтарының келісімі мен ұлтаралық бірлігін сақтау;

Қазақстандық отансүйгіштіктің негізін қалыптастыру – мемлекеттің және барлық азаматтардың экономикалық өмірі мен қауіпсіздік жағдайын жасау болып табылады. Қазақстандық отансүйгіштіктің ұлтшылдықтан айырмашылығы ол басқа халықтарға деген құрмет сезімінің, бүкіл адамзат туралы адамгершілік түсінікке қайшы келмейтін Отанға деген сүйіспеншіліктің үлгісі бола алады.

Қазақ халқы «Отан» деген ұғымды бала бойына ерте бастан сіңіруге тырысқан. Сондықтан да соншама кең далада өмір сүрсе де, ата-бабаларымыз үшін атамекен ұғымы-әрдайым қастерлі де қасиетті ұғым. Отан – патриоттық сезімнің қайнар көзі.

Жас ұрпақты патриотизмге тәрбиелеуде мемлекеттік рәміздеріміздің орны ерекше. Патриоттық тәрбие - Отан, туған жер, атамекен, туған ел деген адам санасында мәңгі өшпейтін ұғым. Отансүйгіштік пен ұлтжандылық - егіз ұғым. «Патриотизм» ұғымының қазақшасы – отансүйгіштік, гректің патриотес – отандас деген сөзінен алынған.

Талдау жасалған зерттеу еңбектері бізге авторлар жасаған анықтаманы келесідей нақтылауға әкелді: *«Отансүйгіштік тәрбие – әрбір тұлға бойындағы ерекше қайталанбас елжандылық сезім. Осы сезімдік қасиеттер жиынтығы арқылы ғана әрбір тұлға өз Отанының патриоты болады».*

Қасиет деген сөздің өзі қазақ халқында кездесетін киелі ұғым. Мұнымен байланысты «қастерлеу», «қасиетті жер», «қасиетті сөз», т.б. сөздер қолданыста бар. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Қасиет – адам бойындағы жақсылық, адамгершілік, ар-абырой, қадір», - деп түсінік берілген.

Қазақ халқына тән жақсы қасиеттер туралы профессор А.Тайжан: «кеңпейілдігіміз, мейірбандығымыз, аршылдығымыз, намысшылдығымыз, бәсекешілдігіміз, жаңаруға, жаңа ортаға құмарлығымыз, тәуекелшілдігіміз, елгезектігіміз, т.б.», - деген түсінік береді

Қазақ елінің тарихында қазақ патриотизмінің де орны ерекше. Себебі сонау сақ дәуірінен Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде туған жер үшін ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен күресіп, келешек ұрпағына Отанымызды, «қазақ» атауын бізге мұра етіп қалдырған батырлар, билер, хандар заманында хатқа «қазақ патриотизмі» деп жазылмаса да, ауызекі түрде кейде жыр, өлеңмен тараған отансүйгіштік өсиеттердің негізінде бізге жеткен мұралары бар.

Демек: *«Қазақ патриотизмі – рухы биік жеке тұлғаны қалыптастырудағы ата-бабаларымыздың қаһармандық, батырлық, ерлік, отансүйгіштік тәлім-тәрбие беру идеалдарының жиынтығы»*, - деп зерттеушілеріміздің еңбектерінен орын алады.

Сонымен бастауыш сынып оқушыларының бойында қалыптастыратын сезімдерге:

- туған жерге құштарлықты ұғыну;
- өлке тарихын туралы деректерді білуі мен дәріптеуге ұмтылыс;
- қазақ халқы туралы теріс ой түсінігінің болуы;
- еліне жанаршылық, Отан ұғымы туралы түсінігінің болуы;
- қазақ халқының салт, дәстүр, әдет ғұрыптары туралы түсінігінің толықтай қалыптасуы деп білеміз.

Өзін-өзі тану пәнін оқыту барысында жүргізілген мониторинг сауалнама нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларының бойында патриоттық сезімді қалыптастыру деңгей көрсеткіштері келесідей (Кесте 1), мәнге ие болды.

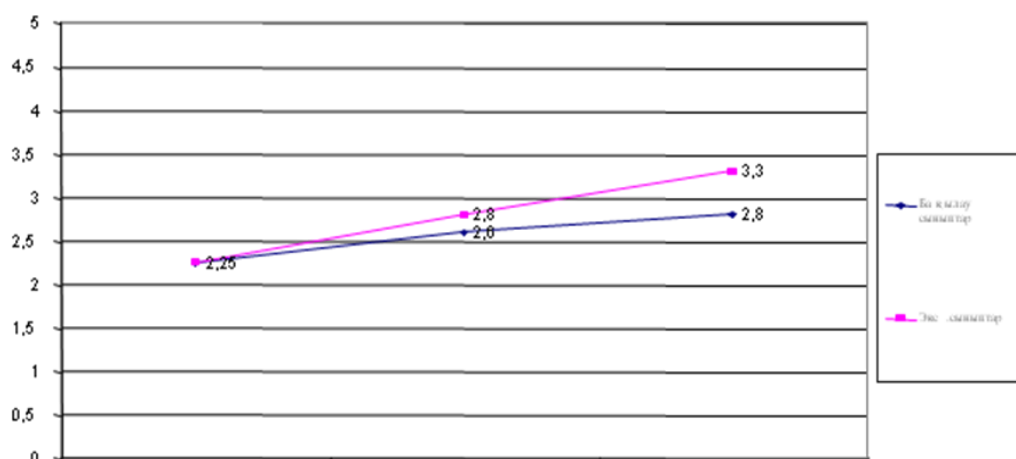
Оқушылардың бойындағы патриоттық құндылықтарының негізгі көрсеткіші төмендегі қасиеттер: Қазақстан Республикасы мемлекеттік рәміздеріне, халықтардың мәдениетіне, тарихына, дәстүріне, тіліне, дініне құрметпен қарайтын, халықтар арасындағы достықты нығайтатын, Отанды қорғауға және жалпыадамзаттық тыныштықты сақтауға өз үлесін қосатын, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды меңгерген, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіруге өз үлесін қосатын патриот азамат тұрғысынан сараланды.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстардың нәтижесі біздің зерттеу болжамымызды растап, тұлғаның бойында патриоттық құндылықтарын қалыптастыруға болатынын толықтай дәлелдеді. Анықтау эксперименті кезінде 2-4 сынып оқушыларының жоғары деңгейі 43 % болса, ал бекіту кезінде 67% болды (Кесте 1).

Кесте 2 – Эксперименттік және бақылау сыныптарындағы оқушылардың тәрбиелілік деңгейлері (Бекіту кезеңінде)

Сынып	Төменгі деңгей	Орта деңгей	Жоғары деңгей
Эксперименттік сыныптар (13 оқушы)	3 (2 %)	5 (31 %)	5 (67 %)
Бақылау сыныптары (13 оқушы)	2 (17 %)	2 (27 %)	9 (6 %)

Тәжірибелік – эксперименттік жұмыс барысында анықтау, қалыптастыру және бекіту кезеңдеріндегі оқушылардың патриоттық тәрбие бойынша тәрбиелік деңгейлерінің өсуі төмендегі суреттерде көрсетілді (Сурет 1).

Сурет 1 - Оқушылардың тәжірибелік – эксперименттік жұмыс барысында патриоттық сезімінің өсу деңгейі (жоғары деңгей)

Мәліметтен көрініп отырғандай, арнайы ұйымдастырылған өзін-өзі тану пәнін өткізу барысында қолданылған әдіс-тәсілдер оқушылар бойында Отанға деген сүйіспеншілік сезім құндылықтарын, қажетті деңгейдегі адамшылық қадір-қасиеттер, патриоттық бағыт-бағдарлар қалыптаса бастағанын көруге болады. Арнайы ұйымдастырылған өзін-өзі тану сабағындағы интерактивтік әдіс-тәсілдер негізінде, олардың бойында, тәжірибенің алғашқы кезеңіне қарағанда отанға деген сүйіспеншілік, парасаттылық, адалдық, ақиқат пен сұлулық тұғырлары қалыптасып келе жатқандығы біртіндеп көрініс тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Өзекжарды ойлар. – Алматы: «Мектеп» баспасы ЖАҚ, 2003. – 172 б.
2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.7. /Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2005. – 728 б.
3. Платон, Аристотель. Политика. Наука об управлении государством. – М.: «Эксмо»; Санкт-Петербург: «Terra Fantastica», 2003. – 864 с.
4. Аристотель. Политика /Пер. С.А.Жебелева, М.Л.Гаспарова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 393 с.
5. Р.Н. Нұрғалиев. Абай энциклопедиясы. –Алматы: Атамұра, 1995, 312-318 б.
6. А. Байтұрсынов Ақжол: публ. Мақалдар және әдеби зерттеу/Құрастырған Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын. 1991. 464.
7. Ж. Аймауытов Таңдамалы шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989,355 б.
8. Дулатов М. Таңдамалы шығармалары. Алматы: жазушы, 1989, 301 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ӨЛКЕТАНУ МҰРАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ҰЛТТЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУ

Ергалиева Г.А.

педагогика ғылымдарының кандидаты,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Жұмағали Н.Д.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, магистрант*

Қазақстанның тәуелсіздік алып, егеменді ел ретінде жаңа даму жолына түсуі қоғамның жалпыадамзаттық құндылыққа бағдарланған жаңа идеологиясын қалыптастыруды қажет етеді. Бұған патриотизмді де жатқызуға болады. Ол жас өркеннің өз өлкесін ұғынып, түсінуінен бастау алады.

Өлкетану жұмысының қазіргі кездегі маңыздылығы туралы Елбасы Н.Ә.Назарбаев, «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек қоғамына қарай 20 қадам» атты Жолдауында, қазіргі кезде еліміздегі оқу – ағарту саласында, өте көкейкесті болып табылатын өлкетану сынды пәннің жоқтығын атап көрсетті [1]. Оқу үдерісінде өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру мен оның деректерін пайдалану тек тәуелсіздік алған тұстан бері қозғалып келе жатқан мәселе емес ол өз тарихында ұзақ даму жолынан өтті. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мәдени-рухани мұралар, тастағы жазбалардағы өсиет, өнеге, нақыл сөздер, өлкетану мұражайларына орналасқан жәдігерлер қазіргі жас ұрпақтың бойында отансүйгіштік, ерлік сезімді ұялатып, олардың туған жерге, өскен елге, ұлт мәдениетіне деген сүйіспеншілік қасиеттерді қалыптастыруға игі ықпал етеді. Қазақ халқы ежелден – ақ қоршаған орта болмысын, оны бүкіл өзінің шаруашылығының дамуы мен қалыптасуының, тіршіліктің даму жүйесінің көзіне айналдыра білген. Қазақтың көшпелі өмірінің өзінде табиғатты пайдаланумен қатар, оны аялаудың, қорғаудың тамаша үлгілері қалыптасқанын байқауға болады. Туған өлкедегі табиғат пен тарихты, шаруашылық пен саясатты, мәдениет пен адамдардың тіршілік әрекетін қосып адамға ауқымды білім мен тәрбие беретін өлкетану психолого – педагогикалық мәселе ретінде зерттеушілерге әрқашанда үлкен қызығушылық тудырған [2].

Алғашқы өлкетанымдық зерттеулердің алғышарттарын біз көне дәуір оқымыстылары Геродот, Эмпедокл, Гиппократ, Теофраст

еңбектерінен байқауымызға болады. Өлкенің құбылыстарын зерттеушілер өсімдіктер мен жануарлар әлемінің қоршаған ортаға тәуелділігін қарастырған [3]. Ел ішінде халқының болашағы үшін жұмақ өмір іздеген Қорқыт ата, Асан қайғы туралы толып жатқан аңыз - әңгімелер бар. Қорқыт атаның даналық мұралары тұтас жылдар бойы ұлттық дүниетаным мен өлкетанудың негізгі өзегі болды. Асан қайғы толғауларында туған елінің табиғаты, жер бетінің ерекшеліктері мен оның қойнауындағы байлықтары, өсімдік – жануарлар дүниесі кеңінен сипатталады. Ол жүрген жеріндегі әрбір өзен, көл, сай – сала мен елді мекенге сын айтып, баға беріп отырған. Өлкетану деректері бұрыннан бері халықтар арасында ауызша ұрпақтан-ұрпаққа таралып, жалғасын тауып келді. Ресей патшасы І - Петрдің жарлығымен 1718 жылы 13 ақпанында өлкетанушылардың тапқан тарихи жәдігерлері, заттары патшаға жеткізіліп, өз өлкесіндегі ізденіс жұмыстары үшін марапаттап отыру талап етілді. Бұл сол кездегі қазақ даласына да қатысты еді. ХІХ ғасырдада Қазақстанның ғылыми-танымдық өлкетануында орыс географиялық қоғамының 1868 жылы құрылған Орынбор бөлімшесі жетекші орын алды. Бөлімше өлкенің географиясын, тарихын, этнографиясын, қазба байлықтарын және статистикасын зерттеумен айналысты. Бұл бөлімшемен қатар Торғай статистика комитеті мен Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы (1887) ашылды. Раймханова К.Н.өзінің еңбегінде өлкеде атқарылған жұмыстарға қазақтың біртуар ғалымдары Ы.Алтынсарин, С.Бабажанов, Б.Дауылбаев, Т.Сейдалин, С.Жантөрин және т.б. өз үлестерін қосқандығын атап өтеді [5]. Еліміздің педагогикалық тархында 1920 жылдан бастап өлкетану жұмыстары бірте – бірте жолға қойыла бастады. Осы жылы Қазақстанда зерттеу қоғамы құрылды, 1921 жылдың 7 ақпанында Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариаты тарихи, мәдени ескерткіштерді қорғау туралы қаулы қабылданды. Онда Халық ағарту комиссариатының ғылыми бөлімінің рұхсатынсыз өлкедегі тарихи қорғандар мен ескерткіш орындар, төбелерді қазып, өздігінен зерттеу жұмыстарын жүргізуге тиым салынды. 1924 жылы зерттеу қоғамы өлкетанудың бесжылдық жұмыс жоспарын қабылдады. Онда елді мекендердің орналасу картографиясың, табиғи байлықтарын және табиғат жағдайларын зерттеу, гидрографикалық комиссия құру секілді мәселелер күн тәртібіне қойылды. Ең маңыздысы сонда бұл өлкетанымдық зерттеу қоғамы ауыл шаруашылығындағы мәселелерді де күннің кезек күттірмес мәселесі ретінде алға қойып, халыққа өлкетану ісіне байланысты дәрістер оқуды мақсат етті. 1929 жылы барлық мұражайлар мен Қазақстанды зерттеу қоғамдары алдында

ескерткіштерді есепке алу жұмысы кең көлемде жүргізіліп, оларды ұқыпты түрде картаға түсіру мен сипаттау талап етілді.

Егемендікке қол жеткізген уақыттан бастап туған өлкеге, туған жердің тарихын оқытуға ерекше назар аударылды, себебі өз өлкесінің тарихын білмей ұлтжанды ұрпақ қалыптаспайды. Бүгінгі таңдағы білім берудегі басты мақсат жас ұрпақтың білім деңгейін көтеру және жан-жақты дамыған, білімді, сауатты, өмір сүруге бейім, белсенді, қабілетті жеке тұлға қалыптастыру болып табылады.

Бастауыш сыныптарда баланы өмірге дайындау үшін танымдық, тұлғалық дамытудың маңызы ерекше: - зердесін дамыту; - эмоциясы мен сезімдерін дамыту; - кездойсоқ қиыншылықтарға төтеп бере алуын дамыту; - өзіне - өзінің сенімділігін, өзін -өзі қабылдау, жақсы көруін дамыту; - танымдық үрдісін дамыту; - өзін - өзі алып жүре алуын, өзіндік дербестігін дамыту; - өзін - өзі көрсете алуына, өзін - өзі жетілдіруге деген ынтасын дамыту болып табылады. Көрнекті психолог Л.С.Выготскийдің тұжырымына сүйенсек, бала қиялының дамуы біртіндеп, шамасына қарай қабылдауынан басталады. Баланың қиялы біртіндеп өмір тәжірибесінің молаюына байланысты қалыптасады. Қиялда болатын барлық бейнелер, қаншама таңғажайып болып көрінгенімен баланың өмірден алған әсеріне негізделеді. Кейде бала өмірде кездескен кейбір жағдайларды өзіндік қабылдаумен түсіндіргенде, бізге ол күтпеген жағдай болып көрінеді. В.С.Мухинаның пайымдауынша бастауыш мектеп жасындағы балаларда мінез-құлық мотивациясы мінез-құлықтың саналылығы күшейеді, мотивтер мен қажеттіліктер көлемі ұлғаяды, рухани және материалды қажеттіліктер сферасы кеңейеді, қарым-қатынасқа деген қажеттілік, жетістікке жету, бастапқы басқарушылық, әлеуметтік қажеттіліктер біртіндеп нығая түседі. Әсіресе, өлкетану түйсіну, сезіну, қабылдау, ойлау, зейін қою сияқты таным үрдістері дамуына жол ашады.

Өлкетанудың зерттеу объектісі: табиғат, жер, территория, сол жердің халқы, тарихы, шаруашылығы, өнері мен мәдениеті. Өлкетану ұғымын түсіндіруде көптеген авторлар оның белгілі бір территория туралы мағлұмат жинау ғана емес, сонымен қоса бір факторлардың екінші факторларға әсерін анықтау, яғни сол жердегі өмірдің және табиғаттың кешенді көрнісін, тарихи тұлғалардың патриоттық-ерлігін насихаттап дәлелдеуге ұмтылады.

Белгілі ғалым-географ Козлов С.А., Куликова Т.А. өлкетануды «кішкене елтану» ретінде қарастырады. Ол: «Өлкетану – бұл мазмұны мен зерттеудің жеке әдістері жағынан әртүрлі, бірақ өзінің тұтастығы жағынан өлкені ғылыми және жан-жақты тануға жетелейтін ғылыми пәндер жиынтығы» деп тұжырымдайды[4].

Біздің пікірімізше, өлкетану дегеніміз өз өлкенді(ауыл, аудан, қала) жан-жақты тану, оның қоғамдық өмірін, табиғатын, географиялық орнын, этнографиялық, экологиялық ерешеліктерін және табиғи, экономикалық, мәдени ресурстарын білу.

Кеңес одағы тұсында орыс авторларының өлкетану саласында теориялық және практикалық жұмыстарында В.А.Сластенин, Г.Б.Корнетов, Я.А.Коменский, И. Пестолоцци, В.В. Краевский зерттеген [5]. Олардың еңбектерінде туған өлкенің табиғи, тарихи ерекшеліктерін, әлеуметтік-экономикалық жағдайларын зерттеудің жолдары мен әдістері, өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру туралы мәселелер қарастырылады. В.В.Краевский оқу-тәрбие жұмыстарында өлкетануды қарастыра отырып, оның ғылыми, практикалық, білімділік, тәрбиелік маңызын ерекше көрсетеді.

Өлкетанудың теориясы мен әдістемесі Н.Н.Баранский еңбектерінде біршама қарастырылған. И.В.Иванов өлкетанудың педагогикалық негіздерін қарастырса, П.А.Лярский өлкетану бойынша оқу құралын жазған. Бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыруда өлкетанудың маңызын біршама ғалымдар ерекше атап кеткен. В.А.Сухомлинский оқушылардың ең алдымен қарапайым, одан соң күрделі табиғи объектілерді бақылау, олардың мәнін түсінуі ғылыми дүниетанымды қалыптастырудағы алғашқы қадам деп қарап: «Мен балалық шақтың барлық жылдарында қоршаған дүние, оқушылар санасын жарық бейнелермен, көрністермен, түсініктермен қамтамасыз етуге тырыстым»- [6] деп жазады.

Бүгінгі таңда білім берудің сапасын көтеруде, жас ұрпақтың дүниеге дұрыс көзқарасын қалыптастыруда өлкетану маңызды, күшті құрал болып отыр. Өлкетану жұмыстары оқушылардың қоршаған дүние құбылыстары мен заттары туралы, олардың өзара байланысының заңдылықтары жайлы айқын түсініктерін қалыптастыруға көмектесіп, пәнге деген қызығушылықтарын арттырады. Өлкетану материалдары қоршаған ортаға тікелей бақылау жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі Қазақстандағы түбегейлі өзгерістер адамның еркін дамуды таңдауы, егеменділік жоғары білім беру жүйесінің құрылымына өзгерістер енгізуде. Елімізде қалыптасқан нарықтық қатынастарға байланысты республикамыздағы бастауыш мектепте жүргізілетін тәрбиелік шаралардың сапасына жаңа талаптар қойылуда. Тек қана оқу жүйесінің жаңаруы ғана емес, сонымен бірге жалпыадамзаттық құндылықтар ар, ождан, шындық, қайырымдылық, ұлтжандылық т.б. сана сезімнің өзгерісі байқалып отыр.

Бұл мәселеге байланысты Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «... жаңа жағдайларға сай біздің бәрімізді алаңдататын мәселе – білімді, кәсіби даярлығы бар адамды тәрбиелеу ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық және дүниежүзілік құндылықтарды қабылдауға қабілетті, рухани адамгершілік мүмкіндігі мол тұлғаны қалыптастыру болып табылады» [7]деп атап көрсетілген.

Сондықтан әр саладағы педагог кадрларға жастарға өлкетану құндылықтары арқылы тәрбие беруде негізгі методологиялық принциптерге сүйену қажет.

1. ғылыми;
2. ізгілік;
3. демократиялық
4. Қазақтан Республикасының мәдени салт сана, әдет-ғұрыптары мен атамекен, атакәсіп, атамұра құндылықтары;
5. жүйелі түрде ұрпақтан - ұрпаққа халқымыздың құндылықтарын жеткізу;
6. патриоттық тәрбиенің тиімділігін арттырудағы қолданылатын әдістер т.б.

Өлкетану құндылықтары арқылы тәрбие беруде бұл принциптерді шешу мақсатында келесі міндеттер алға қойылады:

- 1) Өлкетану құндылықтары арқылы тәрбие беруде бастауыш маектеп жүйесінің қызметінің әдістемелік және басқару формасын жетілдіру;
- 2) оқушылардың жеке қоғамдық маңызды сапаларын өз туған өлкесіне деген сүйіспеншілік, өз елін, жерін құрметтеу, қорғау т.б. жетілдіру,
- 3) жаңа түрде жаңа заманға сай өз Отанының патриоты, жауапты тұлғаны тәрбиелеуде әрбір тұлғаның қызығушылығын арттыру;
- 4) жанұя жағдайын, бастауыш сынып жасындағы балалардың ортасы мен іс әрекетін үнемі бақылауға алу.

Жеке тұлғаны қалыптастыру барысында оның өзіне тән ерекшелігін ескере отырып, көзқарасындағы даралықты анықтап, өмірде болып жатқан өзгерістерге, қоғамның дамуына немқұрайды қарамайтын шын мәнінде өмірдегі өзін қоршаған адамдарға жанашырлықпен, сүйіспеншілікпен, жауапкершілікпен қарау, сезімін бойына сіңіру үлкен абыройлы іс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам». //Егемен Қазақстан, 2012, 10 шілде.
2. Орынбеков С. Өлкелік принцип негізінде жануартанудан экологиялық білім беру әдістері: пед.ғылым. канд. дис... –Алматы, 1996. –186 б.
3. Текесбаева А.М. Өлкетану негізінде бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру: автореф. ...пед. ғыл. канд. –Алматы, 2004. – 26 б.
4. Козлов С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика.- М. 2002 3. Жұмабекова Ф. Мектепке дейінгі педагогика.А.- 2008
5. Краевский В.В. Проблемы научного обоснования обучения (методологический анализ). –М.: Педагогика, 1977. –261 с
6. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина М., 1971, 20 с.
7. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан, шілде, 2007.

ӘОЖ 37.017

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БОЙЫНДА РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ергалиева Г.А.

педагогика ғылымдарының кандидаты,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Жангалиева П.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, магистрант*

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында білім беру жүйесі жаңғыртылуда. Отандық білім беруді жетілдіру қажеттілігі басым мемлекеттік міндеттер қатарына шықты: әлемдік дамыған 30 елдердің қатарына кіру үшін бәсекеге қабілетті адамзат капиталын қалыптастыру, өскелең ұрпақтың Қазақстан халықтарының ұлттық мәдени құндылықтары, мемлекеттік тіл, мемлекет тарихын білуге негізделген этномәдени және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру бойынша әдістер және инновациялық технологиялар, тиімді механизмдерді енгізу, ашық азаматтық қоғам және әлемдік нарықтық экономиканың қажеттіліктеріне сәйкес өскелең ұрпаққа тәрбие және

білім берудің сапасы мен деңгейін көтеруде, тәрбиеленушілердің патриоттық құндылықтарын қалыптастыру бойынша қазақстандық патриотизм идеясында тәрбиенің ұлттық жүйесін байытуда шетелдік тәжірибелерді қолдану[1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев ««Мәңгілік Ел» патриоттық актісі – бұл – қазақстандықтардың біртектілігі мен бірлігінің ауқымды да бірегей генетикалық бағдарламасы. Біздің рухани құндылықтарымыз бен ұмтылыстарымыздың негізгі форматын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуі тиіс[2]. Онда экономика мен саясаттың, мораль мен діннің мәселелері, Қазақстанның жаһандық әлемдегі орны жөніндегі көзқарастарымыз бір арнаға тоғыстырылған. Патриоттық акті біріншіден, халқымыз қалыптастырған және өз жан-жүйесінен өткерген басты жалпыұлттық құндылықтар, екіншіден, мемлекеттің, қоғамның және азаматтардың қазақстанның тағдыры мен оны дамыту, өркендету жолындағы өзара жауапкершілігінің өзегі. Біз жаңа белестерге қарай ілгері басқан қадамымыздың дұрыстығын компаспен тексергендей, Патриоттық акт арқылы анықтайтын боламыз» - деді. Құжатта Қазақстан халқының тарихи тағдыры мен жалпы мүдделері, біздің елімізді дамытудың базалық құндылықтары көрінетін «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының жеті мызғымас тұғыры, жеті принциптері ұсынылған[3]. Тәуелсіздік және Астана, Жалпыұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім, Зайырлы мемлекет және жоғары руханият, Инновация негізіндегі тұрақты экономикалық өсім, тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы, Ұлттық қауіпсіздік және Қазақстанның жалпы әлемдік және өңірлік проблемаларды шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы және басты құндылықтар толық нұсқада 2014 жылғы 14 қаңтардағы «Қазақстандық жол-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Елбасының халқына Жолдауында және 2014 жылғы 11 қарашадағы «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» Жолдауында айтылған болатын[4].

Бастауыш сыныптарда жүргізілетін сабақ формалары барысында 1-4- сыныптарда «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының негізін – саяхат-сабақ, викторина- сабақ, жарыс- сабақ, ойын- сабақ, әңгіме, көрме, сурет конкурсы, фотоколлаж, қолдан жасалған бұйымдар, музыкалық ісшаралар, фестиваль, ұжымдық шығармашылық жұмыс, бейнетурлар (фильмдер, слайдтар, композициялар көру) арқылы жүзеге асыруға болады. Мәңгілік ел - ол әрбір сыныпта ол жалпы ұлттық бірлік, бейбітшілік және келісім» деген екінші құндылығын түсіндіру. Бастауыш сыныпта «Мәңгілік ел» идеясы негізінде жалпыадамзаттық құндылықтар тереңірек түсіндіріліп, кеңейтіледі, өмірдің жағымды жақтарын үйрене және түсіне білуге дағдыландырады. Сабақ барысында оқушылар өзіндік «мен» дегеннің бар екендігін біледі,

өзіне баға беріп, өзін басқа жақтан өзінің сыртқы тұрпатын, ерекшеліктерін және мінез-құлқының жеке бітістерін көруге үйренеді, жеткен жетістіктері мен табыстарын талдайды. Сабақтарда ішкі құндылықтар: мейірімділік, өзара қызығушылық, шынайылық, өзгенің ой-пікірін сыйлау, ынтымақтастық сферасы жайлайды. Бастауыш сыныптарда құндылықтарды қалыптастыруда «Өзін-өзі тану» пәнінің алатын орны ерекше. Бұл сабақтарда оқушылар мен ұстаз арасындағы ашық диалог, мұнда әлеуметтік-рольдік ойындар және тренингтер арқылы адамдық өзара қарым-қатынастың әлемі зерттеледі, күйінішіне ортақтасу және рақымшылдық сезімдері дамиды.

Сабақта қазақ халқының ұлттық болмысын жан-жақты түсіну, оны күнделікті өмірде дамыту оқушылар үшін кішкентай түсінік беруден басталады. Мәселен, үлкендер алдындағы ізеттілік, кішіпейілділік туралы дәрісімізді балалардың үлкендер тұрған жерде сәлемдесу, амандасу, рұқсат сұрау әрекеттерінен басталғаны дұрыс.

«Өзін-өзі тану» пәні бастауышта оқушыларды өздерін қоршаған ортаның бір бөлшегі ретінде сезіне білуіне және өз ұлтының рухани-адамгершілік құндылықтары негізінде өзінің орнын білу дағдыларын қалыптастыру мақсатын көздейді[5]. Баланың жүрек түкпіріндегі рухани қасиеттерін дамыту, сол арқылы ұлттық болмысымызды ашу осы пәннің кең мүмкіндіктерін танытады.

Бастауыш сыныпта «Өзін- өзі тану» пәнінің ерекшеліктеріне тоқтала келе, «Өзін- өзі тану» пәні бойынша 1 сынып оқушыларына арналған оқу-әдістемелік кешенінің жаңа үлгісін дайындаудан мысал келтіруге болады. «Өзін- өзі тану» пәнінің оқу материалдары жүйеленген. Ол төрт тарау бойынша : «Өзін- өзі тану бақыты», «Адами қарым-қатынасқа үйренейік», «Адам болам десеңіз...», «Мен табиғат перзентімін» тақырыптарымен берілген.

«Өзін-өзі тану бақыты» атты I тарауда өзін-өзі тану, білім, патриотизм, еңбек, отбасы, қамқорлық, сыйластық, достық, ұжым, бақыт, махаббат, сөз және т.б. құндылықтарды оқып, үйренуге баса назар аударылады. Балалар өзінің жаңа әлеуметтік тұрғыдағы оқушы рөлін түсінеді, сыныптастарымен, ұстаздарымен, мектеппен танысады, жалпы ұжымда еңбек етуді үйренеді.

Бұл бөлімде өзін-өзі тану, адамгершілік, адалдық, өмір, руханилық, сұлулық, даналық, ақиқат, денсаулық, үйлесімділік, қызмет ету, еңбек, достық, махаббат, қарым-қатынас жасау және басқа да құндылықтарды оқып, үйренуге басымдық беріледі.

«Адами қарым-қатынасқа үйренейік»атты II тарауда 1 сынып оқушылары достық қарым-қатынас, тіл табысу, ынтымақтастық, әдептілік, қамқорлық, өзара түсіністік, отбасы, сыйластық, отан,

махаббат және т.б. құндылықтарды меңгереді. Сыныпта, отбасында тең құқылы, ізгілікті қарым-қатынастар орнатуға, әлеуметтік белсенділігін дамытуға ерекше назар аударылады. Бұл бөлімде адам, еңбек, шеберлік, отбасы, балалар, қоғам, отан, патриоттық этика, адамгершілік және басқа да құндылықтарды оқып, үйренеді.

«Адам болам десеңіз...» атты III тарауда мейірімділік, қайырымдылық, жауапкершілік, адалдық, жақсылық жасауға ұмтылушылық, қамқорлық, шындық сияқты адами қасиеттердің мәні түсіндіріледі. Бастауыш мектеп жасындағы балалар өз істеріне, әрекеттеріне жауапкершілікті сезінуді үйренеді. Осы бөлімде өзін-өзі тану процесінде рухани-адамгершілік сапаларды дамыту, жеке тұлғаның өзін-өзі барынша іске асыру, өзін-өзі анықтау үшін көмектесіп, адамның өмір сүру логикасына жауап береді.

«Мен табиғат перзентімін» атты IV тарауда табиғат, денсаулық, қамқорлық, жасампаздық жарасымы туралы құндылықтар бойынша түсініктері қалыптасады. Оқушылар “адам” және “қоғам” ұғымдарының жан-жақтылығын түсінеді. Бұл бөлімде табиғат, адам, үйлесімділік, сұлулық, жер, ғарыш, махаббат, әлем, денсаулық және басқа да құндылықтарды оқып, үйренеді. Айталық, табиғаттану процесінде оқушылар өсімдіктің құрылысымен (сабағы, жапырағы, тамыры, қабығы, т.б.) танысса, бұл пәнде балалар өсімдікті құндылықтар ретінде қарастырып, оған қамқорлық жасауды, табиғатпен үйлесімді өмір сүруді үйренеді.

Сабақтарда пәннің мақсатқа сәйкес оқушылардың жалпыадамзаттық құндылықтарды меңгеруін, белсенді өмірлік ұстанымдарын қалыптастыру мен жүзеге асыруды қамтамасыз ету міндеттері белгіленген.

Сонымен бірге балалардың қоршаған әлеуметтік-мәдени және табиғи ортамен үйлесімді байланысын, этикалық және экологиялық мәдениетін, адамдарға, өзіне және қоршаған ортаға жағымды қарым-қатынас жасау дағдылары мен тәжірибесін қалыптастыруға және балалардың адам, өмір, отан, денсаулық, отбасы, табиғат, махаббат, достық, махаббат, достық, еңбек құндылықтары мен мейірімділік, сыйластық, махаббат, адалдық, патриоттық, еңбексүйгіштік адами қасиеттері туралы түсініктерін кеңейтуге негізделген.

Отанын, отбасын, мектебін сүйетін азаматтық, патриоттық, мәдени сапаларын арттыруда адамгершілігі мол, жаңалыққа талпынып тұратын шығармашылық тұрғыда белсенді, табиғат пен қоғам байлықтарына жауапкершілікпен қарайтын тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған. Себебі адам өзін жақсы адам ретінде тәрбиелеу үшін ең алдымен өзін тани білуі тиіс. Өзін-өзі тани білу – өзіндік сананың қалыптасуынан туады. Жеке адамның адамгершілік

санасының дәрежесі оның мінез-құлқы мен іс-әрекетін анықтайды. Сананың қалыптасуы баланың дүниеге келгеннен бастап оған жақын адамдардың қарым-қатынасынан басталады.

Ал бастауыш сыныпта адамгершілік, сенім, адамгершілік сананы, адамгершілік талаптарды білу, түсіну және соған сай қарым-қатынаста болуды үйрене бастайды. Бірінші сыныпта “Көмектесе білейік”, “Тіл табыса білейік”, “Менің досым”, “Шаңырақ шуағы”, “Сыйласаң – сыйлы боласың”, “Қайырымды бола білейік”, “Шыншылдық – адамдықтың белгісі”, “Өтірік өрге баспайды”, “Әдеппен сөйлеп әдеттен” т.б. сабақтардың негізі баланы ойлануға, талдауға, қарым-қатынас жасай білуге, өзі шешім қабылдауды үйренуге, адамның адамгершілік жағынан қалыптасу үрдісінде адамгершілік сезімдер арқылы жетуге бағытталған.

Өзін-өзі тану пәні әлемдегі ең басты құндылық – адамның өмір сүруі үшін, бақыт үшін, қуаныш үшін жаралғандығына негізделеді. Өмірдің осындай қарапайым ақиқатына – жақсы адам болуға баланы жастайынан үйретуге арналған. Бастауыш сынып оқушыларының өздеріне, өз ортасына, құрбыларына және үлкен адамдарға байланысты эмоционалды-мотивациялық ұстанымдарын қалыптастыруда балалардың жас ерекшеліктерін ескеріп, әр сабақтың мазмұндылығы мен мәнін байыта түсуде методикалық әдіс-тәсілдерді және ойын, жаттығулар, жағдаяттарды сәтті пайдалану арқылы мұғалім зор мақсаттарға қол жеткізе алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. – 2017, қаңтар - 31.
2. Послание Президента Республики Казахстана Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее». – Астана, 2013.
3. Концепция развития интеллектуального потенциала нации в системе непрерывного образования Республики Казахстан. – Алматы: «Ұлағат», 2013. - 36 б.
4. Стратегия «Казахстан - 2050» – новое политическое направление сформированного государства. Послание Президента Республики Казахстана Н.А. Назарбаева народу Казахстана //«Ақиқат». №1, 2013. – стр. 5 - 27.
5. Назарбаева С.А. «Самопознание»-возраждение истоков духовности и нравственных ценностей. Общественно политический литературно-художественный журнал. 2004. №1. с. 4.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ БІЛІМ БЕРУ

Ергалиева Г.А.

педагогика ғылымдарының кандидаты,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті

Мугалимова А.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, магистрант*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті — ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», [1] — делінген болатын. Қазіргі уақытта адам өмірін есептеуіш техника құралдарынсыз елестету қиын. Компьютер еңбекті жеңілдетеді, бос уақытты толтырады, уақытты үнемдейді және алыс арақашықтықты қысқартады, есептейді, жазады, ақпаратты сақтайды ғаламтор арқылы бүкіл әлеммен тілдесуге жол ашады. Бүгінгі таңда компьютер арқылы көркем туындылар жасалынады, музыкалар жазылады және кинофильмдер түсіріледі. Компьютер ғылыми аспаптан тұрмыстық техникаға айналады, ал онымен жұмыс жасау дағдысы мектеп оқушыларынан бастап үлкен жастағы адамдарды да баулиды.

Республикамызда білім беруді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – бұл ақпараттық технологияларды қолдану негізінде біртұтас біліми ақпараттық орта құру арқылы ұлттық білім сапасын арттыруды көздеп отыр.

Ақпараттық технология арқылы оқыту тәжірибесі деп арнайы техникалық-ақпараттық құралдарды пайдалануды айтады. Компьютердің білім жүйесінде кең түрде қолдана басталуынан бастап, жаңа ақпараттық технология арқылы оқыту термині пайда болды.

Білім берудегі жаңа ақпараттық технологиялар – оқу-тәрбие материалдарын үйретуге арналған есептеуіш техника мен инструменттік құралдардың жиынтығы, сол сияқты ол есептеуіш техника құралдарының оқу процесіндегі рөлі мен орны, оқытушылар

мен оқушылар еңбегін жеңілдетуде оларды пайдаланудың түрі мен әдістері туралы ғылыми білімнің жүйесі. Оқытудағы жаңа ақпараттық технология аса қажетті педагогикалық мәселелердің шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға, оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Жаңа ақпараттық технологиялардың негізгі ерекшелігі ол оқытушылар мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, көзқарасына әсер ете отырып оның интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі. Ақпараттық технологиялардың білім беру саласына енуі педагогтарға оқытудың мазмұнын, әдістері мен ұйымдық түрлерін сапалы өзгертуге мүмкіндік береді.

Оқу процесінде ақпараттық технологияны енгізу оқушылардың танымдық әрекетін белсенді етуге қолайлы жағдай туғызады, қажетті құбылыстарды зерттеуде дыбыс, бейне, нақты белгілі өңделген хабарларды өңдеп, сақтауға мүмкіндік жасайды және оларды қолдану арқылы табысқа жетуге болады. Бұл тұрғыда компьютердің мүмкіндіктері шексіз. Ол кез-келген әрекеттің нәтижесі мен оның орындалуын бақылауды қамтамасыз етеді. Техникалық мүмкіндігіне байланысты компьютер оқу процесін ұйымдастырудың жаңа жолдарын ашады, ол тек аудиториялық сабақ жүйесінде ғана емес, сонымен қатар аудиториядан тыс өзіндік жұмыс жағдайында да қолданылады.

Оқытуды компьютерлендіру кезінде әсіресе, үйретуші программалармен жұмыс істегенде компьютер оқушылардың оқуға деген позитивтік қатынасын қалыптастыруды тиімді шешуге ықпал етеді. Ондай программалар оқушыларға өздеріне ыңғайлы оқып үйрену темпін таңдап алуына мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың жыл сайынғы халыққа Жолдауларында Республикадағы әлеуметтік, саяси-мәдени жағдайларға кеңінен талдау жасап, елдің негізгі даму басымдықтарын атап көрсетіп отыр. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 30 елінің қатарына қосылуына қол жеткен нәтижелері мүмкіндік туғызады. Елімізде кәсіби бағдар берудің жаңа жүйесін жасау, бәсекеге қабілетті және құзіретті маман дайындау бүгінгі күннің талабы -деп көрсеткен болатын [2]. Бұдан білім беру саясатының келелі мәселелері –бастауыш сынып оқушыларын оқытудың сапасын жақсарту, жаңа біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерінің түрлерін өзгерту, ақпараттық технологияларды жоғары деңгейде пайдалану, қазіргі қоғамның сұранысына жауап

беретіндей білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның рөлін арттыру болып табылады. Бастауыш сыныптарда ақпараттық технологияны қолданудағы білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – осы заманғы компьютерлік, ақпараттық технологияларға негізделген, барынша сапалы білім беру арқылы бәсекелестіктің мықты тегеурініне төтеп бере алатын жас қрпакты оқыту тәрбиелеу үдерісін жоғары қарқынмен жүргізу болып табылады.

Қазіргі оқыту құралдары мен техникалық ортаны пайдалана отырып, әсем әрлендірілген бағдарламалық жабдық жасауға болады. Төмендегі шарттарды қанағаттандырса:

- оқыту технологиясының негізгі қағидаларын қамтыса (алдын-ала жобалау, дыбыстық қоштау, мақсаттық, жүйелілік, тұтастылық);
- дидактикадағы бұрын теориялық және практикалық түрде шешілмеген мәселелерді шеше алса;
- ақпаратты оқушыға дайындау мен тасымалдау құралы қызметін компьютерлік техника атқарса ғана, оның қажеттілігі туралы айтуға болады. [3,4,5]

Дегенмен, дәстүрлі дүниені автоматтандыру арқылы ақпараттық технология барлық оқу-тәрбие қызметін атқара алмайды. Сондықтан ақпараттық технология дәстүрлі дүниені жан-жақты қарай отырып, мемлекеттік білім мазмұнын жүзеге асыратындай және оны пайдаланушы шапшаң қабылдап, іске жаратындай дәрежеде болуы қажет.

Мектепте оқылатын информатика пәні қарқынды дамып келе жатқан информатика ғылымының мазмұнын құрайтын сан алуан мәліметтердің бәрін қамти алмайды. Дегенмен, мектеп пәні ретінде жалпы білім беру қызметін атқара отырып ғылымның мәнін ашатын, өте елеулі іргелі ұғымдар мен мәліметтерді, терминдерді қамтып, мектепте оқушыларды басқа ғылымдардың негізін оқып үйрену үшін, сонымен қатар жастарды заманауи ақпарат құралдары туралы мәлімет, өмірге сүруге қажетті білім, біліктілік, дағдылармен қаруландыруы тиіс. Қазіргі заманғы дидактика жалпы білім беру мазмұнын анықтайтын принциптер, ғылым логикасы мен оқу пәнінің бірлігі және қарама-қайшылығы принципін ерекше атайды.

Білім беру жүйесін ізгілендіруге қажетті ақпараттық технология жабдығын жасау мәселелері (электронды оқулықтарды, электронды-оқу бағдарламаларын, электронды-әдістемелік жүйелерді жасау) С.А.Христочевский [6], Г.Қ.Нұрғалиева[7], Тажигулова А.И. [8], Роберт И.В. [9], Насс О.В. [10], т.б. еңбектерінде қарастырылған.

«Ақпараттық технология жабдығы деп микропроцессорлық, есептеуіш техниканың базасында қызмет ететін бағдарламалық-

аппараттық жабдықтар мен құралдарды, сондай-ақ, ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу, тасымалдау операцияларын қамтитын қазіргі заманғы жабдықтар мен ақпараттық алмасу жүйелерін» (И.Роберт) айтамыз.

Бастауыш мектепте оқитын балаларға жаңа нәрсе ұсынса, олардың қызығушылықтары оянып, талапшыл, тапқыш болатындары белгілі. Осыған сәйкес жаңа ақпараттық технологияларды кез келген сабақта қолдануға итермелейді. Дәстүрлі сабақ кезінде компьютерді қолдану оқушыларға оқу материалын түсіну мен есте сақтау үдерісін тездетеді, ең бастысы, балалардың оқуға деген қызығушылығын айтарлықтай көтереді.

Бастауыш сыныпты ақпараттандыру оның тиімділігі дүниежүзілік тәрбие негізінде дәлелденіп отыр. Ғалымдардың, практик-мұғалімдерінің пікірінше, бастауыш сыныпты ақпараттандыруға негіз болатын факторлар мыналар:

- бастауыш мектеп оқушысын ақпараттық қоғамға бейімдеу;
- ерте жастан балалардың ақпараттық ойлау қабілетін дамыту;
- бастауыш мектеп оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастыра отырып, әлемдік ақпараттық білім кеңістігіне даярлау [3].

Бастауыш мектепте кез келген пәнді оқыту жалпы бастауыш сыныптың мақсатына сәйкес болуы және өзінің пәндік шеңберінде бастауыш білім берудің ортақ міндеттерін шешуге бағытталуы тиіс.

Бастауыш мектепте жалпы білім алу білімді игеру деңгейі кейінгі оқу процесі кезінде табысты болуды қамтамасыз ететін шеберлік пен дағдының құрылымы болып табылады.

Сонымен бастауыш білім беруді ақпараттандыру оқыту білім беру тәсілінен бірлесіп алған білім парадигмасы арқылы инновациялық тәсілдер негізінде өткізілу керек екендігі айқын.

Бастауыш білім беруді ақпараттандыру тәсіл келесідей мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталуы тиіс:

- әлемнің ақпараттық көрінісі туралы түсінігін дамыту;
- қоғамда ақпараттық технологиялардың рөлі мен орны туралы түсініктерін қалыптастыру;
- ақпаратты алу мен өңдеуде тұрақты дағдыларды қалыптастыру;
- қызмет ортасында өзеріп отыратын ақпараттық қоғамға тез бейімделу қабілеттерін дамыту;
- өмір бойына ақпараттық дайындығын ары қарай жетілдіріп отыру.

Оқу материалының логикалық құрылымы туралы айтқан кезде Сосницкий К. дидактикалық бірліктерді ірілендіру теориясына тоқталмауға болмайды. Ол XX ғасырдың 60 жылдары пайда болды. Ол «әр сабақта берілетін білімді жинақтауға мүмкіндік беретін жаңа

білімді ірілендіріп енгізудің негізін салды. Мұндай ірілендіру: материалдық логикалық байланысын күшейтуге, материалдағы ең негізгіні және маңыздыны бөліп көрсетуге, ...Пәнаралық байланыс орнатуға, материалды мейлінше тартымды түсіндіруге, қорытындылауды барынша тиімді жүргізуге мүмкіндік жасайды». Бұл теорияның негізі саналатын кері есеп әдісі қазіргі бастауыш мектеп оқулықтарын құрастыруда пайдаланып жүр. Атап айтқанда, 1-4 сынып математикасының қайсысын қарасақ та, есеп және оған кері есеп құрастыру мен оларды салыстыра отырып шешу жиі кездеседі. Сонымен қатар, бұл теория бойынша оқу материалдары жұптық (ұқсас пікірлердің берілуі), қарама-қарсы жұптық (қосу-азайту, көбейту-бөлу, т.б.), граф-сызба (ауызша түсіндіруден гөрі көрнекі түрде сызбаларды пайдалану) түрінде көп беріледі[11].

Жаңа буын оқулықтары оқушылардың логикалық ойлануын, қиялын дамытуға әсер ететіндей етіп жасалған. Жаңа буын оқулықтарының мектепте өңделген қалпында енгізудің саяси жағынан да, әлеуметтік-экономикалық жағынан да оңтайлы болғанын уақыт көрсетіп отыр Шаталов В.Ф.[12]

Құрылымы бойынша дәстүрлі оқулықтан ерекшеленетін электрондық оқу ақпаратының құрылымы мына әдістер бойынша жасалады:

- сызықтық көрсету
- логикалық-құрылымдау
- басты дидактикалық бірліктерді анықтау
- оқу ақпаратын өзектеу әдісі
- бақылау және бағалау
- блоктық-модульдік әдістері арқылы жүреді.

Оқу ақпаратын сызықтық көрсету әдісі бойынша оқу материалының бірліктерін бірінен кейін бірін ретімен тізбектей баяндау құрылымымен анықталады.

Оқу ақпаратын құрылымдық ұсыну оқу материалының белгілі бір бөліктері мен олардың арасындағы байланыстардың жиынтығын білдіреді. Мұндай бөліктер мен байланыстарды анықтау үрдісі логикалық құрылымдау деп аталады.

Ақпаратты логикалық құрылымдау әдісі оқытудың мақсаттық құраушысын жүзеге асыруды көздейді. Бұл әдіс әр түрлі тәсілдермен сипатталады:

- тірек конспектілерін құру (В.Ф.Шаталов)
- логикалық-құрылымдық сызбалар (Г.Қ.Нұрғалиева),
- бұтақ тәрізді құрылым немесе бағдарламалар ағашы (В.В.Гриншкун),
- алфавиттік тізім, терминдер жиыны, т.б.

Бұл тәсілдердің жиынтығы оқу қызметінің мақсаттарын анықтау мүмкіндігі туралы, оқу іс-әрекеті бағдарламаларының жасалуы туралы тұжырымдауға негіздеме береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан, шілде, 2007.
2. Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Жаңа онжылдық - жаңа экономикалық өрлеу - Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» Егемен Қазақстан, 29 қаңтар 2010 ж.
3. Бөрібаев Б., Балапанов Е. «Жаңа ақпараттық технологиялар». – Алматы, 2001.
4. Баймұхамедиев С.Қ. «Жаңа ақпараттық технология».- Алматы, 2003.
5. Мұхаметжанова С.Т. Жартынова Ж.Ә. «Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері», Алматы, 2008 ж.
6. Христочевский С.А. Базовые элементы электронных учебников и мультимедийных энциклопедий. с.202-213. В сб. «Системы и средства информатики», вып.9 – М: Наука. Физматлит, 1999.
7. Нұрғалиева Г.Қ. Электронды оқулықтар –ізгілендіру құралы.// Қазақстан мектебі, №11-12-2002,146.144.
- 8.Тажигулова А.И. Интеграция современных теорий учебника, сущности процесса обучения, закономерностей познавательной деятельности и педагогических возможностей информационно-коммуникационных технологий.
9. Роберт И.В. Теоретические основы создания и использования средств информатизации образования. Автореф. дис. док. пед.наук. – М.: 1995., с.40.
10. Насс О.В. Компьютерные средства обучения, М. 2003., с. 148.
11. Сосницкий К. Построение содержание учебника. // Проблемы школьного учебника. Вып. 3. (Структура учебника) – М.: Просвещение 1975., с.20.
12. Шаталов В.Ф. Точка опоры – М.: Педагогика 1987., с.149-155.

ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРМЕН ЖҰМЫСТАНУДАҒЫ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Кажгереева С.А.

Ақпараттық технологиялар колледжі

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Бәсекеге қабілетті қоғам орнатудың негізі - білімде» - деген болатын. Бүгінгі таңдағы негізгі мақсат – ұлттық құндылықты әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті, өзіндік жеке көзқарасы қалыптасқан тұлға тәрбиелеу.

Ол үшін оқушылардың белсенділігін арттыру, ізденімпаздыққа үйрету және білімді өз бетінше алуы мен қолдана білетін дарын иесін тәрбиелеу керек.

Оқушылардың қабілеттерін жетілдіріп, дарындылыққа дейін жеткізу оқытушыдан шығармашылық ізденісті талап етеді. Оқушы бойындағы дарындылықты, ғылымилық қабілетті ашу, жақсы танымдық қасиеттерін зерттеу – бүгінгі заманның талабы.

Дарынды оқушылармен жұмыстың мақсаты: Оқытуды жеке тұлғаға қарай бағыттау, диагностикалық зерттеу жүргізу арқылы дарынды оқушылардың қабілеттерін дамыту;

Оқушылардың тілдік көркем стильді ауызша, жазбаша түрде қолдана білу біліктерін жетілдіру;

Шығармашылық және зерттеушілік қабілеттерінің дамуына жағдай жасау.

Дарынды оқушылармен жұмыстың міндеті: Сабақ және сабақтан тыс кезеңдерде көркем әдебиетке сүйіспеншілікке баулу; тілдік қолданыстарының әдеби деңгейін қалыптастыру; таным белсенділігі мен өзіндік ізденісті жетілдіру; логикалық ойлауын, функционалдық сауаттылықтарын қалыптастыруға бағыттау; өзін-өзі дамытуға, болжам жасай білуге жағдай жасау.

Оқушылармен сыныптан тыс кезеңде жүргізілетін жұмыс түрлері түрлі сайыстар мен пәндік олимпиадалар берілген. Яғни оқушыны жан-жақты дамыту жолдары ескерілген. Сондай-ақ, оқушылардың басқа мәдени шаралармен және қаланың, аудан мен облыстың, республика мен халықаралық деңгейде өткізілетін сайыстар мен шараларға қатысуына бағытталған.

Дарынды балалармен жұмыс жүргізудің мақсаты: дарынды балалармен жүйелі түрде қосымша сабақтар өткізу. Проблемалық оқыту әдістерін пайдалана отырып оқыту. Ізденіс жұмыстарын (мәнжазба, баяндама, сөзжұмбақ, ребус, шығарма, өлең шығару т.б),

өз бетінше ізденіп оқуды ұйымдастыру, дамыту. Колледжішілік және облыстық, байқауларға қатыстыру.

Осындай жұмыстардың үнемі жүргізілуі оқушыларды шығармашылыққа баулуға, студент бойындағы қабілет көзін ашуға, тілін байытуға, қиялын ұштауға, өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді. Осындай қабілетті, дарынды оқушыларды таба біліп, әрқайсысына жеке тұлға ретінде қарап, олардың өздеріне деген сенімін арттырып, ата –ана, колледж, студент, оқытушы байланысын нығайту.

Өз іс – тәжірибемде ақпараттық технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытуға ұмтыламын . Әр сабақта шығармашылық, деңгейлік тапсырмаларды орындату арқылы өздігінен ойлау қабілетін дамытып отырамын. Пән бойынша байқауларға, ғылыми-зерттеу жұмыстарына, пікір сайыс ойындарына, қашықтықтан өтетін байқауларға баланы дайындау дарындылықты дамыта түседі. Дарынды оқушымен жұмыс жасау барысында оқыту сипатын оқытушы мен оқушының өзара шығармашылық қарым-қатынасы ретінде қабылдау қажет. Дарынды оқушының алдына нақты бір мақсат қою арқылы оның берілген тапсырмаға деген қызығушылығын оятуға болады. Оқушының жеке тұлғалық қасиетін барынша құрметтеуге, оның шығармашылық қабілеттері мен бейімділіктерін дамытамыз.

Баланың белгілі бір іс -әрекетке белсенділігі жас кезінен байқалады. Осындай жұмыстардың үнемі жүргізілуі оқушыларды шығармашылыққа баулуға, шәкірт бойындағы қабілет көзін ашуға, тілін байытуға, қиялын ұштауға, өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді.

Дарындылыққа барар жолдың басты міндеті: оқушының жеке ерекшелігімен қабілетін зерттеп-зерделеу; шығармашылық ғылыми ізденіске өзіндік зердесінің дамуын назарда ұстау; оқушының өз бетінше әрекет етуіне мүмкіндік беру.

«Мұғалім мәңгі нұрдың қызметшісі, ол барлық ой мен қимыл әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп, нұр құятын тынымсыз жалын иесі» деген чех педагогі Я.А.Коменскийдің сөзін басшылыққа ала отырып, қазақ тілі мен қазақ әдебиеті сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды іс жүзінде жүзеге асыру өте тиімді. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету барысында оқушылар өз ойын, пікірін жүйелі жеткізе біледі, тереңінен салыстыра отырып ойланады, өзіндік идеяларын ұсынуға дағдыланады. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәнін оқытуда ерекше орын алады. Қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәнінде суреттер, фотосуреттер, естелік жазбалары сияқты

дәлелдерді жинақтау және топтастыру, негізгі дереккөздерді бағалау және соларға сәйкес сұрақтар қою әдіс - тәсілдерін пайдалану оқушылардың сыни ойлануына мүмкіндік жасайды. Оқушылардың пәнді терең түсіну қабілеті дамиды, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез келген жағдайларда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз етеді.

Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқумен жазуды дамыту технологиясын сабақ үстінде оқушыға мынандай мүмкіндіктер береді:

- оқушының өзінің білім беру қызметін өздері басқаруға;
- білім мәдениеттілігі мен маңыздылығын түсініп, қажетті іс–әрекетті белсене және өз бетінше орындауға;
- жеке ерекшелігі мен қабілетіне сай тапсырмаларды өзі таңдап, іздеп тауып, белсене орындауға;
- білім мен мәдени құндылықтарды игеру ісін топтасып және ұжымдасып оқытушының көмегінсіз атқаруы;
- құр мәлімет алумен шектелмей, сабақ барысында өз пікірін ашық айтып, сұхбат жүргізуге;
- ой – өрісі ғана емес, рухани және әлеуметтік жағынан өздерін – өздері дамытып, тәрбиелеуге.

Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқу мен жазу дамыту технологиясын сабақ үстінде қолдану барысында төмендегідей тиімділіктерге қол жеткізуге болады.

1. Сабақты белсенді өткізіп, әр баладан еркін жауап алуға жағдай жасау.
2. Сенімділікке тәрбиелеу.
3. Қиялын дамыту « менің ойымша» деген жауапқа алуға жағдай жасау.
4. Әр түрлі жауапты соңына дейін тыңдау.
5. Жауап беруге тілек білдірмеген баланы өз еркінсіз, қинап сұрамау.
6. Баланың дүниетанымының кеңіп, рухани өсуіне, әр сабақта жағдай жасау.
7. Жеке тұлға ретінде « мен» деген рөлін көтеру, өз пікірін қалыптастыру.

Мен өз сабағымда пайдаланатын стратегиялар түрі:

1. Негізгі ойды суреттеу
2. Топтастыру
3. Бес жол өлең
4. Эссе жазу
5. ЖИГСО
6. Галереяға саяхат
7. Авторға сұрақ қою

8. Венн диаграмма
9. Қос жазба күнделік
10. Ой қозғау

Аталған стратегияларды пайдалана отырып көп жетістіктерге жетуге болады. Ең бастысы – оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артып, олардың бір – бірімен пікір таластырып ашық сөйлеу, еркін сөйлеу дағдылары қалыптаса бастайды. Өздеріне сенімсіздік білдіріп, бұйығы отыратын оқушылар өз ойларын аз да болса жүйелеп, еркін айта бастайды.

Бұрын шығарма, мазмұндама, жоба жұмыстарында оқушылар өз ойын білдіруге, әңгіме кұрауда көптеген қиындықтарға кездесетін. Қорыта айтқанда СТО бағдарламасының әдістері арқылы оқушылардың дарындылығы дамып, ой – пікірі, көзқарасы, дүниетанымы қалыптасады. Оқушылардың белсенділігі артады, келесі сабақты асыға күтеді. Олардың тарихи әдебиеті оқуға деген қызығушылығы мен қажеттілігі қалыптасады. Өз пікірін айта алатын, өз көзқарасын қалыптастыра алатын, ұлтын сүйетін оқушы ертеңгі өмірдің ағымына да төтеп бере алатын азамат болатынына сенімдіміз.

Оқушыны кез-келген мазмұнға сын тұрғысынан қарауды, сабақта және сабақтан тыс уақытта шығармашылығын, дарындылығын дамытуға үйрету.

Сабақ өту барысында сыныппен жеке, жұптық, топтық, ұжымдық. Жұмыс жасай отырып жеке тұлғаның әлеуметтендіру және даму бағытын зерттеу.

Тәрбиесіз берген білімнің зияны туралы бұдан бұрынғы ғұламалардың айтып кеткені белгілі. Дарынды баланы оқыту мен тәрбиелеуде күтілетін нәтиже – тіл байлығы мол, кез келген ақпаратты сараптай алатын, қорытындылай білетін, қиын істердің шешімін таба білетін, өз ойларын, бастамаларын тәжірбиеде қолдана алатын, жаңалықтар ашатын, сезімталдығы жоғары, эстетикалық рухани құндылықтар иесін таба білу.

Оқушыларымның жетістіктері:

- «Мен қазақ қыздарына қайран қалам» тақырыбындағы шығармашылық байқауда Сәндібекова Айсұлу II орынды иеленді 2014ж.;
- «Абай оқулары» облыстық байқауында Байсаева Маргарита алғыс хатпен марапатталды.2014ж.;
- «Мемлекеттік тіл – ұлт тірегі» облыстық жастар байқауында «Өнерлі жас» номинациясымен Доминова В. марапатталды. 2015ж.;
- «Мәнерлеп оқу – мәдениеттілік мәйегі» О.Бөкей атындағы көркем сөз оқу шеберлерінің облыстық байқауында

Сламбекова А. III дәрежелі дипломмен марапатталды. сәуір 2016ж.;

- «Тіл – татулық тірегі» техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдары студенттерінің өзге ұлт өкілдерінің арасындағы облыстық байқауда Сарафутдинов В. «Тіл майталманы» номинациясымен марапатталды.2017ж.;
- «Аялаған Астана» республикалық интернет байқауында эссе жазуда I дәрежелі дипломмен Исабаев Б. марапатталды. 2018ж.;
- «Ақжайығым – туған мекенім, қойнауың тұнған шежіре» облыстық ғылыми-практикалық конференциясына «Туған жерім - тарихтың түп тамыры» тақырыбында баяндама оқыды. Сәрсен М.2018ж.;
- Абай оқулары көркем сөз оқу шеберлерінің облыстық байқауында Сәрсен М. III дәрежелі дипломмен марапатталды. 2018ж.

Күтілетін нәтиже: оқушыларды өз тілінде жатық сөйлеуге, кез-келген ортада қарым-қатынасқа түсе алуға даярланады;кестелі, бейнелі тілдік сөйлеуді қолданады; ойын анық, дәл, шешен тілмен жеткізеді; жағдаяттардан жол тауып шыға алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Колледж: кәсіби білім беру РПӘ журналы №8-9 49-52 беттер
2. М.М.Жанпейісова Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. Алматы, 2002. 246 б. 15-16 беттер
3. Қ.Қабдықайырұлы Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: РБК, 1999.
4. Тілдерді оқыту үрдісінде инновациялық технологияларды қолдану. Алматы 2010ж Қазақ тілі (дидактикалық материалдар) Алматы кітап 2010ж.
5. А.Белботаева, Ж.Буланбаева Руководство по изучению государственного языка 2016ж.
6. Тұрлыбекова Ж.А. 25 кадр қазақ тілін үйренудің мультимедиялық бағдарламасы 2013ж.

ОҚУШЫ ЖАСТАРДЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР СҮРУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Исмагулов К.И., Байенов А.Ш.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, дене тәрбиесі оқу әдістемесі мен теориясы
кафедрасы*

Қазіргі кездегі жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның білім беру мекемелеріндегі жеткіншек ұрпақтарды оқыту мен тәрбиелеу олардың бойында жеке тұлғалық қасиеттерінің жан-жақты қалыптасуымен тығыз байланысты. Бұл мәселе дүниежүзілік қауымдастықта әлеуметтік-экономикалық, мәдени және рухани дамудың басты факторы ретінде жариялануда.

Президентіміз Н.Назарбаевтың «Қазақстан халқына жолдаған «Қазақстан- 2050» бағдарламасында біздің еліміздің азаматтарының дендері сау болу үшін қолдан келгеннің бәрін жасауымыз керек, сонда ғана дұрыс қоғам құрамыз» деп айтқанындай қазіргі оқу орындарының аса маңызды міндеттерінің бірі – оқушы жастардың тұлғасын жан-жақты дамыту, әсіресе олардың денсаулығын нығайту [1].

Оқу орындары барлық кезде де оқушы жастардың салауатты өмір сүру дағдысының негіздерін, оның мөлшері мен заңдылықтарын сақтау туралы сезімдерін дарытып және дамытып келеді. Себебі оқушы жастардың әр түрлі аурулармен ауырмауын қадағалауда және салауатты өмір салтын қалыптастыруда оқу орындарының орны ерекше.

Денсаулық сақтауға байланысты ресми құжаттардың мәліметтері оқушы жастарының науқастануының көрсеткіштері жоғары екенін көрсетіп отыр. Оқушылар арасында жүйке жүйесі, өкпе, қан және қан өндіру ағзаларының, жүрек, тыныс органдарының, жарақаттанушылық пен уланулар, асқорыту ағзаларының, басқа да аурулар кең тараған [2].

Бірсыпыра авторлар әлеуметтік-биологиялық проблеманың медициналық аспектілерін қарастыра отырып, құбылыстар мен факторлардың үш тобын анықтады: біріншісі - әлеуметтік факторлардың адам биологиясына әсері (адам қорғанышсыз қалатын техногендік факторлар), екіншісі - әлеуметтік факторлардың жанама әсері (акселерация, аллергизация және жүйкеге салмақ түсуі), үшінші

тобы - әлеуметтіліктің биологиялық мазмұнының факторлары (темекі тарту, ішімдік ішу, нашақорлық, уытты заттарды пайдалану, жыныстық бей-берекет қатынастар, аумалы-төкпелі мінез-құлық және т.б.). Осы аталған факторлардың ең соңғысы ғана адамның өмір салтын анықтайды (денсаулығы жақсы немесе денсаулығы нашар).

Демек, оқу орындарында осы туындаған мәселені шешуге бағытталған жұмыс формаларының, әдіс- тәсілдерінің, инновациялық технологияларының қажеттілігі туындайды.

Салауатты өмір салты, сауықтыру аспектілері жайлы Қазақстанның бірқатар жетекші ғалымдарының Т.К.Бөлеев, Д.Ф.Ақбердиева, А.Қ. Қаплиева, Г.Д. Алимжанова, т.б. жүргізген зерттеу жұмыстарын атап өтуге болады.

Жалпы, салауатты өмір салты мәселелерін педагогика заңдылықтарымен ұштастыра отырып зерттеген О.С. Салимбаев , Ж. Оңалбек, Б.А. Тойлыбаев, Ж. Асанов, т.б. еңбектерін тұлғаны қалыптастырудағы оқу мен тәрбиенің сабақтастығы мәселесі тұрғысында атап өтуге болады.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру мен ел тұрғындарының ауруын ескерту және денсаулығын нығайтуға байланысты біршама құжаттар қабылданды. Атап айтсақ, «Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясымен» анықталған басты міндеттерді жүзеге асыру үшін ҚР Үкіметінің «Салауатты өмір салты мен дұрыс тамақтану концепциясы», «Салауатты өмір салтының кешенді бағдарламасы», «ҚР медициналық профилактика мен салауатты өмір салтын қалыптастыруды жетілдіру бойынша іс – шаралар туралы» бұйрығы, «Республикада денсаулықты нығайтудың аудандық (қалалық) орталықтарын құру туралы», «Салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша мамандар дайындау туралы» және «Салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша мамандар дайындауға Мемлекеттік тапсырыс туралы», құжаттар қабылданған.

Адам организмі өзін-өзі реттеу заңдары бойынша қызмет атқарады. Бұл орайда оған көптеген ішкі және сыртқы факторлар әсер етеді. Олардың көпшілігі адам денсаулығына кері әсерін тигізеді. Балалық және жеткіншектік жаста кездесетін кері әсерлер: күн тәртібіндегі гигиеналық талаптардың бұзылуы, тамақтану тәртібінің, оқу процесінің ауытқуы, зиянды әрекеттер әсері мен қимыл-қозғалыс белсенділігінің төмендеуі т.б.

Осыған байланысты бірқатар зерттеушілер: И.И.Брехман, В.В.Колбанов, Г.К.Зайцев, С.В.Попов т.б. салауатты өмір салтының төмендегі факторларын белгілейді:

-денсаулықты бұзатын заттардан (темекі, ішімдік, есірткі) бас тарту;

- күн тәртібін дұрыс ұстану;
- тамақтану ережелерін орындау;
- шынығу;
- жағымды эмоциялар;
- қозғалыс белсенділігі.

Атап айтатын жәйт, әлемнің көптеген аймақтарында ұзақ өмір сүрушілерді геронтологтардың эмпирикалық бақылауы салауатты өмір салты факторларының тізіміне жеке тұлғаның қарым-қатынасы мен мінез-құлқы мәдениетін қосудың пайдасы бар екенін куәландырады.

Қ.Ж.Қожахметова өзінің «Қазақ этнопедагогикасы: методологиясы, теориясы, практикасы» (1998) атты монографиясында «Қазақ халқы барлық уақытта жетілген адамды өзіне пір санады және өзінің тәрбиелік тәжірибесінде осы мақсатқа қол жеткізуге ұмтылды» деп айқын көрсетеді [3, 147 б.]. Біздің жұмысымыз үшін Қ.Ж. Қожахметова мәлімдеген ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа берілген қазақ халқы тәрбиесінің сипаты, сыртқы пішіні, этикеті, құндылықтары туралы қазақ халқының құндылықтары ерекше қызығушылық тудырды. Өйткені, қазақтардың өмірі мен әлауқаты олардың шыдамдылығына, күш-жігеріне, ептілігіне қатысты болды, олар балаларды салауатты өмір салтына дүниеге келген сәтінен бастап тәрбиелеуге тырысты, бұл жөнінде қазақ халқының баланың тууы мен дамуына байланысты әдет - ғұрпы, салт - санасы куә.

Оқу орындарында қолданылып жүрген инновациялық технологиялардың түрлері қазіргі жағдайда оқу-тәрбие процесінде қолдануға неғұрлым тиімді, әрі тәрбиенің бұрыннан қалыптасқан әдістерімен өзара бірлікте қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Енді осы технологияларды оқушы жастардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастырудағы орнын қарастырсақ.

Тақырыпқа байланысты тәжірибе жұмысында «Салауатты өмір салты бұрыштары» ұйымдастырылып, оқушыларға СПИД, жыныстық мәдениет, темекі тарту, спиртті ішімдіктер туралы брошюралар таратылып берілді, салауатты өмір салтын қалыптастыру ісінде мектептердің мысалында атқарған жұмыстарының экспозициялары дайындалды, ал спорттың әр түрімен, ұлттық ойындармен айналысушы спортшылар мысалында адамның физикалық мүмкіндігі тек салауатты өмір салтын ұстанғанда немесе оның негізгі қағидаларын сақтағанда зор болатынын көрсетілді.

Батыс Қазақстан облысындағы оқу орындарында «Темекі – ағзаға әсері», «СПИД-пен күресте жеңеміз бе?» «Өз өкпелеріңізбен тәуекелге бармаңыз», «Дұрыс тамақтану, үнемді уақыт» атты тәрбие

сағаттар мен сыныптан тыс сабақтар жүгізілді. Оқу орындарында «Олимпиадалық ойындар», спорттық жарыстар өткізіліп, онда оқушылар баскетбол, волейбол, футбол, карате, гимнастика сияқты спорттың әр түрінен жарысады. Ұйымдастырылған сыныптан тыс сабақтарды өткізген соң оқушылар салауатты өмір салтын насихаттайтын плакаттарды рәсімдеп, суретшілердің жетекшілігімен олар туралы мектеп холында көрмелер жасайды, содан кейін суреттер жөнінде әңгіме, интервью алынуы, соңында, ән, күй, би, тақпақ орындау арқылы және әртүрлі спорт түрімен жарыса отырып оқушылар спорт пен салауатты өмір салтының табынушылары болады.

Мұнда сабақтардың әдістемелік нұсқаулары инновациялық технологиялардың әр түрлерін, сол сияқты лекция, диспут, дебат, тақырыптық кездесулер нақты өмірдегі оқиғаларды талдау, рөлдік және қызметтік ойындар, психогимнастика мен актерлік тренингтер т.с.с. қолданылды.

Дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарында оқушылардың дене мүшелерінің бір-біріне үйлесімді орналасуы, яғни дененің қалпы, жаттығуларды орындау тәсілінде зор роль атқарады:

1) дұрыс алынған негізгі тұрыс жаттығуларды орындауда ең тиімді жағдай жасауға және белгілі бір анатомиялық, физиологиялық әсерге жетуге;

2) қозғалыс процесі кезінде керек дене қалпын сақтауға;

3) жаттығуды аяқтағандағы керек дене қалпын сақтауға көмектеседі.

Дұрыс тамақтану. Диетологтардың айтуынша: адам – не жесе, соның көрінісі болады. Бұл әзілде үлкен шындық жатыр. Адамның денсаулығы көбінесе оның немен және қалай тамақтануына байланысты.

Жеке бас гигиенасы. Адамның жеке басының гигиенасы, алдымен, дене тазалығына қамқорлықты қарастырады. Дененің тазалығы адам үшін сыртқы әдемілікті, әсемдікті ұстап тұру үшін ғана маңызды емес, сол сияқты денеге деген жеткіліксіз қамқорлық, немқұрайлылық көптеген аурулардың пайда болуына себеп болады.

Зиянды әдеттер. Салауатты өмір салты зиянды әдеттермен қатар жүрмейді. Ішімдік, наркотик заттар, шылым шегу сияқты зиянды әдетте демалуды үйлесімді бағыттауға, дене еңбегімен айналысуға, үйлестірілген түрде тамақтануға және салауатты өмір салтының тағы да басқа жақтарын қолдануға кедергі келтіреді. Зиянды әдеттер көптеген ауруларды туғызатын маңызды факторлар болып табылады, адам өміріне қауіп төндіреді. Зиянды әдеттерді қою біздің республикамыздың өзекті мәселелерінің бірі, өйткені ішімдікке

салыну, шылым шегу, наркотик заттарды қолдану жастардың арасында көптеп кездеседі.

Осы қарастырылған белсенділігі, шынығу, жеке бас гигиенасы, дұрыс тамақтану, психологиялық тепе-теңдік, зиянды әдеттерден сақтану оқушылардың салауатты өмір сүру дағдыларын сипаттайтын негізгі белгілерді білімділік, ептілік пен дағдылар, іс-әрекеттер тұрғысында көрсете білуі керек.

Мысалы, бұл жүйеліліктің барынша көрінетін жері мектеп оқушыларын әлеуметтік жат әдеттерден арылту мақсатында ұйымдастырылатын сабақтан тыс кезеңдегі тәрбие сағаттары деп айтуға болады. Олар, “Денім сау болсын десеңіз”, “Тазалық денсаулық кепілі”, Денсаулықты бұзушылармен күрес”, “Денсаулық және салауатты өмір салты”, “СПИД ғасыр дерті”, “Темекінің ағзаға әсері”. Мұндай әдістерден соң арнайы факультативтік сабақтар жүргізу, апталық өткізу де біз айтып отырған жат әдеттерден арылту әдістері болып табылады.

Бұл мектепте салауатты өмір салтын тәрбиелеу бойынша «Денсаулықты бұзушылармен күрес», «Темекі тартуға жол жоқ», «Денім сау болсын десеңіз», сияқты жалпымектептік іс-шаралар өткізілді. Бұл күндері әрбір оқушы жұмысқа тартылады-қабырға газеттері мен плакаттар шығарады, спорттық және ұлттық ойындар, туристік жорықтар, эстафеталар өткізеді. Жалпы білім беретін мектептердегі сыныптан тыс қызметтердің аталған түрлері мен әдістері оқушылардың салауатты өмір салтына деген оңды қатынастарын нығайтуға бағытталған, сондай-ақ оқушылардың өмірден дұрыс жол табуына көмектеседі.

Бұл орайда оқушылардың салауатты өмір салты жүйесіне араласуына төмендегідей алғышарттар тиімді болмақ, егер:

- оқушыны жеке қалыптастыру үшін қажетті болатын, сонымен бірге, оқушының жеке тұлғалық белсенділігін туындататын жағдайлар жасалса;

- әрбір оқушының өзін тани білуіне, өз қабілетін көрсете білуіне және оның табысты болуына мүмкіндік беретін осы жұмыстың әртүрлі формалары мен түрлері қолданылса;

- барлық оқушылардың әртүрлі қызмет түрлеріне, салауатты өмір салтының дене, интеллектуалдық, әлеуметтік, жеке тұлғалық, эмоционалдық, рухани аспектілеріне жүйелі қатыстырылуы қамтамасыз етілсе.

Біздің зерттеуіміздің нәтижесінде мынадай ұсыныстар беруімізге болады:

-оқушылардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру үдерісі олардың жергілікті жерін, әсіресе ауылдық жерлерде тұратынын ескере отырып жүргізілуі тиіс;

-оқу орындарындағы оқушы жастардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру бойынша ұйымдастырылатын оқу және тәрбиелік жұмыстар дәстүрлі емес инновациялық технологиялар арқылы жетілдірілуі қажет;

-ұсынылып отырған инновациялық технологиялар мен әдіс-тәсілдерді мұғалімдердің білімін көтеру институтында, әр түрлі курстарда пайдалануға болады

-өсіп келе жатқан мектеп қабырғасындағы оқушыларда «салауатты өмір салтын» емес «салауатты өмір сүру дағдысын» қалыптастыру, жетілдіру т.б. деп атауға ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. // Егемен Қазақстан. 18 қаңтар 2014.
2. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016-2019 годы. // Казахстанская правда. 25 октября 2018.
3. Қожахметова К.Ж. Қазақ этнопедагогикасы: методологиясы, теориясы, практикасы. – Алматы, 1998. – 380 б.

ӘОЖ 37.035.6:378.14

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӨПТІЛДІ ТОБЫНДА ҰЛТТЫҚ САНА-СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Төлегенова Б.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2 курс магистранты

Полиэтникалық Қазақстанның егемендігі мен тәуелсіздігінің негізінде этностардың ұлттық сана-сезімі арта түсті, мұның өзі этностық қоғамның осы ажырамас бөлігін зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Ізгілікті демократиялық қоғам моделіне сәйкес келетін ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда білім беру жүйесі жетекші рөл

атқарады. Зерттеліп отырған проблеманың көкейкестілігі қоғам дамуының қазіргі кезеңінде мынадай бірқатар себептерге байланысты екенін айту қажет: болашақ зиялылардың ынталы бөлігі ретінде студенттердің ауыспалылығы; олардың бұқаралық мәдениет әсеріне бой ұруы; тұтас алғанда қоғамда рухани мәдениет деңгейінің төмендеуі; жас ұрпақтың құндылық бағдарының ауысуы; студентті тұлға әрі маман ретінде тәрбиелеу процесінде ұлттық рухани құндылықтарға бет бұрудың маңыздылығы.

«Ұлттық сана-сезім» феноменін ғылыми зерттеулер, оның қоғам дамуындағы рөлі және мәні ең алдымен мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық өзгерістерінен және адамдардың санасындағы сапалы өзгерістермен, ойлаудың жаңа типін қалыптастыруымен анықталатынын көрсетіп отыр.

Ұлттық сана-сезімді түсіну үшін сана-сезімнің табиғатын, оның мәнін қарастыру қажет. «Философиялық сөздікте» сана-сезім ұғымына мынадай анықтама берілген: объективті дүниеден өзін бөлуі, өзінің дүниеге деген, өзін тұлға ретінде, өзінің қылықтарын, әрекетін, ойларын, сезімдерін, мүдделерін және қызығушылықтарына деген қатынасын ұғыну және бағалау [1,213 б.]. Осыған орай, егерде сананы адамның ойлау, ой жүгірту және шындыққа өзінің қатынасын анықтай алады деп дәстүрлі түрде түсінілсе, ал сана-сезім өзін тануға бағытталған.

Ғылыми еңбектерді талдау көптеген ғалымдардың ұлттық сана-сезімінің негізгі құрылымдық компоненттеріне ұлттық сәйкестікті, тұлғаның өзі және өзінің қауымдастығы, тарихы, тілі, мәдениеті және басқа да ұлттық құндылықтар туралы түсініктері (танымдық компонент); тұлғаның эмоционалдық-психологиялық бағытталғандығы: ұлттық сезімдері, сенімдері, көзқарастары, эмоциялары және т.б. (адамгершілік-эмоционалдық компонент); ұлттық құндылықтарды қабылдау, оларға ұғынушылық қатынас, тұлғаның этноспен этностық ішкілік байланыстарының әрекеті (мінез-құлықтық компонент).

Жоғары оқу орнының оқу-тәрбие жұмысының қазіргі күйінің нәтижелері және талдауы студенттердің сана-сезімін қалыптастырудың ұстанымдар жүйесін, педагогикалық шарттарын анықтаудың қажеттілігін көрсетеді. Біз Л.А.Альшевская, Ф.Ф.Харисов, З.Ф.Мүбиновтың еңбектерін басшылыққа ала отырып, студенттерде сана-сезімді қалыптастырудың мынадай ұстанымдарын ұсынамыз: студенттердің ұлттық сана-сезімін қалыптастырудың процесіне жүйелілік, кешенді, тұлғалық-әрекет ұстанымы; студенттік контингенттің ұлттық-өңірлік ерекшеліктерін есепке алу ұстанымы; тәрбиелеу және оқытуда ұлттық-мәдени элементтеріне сүйене отырып

«оқытушы-студент» жүйесіндегі өзара әрекетті белсендету ұстанымы; оқу пәндерінің ақпараттық аясында ұлттық және өзге ұлттарды тең дәрежеде ұштастыру ұстанымы; студенттердің жеке ерекшеліктерін, жастық, ұлттық және кәсіби ерекшеліктерін есепке алу ұстанымы; әртүрлі ұлттардың және конфессиялардың өкілдерінің өзара қатынасындағы жағымдыға сүйену ұстанымы.

Студенттерде ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда мынадай педагогикалық шарттарды орындаған абзал: оқыту-тәрбиелеу процесін студенттердің ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда, оның үш компонентінің негізінде педагогикалық әсер етуге бағыттау: танымдық, адамгершілік-эмоционалдық және мінез-құлықтық; студенттердің ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда жоғары оқу орнының оқу-тәрбиелеу процесіне жүйелі, кешенді, тұлғалық-әрекеттік, мәдениеттану және этнопедагогикалық тұрғының жүзеге асырылуы; студенттердің тұлғасында ұлттық сана-сезімді қалыптастыруға қажетті ұлттық-мәдени элементтермен педагогикалық пәндердің мазмұнын толықтыру; студенттерді педагогикалық әсердің объектісінен белсенді субъектісіне ауыстыру [2].

Жаһандық экономиканың және әлемдік саясаттың қазіргі заманғы даму үрдісі жаңа қауіп қатерлер туғызып отыр. Осыған орай, оларға төтеп беру үшін Қазақстан халқының бірлігін, ұйымшылдығын және отансүйгіштігін одан әрі нығайтуды талап етеді.

Соңғы жылдардағы ұлттық сана сезімге байланысты қабылданған құжат Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырамдамасы [3]. Ол 2015-2025 жылдар аралығында жүзеге асырылуға бағытталған. Осы тұжырымдаманың қабылдау қажеттілігі «Қазақстан – 2050»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» стратегиясының, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «100 нақты қадам: баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» Ұлт жоспарының болашағы біртұтас ұлтты қалыптастыру жөніндегі «Бірегейлік пен бірлік» атты төртінші бағытының міндеттерімен негізделген.

Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған бағдарламасында мынадай жолдар бар: «Қазақстандық бірегейлік» элективті курсы әзірленеді және жалпы білім беретін мектептер мен ЖОО-ның оқу процесіне енгізіледі» [4]. Осыған орай, жоғары оқу орнында «Қазақстандық бірегейлік» элективті курсының силлабусын даярлап отырмыз.

Қазіргі таңдағы тәуелсіз Қазақстанның болашағы дарынды, білімді, іденімпаз жас ұрпаққа байланысты. Осыған орай, еліміздің жоғары білім беру жүйесі барлық қоғамның дамуын қамтамасыз етуге қабілетті, білімді қалыптастырушы әлеуметтік институт болып

табылады. Демек, жоғары оқу орнының алдында Қазақстан Республикасының қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайының сұранысына сай жаңа типті азамат және өз ұлтының патриотын кәсіби ғана емес, зермелі қоғам жағдайында шығармашылықпен өзін-өзі анықтауға бейім, жаңашылдыққа талпынатын және жауапкершілік сезімі дамыған, әлеуметтік құзыретті тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр.

Жастарда ұлттық сана – сезімді қалыптастыру әр болашақ маманның өз Отанына – Қазақстан Республикасына деген саналы қатынасын, мемлекеттік тілді, мемлекет құраушы ұлттың ұлттық мәдениетін меңгеруді, мемлекеттік ұлттың бірлігін нығайту қажеттілігін түсінуді қалыптастыру қажет.

Элективті курс алдына мынадай міндеттер қойылды: студенттерді қазақстандық бірегейлік пен бірлік туралы теориялық білімдермен қаруландыру, байыту, әртүрлі этностардың өкілдерінде ұлттық сана-сезімдерінің мәні туралы түсінік қалыптастыру, қазақстандық бірегейлік пен бірлік аясында студенттердің практикалық әрекет тәжірибесін кеңейту. Кәсіптік білім беру жүйесінде бұл элективті курстың алатын орны, оның міндеттері анықталды, яғни болашақ мамандарда қазақстандық бірегейлік пен бірлікке сәйкесті білімдерді, іскерліктерді және дағдыларды интеграциялау.

Арнаулы курс 30 сағат бойы дәрістер мен семинарларды, өздік жұмыс жүргізуге есептелген. Мұнда студенттер қазақстандық бірегейлік пен бірлік бойынша өздерінің теориялық білімдерін тереңдетіп қоймай, сонымен бірге практикалық сабақ процесінде, зерттеушілік астарда алған білімдерді практикада бекітуге жағдай туғызылады. Барлық элективті курстың 2/3 уақытын оқушылардың практикалық жұмысына бөлінуі қажет, яғни мәселелік әңгімелер, семинарлар, жағдайлық және рөлдік ойында, практикумдар, конференциялар және т.б.

«Қазақстандық бірегейлік» элективті курсының тақырыптық жоспары

№	Тақырып аттары	Сағат сандары	
		Лекция	Ожсөж
1.	Кіріспе	1	1
2.	Қазақстан қоғамындағы көпэтносты және көпконфессиялы ахуалды талдау	2	2
3.	Бірегейлік пен бірлікті қалыптастыру саласындағы әлемдік тәжірибе	2	2

4.	Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасының мақсаты мен міндеттері	3	3
5.	Тұжырымдаманы іске асыру тетіктері	3	3
6.	Қазақстан халқы Ассамблеясының көпэтносты қоғамды қалыптастырудағы жұмысы	2	2
7.	Күтілетін нәтижелер	2	2

Сабақтарды тек қана жоғары оқу орнының оқытушылары жүргізіп қоймай, сонымен бірге қоғамдық ұйымдардың, Қазақстан халқы Ассамблеясының өкілдері де практикалық сабақтарды жүргізуге тартылды.

Студенттердің элективті курс бойынша білімдерді, іскерліктерді және дағдыларды сапалы меңгеру процесін ұйымдастыру үшін, оның әдістемесін жасадық, оған дәстүрлі және дәстүрлі емес оқыту әдістерін, басқа этностың өкілдерімен өзіндік қарым-қатынасына, бақылаудың нәтижесіне, зерттеушілік жұмыстан алынған жадығаттарға негізделген бірқатар оқу міндеттерін енгіздік.

Студенттерге дәрістің материалдары жалаң түрде баяндалып қоймай, мәселелік дәріс түрінде де берілді. Элективті курстың дәрістік бөлімі қоғамдық келісім, саяси тұрақтылық, қазақстандық бірегейлік пен бірліктің барлық қажетті саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани негіздері, этносаралық қарым-қатынас мәдениеті аясындағы теориялық білімдермен қаруландырды.

«Қазақстан қоғамындағы көпэтносты және көпконфессиялы ахуалды талдау» атты бірінші тақырыптың мазмұны студенттерге белгілі бір дәрежеде белгілі болғандықтан біз оны мәселелік дәріс түрінде өткіздік. Дәрісті бастамас бұрын студенттерге бірқатар сұрақтарға жауап беруді өтіндік. Атап айтқанда, «еліміздің көпэтносты және көпконфессиялы болу себептері», «Қазақстанда қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірліктің бірегей үлгісі қалай жасалуда?», «Қазақстандағы этносаралық және конфессияаралық қатынастардың ерекшелігі неде?», «Қазақстан халқы Ассамблеясының этносаралық қатынасты реттеудегі ролін қалай бағалайсыз?» және т.б.

«Тұлғаны этникалық әлеуметтендіру» сұрағының мазмұны студенттердің топ ішіндегі және этносаралық қарым-қатынастағы қалыпты жағдайдың шарты ретінде өзінің этностармен сәйестілігінің қажеттілігін саналы түсінуіне бағытталады. Ол мәдени қоршаудағы мінез-құлық таптаурындары мен қатынастарды, мәдениетті, құндылықтарды, норманы меңгеру арқылы басқалардың тарихынан,

мәдениетінен, тілі мен ділінен өзгеше ел өз халқымен бірлікте болу сезімін дамытуға мүмкіндік туғызады.

Ұлттық сана-сезімге бағдарланған тұлға болмысының мазмұны студенттердің «тұлға», «ұлттық сана-сезім», «жалпыадамзаттық құндылықтар», «ұлттық құндылықтар» ұғымдарының мәнін түсінуге; ұлттық құндылықтарды адамгершілік тұрғылан санала түсінуге мүмкіндік туғызатын білімді, Қазақстан Республикасының жетекші этносы, ұлты ретінде қазақ халқының мәдениетін, өзінің тілін және өз этносының мәдениетін меңгеруге мүмкіндік береді.

Дәріс-әңгімелер, белсенді оқыту әдістері пікірлердің ауқымын кеңейтуге, студенттерді сұрақтарды талқылауға кеңінен қатыстыруға, қарастырып отырған сұрақтар бойынша студенттердің білімін және тәжірибесін қолдануға септігін тигізді.

Элективті курстың дәрістік бөлімі қазақстандық бірегейлік пен бірліктің теориялық негіздерімен қаруландырды, дегенмен оқыту процесінің көптеген бөлімі семинар және практикалық сабақтарда жүзеге асырылды, себебі біз жасаған элективті курстың бағдарламасы практикалық бағытталып, сабақтарының едәуір санына есептелінді.

«Қазақстандық бірегейлік» элективті курсының аясында мәселелік пікірталастар, диспуттар, конференциялар өткізілді. Оқыту формаларында өмірден алынған жағдаяттар талданылды, шығармашылық тапсырмалар орындалды.

Тақырыптар бойынша зеррттеушілік жұмыспен айналысуды ұйымдастырдық. Алынған жадығаттарды мына сұрақтарды талдағанда пайдаланылды: басқа этностың өкілдерімен қарым-қатынасқа түсу іскерлігі, бірегейлік пен бірлікті қалыптастырудың жолдары, жоғары мектептерде ұлттық тәрбиені ендірудің педагогикалық-ұйымдастыру жағдайлары және т.б.

Студенттерге өздігінен практикалық сабақтарды өткізуге мүмкіндік берілді. Бұл оларда бірлік пен келісімнің «Бірлік – әралуандылықта», «Бір ел – бір тағдыр» сияқты тұғырлы қағидаттарды түсінгендігін және меңгергендігін көрсетті. Элективті курсты жүргізу барысында әдебиеттерді пайдаланып, басқа этностың адамдарымен қарым-қатынастың тәжірибесіне сүйене отырып студенттер бақылау жұмысын орындады.

Оқыту формаларын қолдану барысында көрнекілік кеңінен қолданылды, яғни кестелер, сызбалар, диаграммалар, географиялық калталар және т.б.

Оқыту процесінде әдеттегі формалар, яғни дәріс, семинарлар, бақылау және практикалық тапсырмалармен қатар білім беру процесінде дәстүрлі емес оқыту формалары қолданылды. Жұмыс

практикасы дәстүрлі емес оқыту формалары мыналарға жағымды септігін тигізді:

-элективті курстың тақырыптарына қызығушылығын және танымдық белсенділігін арттыруға;

-студенттердің этносаралық диалогқа және жағымды этносаралық мәдени байланысқа психологиялық даяр болуға;

-студенттердің субъект-объектілік қатынастар саласынан субъект-субъектілік салаға ауысуға мүмкіндік туғызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 510 с.
2. Ананьев Б. Г. К психофизиологии студенческого возраста // Современная психолого-педагогическая проблема высшей школы. / Под ред. Б.Г. Ананьева, Н.В. Кузьминой.- СПб, 2004-вып.2.
3. Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. – 2015. – 31 желтоқсан.
4. Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған бағдарламасы. – Астана, 2016. – 86 б.

ӘОЖ 82(574)

ДИАЛОГТІК ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРГЕ ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТҮСІНДІРУ ЖОЛДАРЫ

Тұрғаналиева Г.Г.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университеті, магистр-аға оқытушы*

Диалогтік оқыту – мұғалімнің жан-жақты жұмысын талап етеді. Білім беру барысында диалогтік оқытуды дамыту үшін мұғалімнің тәжірибесінде не қажет? Әрине, оқытудың әдіс-тәсілдерінің аудитория жағдайында дұрыс таңдалуы нәтижеге жетудің бастамасы болып табылады. Бұл мұғалімнен біліктілік пен шеберлікті қажет етеді. Диалогтік оқыту модулі бір жағынан қызықты болса, екінші жағынан барлық мән-жайын түсінуді қажет ететін модульдердің бірі.

Оқу үрдісіне студенттердің барлығы белсенді жұмыс жасауын қамтамасыз ету үшін белсенді оқыту әдістерін кеңінен қолдану керек. Мысалы: *рөлдік ойындар, үш қадамды сұхбат, постер, сұрақ қою, т.б.* Бұл әдістер аудиториядағы барлық студенттерді әрекетке тартып, ұжымда жұмыс жасауға үйретіп, тілдік қарым-қатынас орнатуға септігін тигізеді. Осы тұста тізбектелген сабақ жоспарларымды тәжірибеде жүзеге асыру барысында сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратынын көрсетті.

7 модульді меңгерген оқытушы ретінде менің табыстылығымның белгісі – аудиториядағы студенттердің сапалы білім алғандығы болып табылады, демек мен үшін өткізген сабақтарымның табысты да сапалы болуы өте маңызды. Тізбектелген сабақтардың алғашқы күнінен бастап мен студенттердің диалогтік қарым-қатынасқа түсулеріне мән бере бастадым.

Диалогтік оқыту стратегияларын (әдістерін, тапсырмаларын) өз сабағымда қолдану барысында көптеген әдістерді пайдаландым. Жекелей айтар болсақ, олар: «Сұрақ қою әдісі», «Постер құрып, оны қорғау», «Ашық және жабық сұрақтар», т.б. «Сұрақ қою» әдісінің негізгі мақсаты – бір-бірімен ой бөлісу арқылы өз білімдерін жетілдіру жұмысымен айналысу. Жаттығу барысында оқушылар кез келген сұрақ қоя отырып, менде осы тақырып бойынша қандай ойлар мен ұстанымдар бар? Бұл жұмыс мен және менің құрбыларым үшін қаншалықты маңызды? т.б. сұрақтарға жауап бере отыра қандай мәселелерді игергенін, игеру жолында қандай қиындықтар туындады, оларды қалай мен шешу керекпін? деген сұрақтар төңірегінде берілген уақыт ішінде жекелей ой қозғап өзара ой бөлісу арқылы тілдік қарым-қатынас орнатады. Сондай-ақ осы жұмыс арқылы оқушыларды өздігінен, жұппен және ұжыммен жұмыс атқаруға үлкен септігін тигізіп, жұмысқа белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Ал «Постер құрып, оны қорғау» арқылы диалогке қатысушылардың мысалы, сөйлеуші әрбір сөзін түсінікті етіп, мәнерімен сөйлеу, дұрыс сұрақ қоя білу, ал тыңдаушы – айтуға мүмкіндік беру, жақсы тыңдаушы бола білу керектігі мен шыдамдылықпен таныту керектігін жайында түсініп, ой қозғауға жетелейді. Диалогтік оқыту барысында әңгімелесудің оқу-танымдық, тілдік-дамытушылық, әлеуметтік-бағдарлаушы міндеттері қамтылуы маңызды болып табылады.

Оқушылардың тақырыпты түсінуіне қол жеткізу үшін мұғалімдер қолданылатын сұрақтардың екі түрі: **«ашық» және «жабық»** сұрақтар кең қолданылады деген пікір бар. Ашық сұрақтар қойылғанда, оқушылар ақпаратты белгілі бір жолдармен қолдануға, қайта құруға, кеңейтуге, өзіндік көзқарастарын білдіріп, бағалауға және талдауға тиіс болады. Сұрақ қою маңызды дағдылардың бірі

болып табылады. Себебі сұрақ дұрыс қойылған жағдайда ғана танымдық сұрақ сабақ берудің тиімді құралына айналады және де оқушылардың ізденуіне қолдау көрсетіп, ізденушілік, зерттеушілік қабілеттерін жақсартады және білім, ақпарат алу көкжиектерін кеңейте түседі. Сондықтан да өткізілген сабақтар барысында қойылған сұрақтар баланың санасына қойылатын талаптар тұрғысынан ойластырылса нұр үстіне нұр болады. Ашық сұрақтар балалардан ақпаратты белгілі дәрежеде қолдануды, қайта ұйымдастыруды, дамытуды, бағалауды, талдауды, яғни, ойлау операцияларына дайын болуды талап ететін сұрақтар. Ашық сұрақтарды көбірек пайдалану оқушыларға әлдеқайда жоғарырақ деңгейде ойлануға көмектеседі.

Жоғарыда көрсетілген әдістерді студенттер өте тез меңгеріп алды, сонымен қатар осы әдістермен жұмыс жасау сабағымның сапасын арттырды. Тағы бірер мысал келтірер болсам, «Жаңа технологиялар туралы түсінік» деген тақырыптағы дәрісімді түсіндірмес бұрын мен студенттерге «Улыбка Моно Лизы» фильмін көріп келуге тапсырғанмын, студенттер дәріске келген кезде мен оларды топтастырып, фильмді талқылауға бердім, олар талқылап болған соң осы фильм төңірегінде сұрақтар дайындады. Содан соң әр топ өз сұрақтарын ортаға тастады да әр топ осы сұрақтарға жауаптарын ортаға тастады. Олардың жауаптарын, ой-пікірлерін ескере отырып, мен оларға «инновация», «технология» терминдерінің ережесін түсіндірдім, содан соң олар инновация және технология терминдерін әрі қарай ашу мақсатында постер құрып, оны қорғады. Сабақты бекіту мақсатында студенттерге ашық және жабық сұрақтар қойылды. Олар бүгінгі дәрістің мәтінін оқып шығып, жабық сұрақтарға жауап берді, ал ашық сұрақтарға өз ойларын айтып, пікіралмасты. Сабақ соңында студенттер өз-өздерін бағалап, яғни стикерге бүгінгі сабақта белсенді болған, ең жақсы ой айтқан, немқұрайлы отырған, еңбекқор студенттердің аттарын жазып тапсырды. Осы бағалау арқылы мен белсенді және белсенді емес студенттерді, ойы ұшқыр, еңбекқор, ұмтылған, мақсатқа жете білген, көшбасшылық танытқан студенттерді айыра білдім.

Диалогтік оқытудың стратегияларын пайдалана отырып, студенттер осы сабақтың нәтижесінде үйренді: терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту; өз әрекеттері мен идеяларын талдау және оларға баға беру; ақпаратты өздігінен түсініп, оны сараптап, дұрыс таңдай білу; пікірталасқа қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу; шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу; басқалармен тиімді қарым-қатынас құрып, өзара бірлесе жұмыс атқару.

Әрине, сабақ толықтай сәтті болуы мүмкін емес, себебі біз дайын рецептті қолданып, әдемі, дәмді торт пісіргендей сабақты да дәл солай әдістерді қолдана отырып үлкен нәтижеге жете алмаймыз. Белгілі бір сәтсіздіктерге ұшырап отыруымыз орынды. Мен өз сабағымда мынадай сәтсіздіктерді кездестірдім: тест жүйесіне үйреніп қалған, дәстүрлі стильді әбден меңгерген студенттердің шығармашылығын дамыту шамалы қиындықтар тудырды; бағалау кезінде дәстүрлі суммативті бағалаудан формативті бағалауым кейбір студенттерге ұнамады.

Сабақ соңында мен оларға осы дәріс барысында қандай әдістерді қолдандым деп сұрағанда, олар стратегиялардың атауын білмесе де, бірақ әдіс түрлерін ажырата алды. Яғни, бұл сабақтың өзі әдістемелік сабақ болғандықтан оларға сабақ берумен қатар әдісімді түсіндіріп отырдым.

Сонымен қатар студенттер түсінді: әдіс атауларын; әдістердің тиімділігін; әдістерді пайдалануды.

Қазіргі білім беру жүйесі бойынша университеттерде студенттердің оқытушының жетекшілігімен өзіндік жұмыстары жүргізіледі. ОжСӨЖ барысында студенттерді топтастырып, оларға өткен диалогтік оқыту стратегияларын қолдана отырып сабақ жоспарын дайындауға берілді. Сабақ жоспарын дайындау барысында мен студенттердің диалогтік оқыту стратегияларын жетік түсінгендігін аңғардым.

Әр оқытушы үшін оның түсіндірген сабағын студенттер өз тәжірибесінде қолдана білгені қажет, сонда ғана ол өзінің сабағының нәтижесін, жемісін көре алады, жетістікке жете алады. Осы орайда кейбір мәселелерді ескерген жөн. Мысалы, диалогтік оқытудың стратегияларын студенттер болашақта өз практикаларында тиімді де дұрыс пайдалана ала ма? Осы мақсатта біздер нені ескеруіміз керек? Міне, осы сұрақтар міндетті түрде барлық оқытушыны мазалайды. Тізбектелген сабақтарды өткізу кезінде өз зерттеуім бойынша студенттер стратегияларды дұрыс әрі тиімді қолдана білу үшін мынадай нәрселерді ескеру керек деп есептеймін: мұғалім балалар ерекшеліктерін – мінез, темперамент, ұжымшылдық, тәртіп, ерік т.б. жағдайларын ескеріп ұйымдастыруы қажет және сабақтың мақсаты, міндеттері, мазмұны мен жүрісін анықтау керек. Мұғалім сабақты ұйымдастырушы, сабақтың мазмұны жөніндегі ақыл-кеңесшісі, балалардың даулы нәрселерін шешіп беретін әділ төрешісі, сонымен бірге оқу барысында олардың жолдасы болуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.С.Қыдыршаев. Шешендіктану. Орал «Ағартушы». 2004. – 156 бет.
2. А.С.Қыдыршаев. Шешендік тағылымы. Орал. 2006. – 142 б.
3. А.С.Қыдыршаев. Мұғалім кадрларының біліктілігін арттыруға шешендіктану ілімінің қатысы // 12 жылдық білім жүйесі және жаңа педагогикалық конференция материалдары. Ақтөбе. 2006-9-10 б.б.
4. А.С.Қыдыршаев. Шешен-лектор профессиограммасы. Орал, 2004. – 56 б.
5. Н.Д.Десяева, Т.А.Лебедева, Л.В.Ассуирова. Культура речи педагога. Москва: «Академия», 2003. – 192 с.
6. С.Негимов. Шешендік өнер. Ана тілі, А., 1997.
7. Т.В.Мишаткина. Педагогическая этика. Ростов на Дону: «Феникс», 2004. – 304 с.
8. А.А.Волков. Основы риторики. Москва: «Академический проект». 2005. – 304 с.

ӘОЖ 811.111.(574)

ОРЫС СЫНЫПТАРЫНДА ОЙЫН ТҮРЛЕРІ АРҚЫЛЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ МЕҢГЕРТУ

Сартулеева А.А.

*Чапаев жалпы орта білім беретін мектебінің қазақ тілі мен
әдебиеті пәнінің II санатты мұғалімі*

«Жақсы мұғалім деген атқа түрлі әдістерді меңгеріп, соларды оқытуда қолдана білу арқылы ғана жетуге болады.

Сонымен қатар, бірнеше әдісті меңгеріп қана қоймай, табанда өзі қажет әдісті тауып, пайдалана білу керек»

Ұлы ғалым Ахмет Байтұрсынов

Қазіргі еліміздің мектептерінде енгізіліп жатқан жаңа өзгерістер әлемдік білім беру тәжірибелеріне сүйене, баланың жеке тұлға ретінде дамуына ықпал ететін жаңа технологияларды іздестіру және оларды қолдануға бағытталған. Орыс мектептерінде қазақ тілін, мемлекеттік тілін үйрену, білу - қазіргі күннің басты мәселесіне айналып отыр. Сабақта бұл мәселені шешу жолдарының бірі – әр түрлі әдіс- тәсілдерді заманауи үлгіде қолдана отырып, жаңа технологияларды енгізу. Қазір технологиялардың түрлері сансыз көп.

Алайда, орыс сыныптарында тілді үйрету мәселесінде ойын әдісін қолданудың өте тиімді екенін бұрынғы тәжірибеден де жақсы білеміз. Әрбір ұстаздың басты міндеті - оқушыларға өз пәнінен жоғары деңгейде білім бере отырып, олардың сабаққа деген қызығушылығын тудыра білу. Ал, қазақ тілі сабақтарында мұғалімдердің міндеті – ойын элементтерін кіріктіре отырып, шығармашыл тұлғаны қалыптастыру

Ойын – дегеніміз не? Ойын дегеніміз – халықтың баланы әдептілікке, достыққа, сауаттылыққа баулитын құралдың бірі. [1]

Ойынның түрлері өте көп. Мысалы: рөлдік ойындар, денешынықтыру ойындары, сюжеттік ойындар, дидактикалық ойын элементтерін орыс сыныптарында қазақ тілінен қолданудың тиімділігі өте зор. Дидактикалық ойындар баланың ақыл – ойын дамытып қана қоймай, тіл үйренуге деген қызығушылықтарын арттырады. Тіпті енжар, ықыласы төмен балалардың өздері де ойын элементтері араласқан сабаққа зор ынтамен, жігерімен араласатыны анық. [1]

Сондықтан кез – келген сабақты өткізу үшін дидактикалық ойындар қолдана білгені жөн.

Ойын түрлерін қолданудың әдістемелік маңызы қандай?-деген сұраққа келетін болсақ, біріншіден, ойын – жағымды эмоция сыйлайды, екіншіден, өзара психологиялық ахуал тудырады, үшіншіден, тіл үйренуге қызығушылық артады, төртіншіден, мұғалім мен оқушы арасында сенімділік пен әдемі қарым-қатынас орнайды.

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы — заман талабына орай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын жаңа мазмұнды бағдарлама. [5] Осыған байланысты ойын түрлерін де жаңаша әдістермен байытып қолдану қажеттігі туындайды

Қазақ тілі сабағындағы ойын технологиясының мақсаты - оқушылардың сабақта үйренген сөздерін ауызекі сөйлеуде, күнделікті қарым – қатынаста дұрыс қолдануға үйрету. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқушы білімін практикалық түрде өзі қолдану, пайдалануына мүмкіндік беру. [3] Сондықтан ойын түрлері де осыған бағытталған болуы тиіс. Барлық сыныптарда «Жыл мезгілдері» деген тақырып бар. «*Күз айларын суретте* » ойынын топ бойынша постер әдісі арқылы өткізуге болады. Бұл ойын оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытады.

«Адасқан әріптер» ойыны Логикалық ойлау қабілеттерін жетілдіру және төл дыбыстарды қолдану ерекшелігін білуге үйретеді. Үй тапсырмасы ретінде беруге де болады.

Ойын шарты: Берілген әріптердің орнын ауыстыра отырып, сөз құрау.

Қ,у,о,ы,ш-оқушы

Т,п,і,к,а-.....

І,і,б,л,м-.....

М,м,ғ,ұ,а,л,і-.....

К,е,м,л,е,т,е,м -.....

Ы,қ,а,л,ы,д -.....

Г,а,з,ң,е,р -.....

«Шашылған дыбыстар»: Шашылған дыбыстардан сөз құрастырып, баланың сөздік қорын молайту, шапшаң ойлауға тәрбиелеу.

Сыныпты бірнеше топтық жұмыс жарыс түрінде немесе жаңа сабақты болжауда өткізуге болады.

Мысалы: а,л,к,л,й,ү,н дыбыстарынан мынандай сөздер құрауға болады: ай, күн, үй, т.б.

«Мұғалім қай жерде қателесті?» Мұғалім тақтаға бірнеше жұрнақ жазады, ал оқушылар жұрнақ болмай тұрған сөздерді табады. Бұл ойында мұғалімнің қатесін табу оларға өте қызық болып көрінеді.

Мысалы: Жұмысшы, жазғы, т.б.

Мұғалім енді тақтаға бірнеше жалғау жазады, ал оқушылар жалғау болмай тұрған сөзді табады.

«Синонимін табайық» Оқушылардың "Синоним" тақырыбынан меңгергенде қорытындылауда сабақ соңында өткізіледі. Білімдерін тексеруде, жылдам ой қорытуға баулып, сөздік қорын байытады. Оқушыларға бір уақыт аралығында синонимдік қатар түзу тапсырылады. Ойын соңында синонимдік қатардан сөйлемдер құралады.

«Достасқан буындар» Қатар отырған оқушылар ауызша айтылым тапсырмасы негізінде орындайды. Орындау тәртібі бойынша бірінші оқушы «қа» буынын айтса, екінші келесі буынын тауып сөз құрауы керек.

Мысалы: Қа-ла, ба-ла, ұс-таз, т.б.

Жәрмеңке "Күз" тақырыбын пысықтау, ойыншыларды өз бетімен еңбектенуге дағдыландыру. Жәрмеңкеде әр түрлі жеміс-жидектер, көкөністер сатылады делік, бұларды сатып алу үшін тақта немесе карточка түрінде жазылым дағдысында тапсырманы орындау керек.

1. Мариям жәрмеңкеге келді.

2. Жәрмеңкеде _____, _____, сатылады.

3. Мариямға _____, _____ және _____ керек.

4. Мариям екі килограмм _____ және _____ бір килограмм сатып алды.

5. Ол жәрмеңкеде Жаннұрды кездестірді.

6. Жаннұр екі килограмм _____ сатып алды, т.б. [1]

Сақина салу Бір буынды, екі буынды сөздерді оқу, буындарға бөлу тақырыбын бекіту үшін жүргізуге болады. Бір оқушының алдына сақина қойылады да, бір буынды сөз айтады. Мысалы, «май». Сақинаны алған оқушы «мыл», «шам» - деп дауыстайды. Сонымен *маймыл, майшам, майда* сөздері шығады. Айтылған бір буынға, екінші буын жалғау керек.

«Қай буынды жоғалттым?» Сөздерді буынға дұрыс бөлуге жаттықтыру.

Жазылмаған буындарды дұрыс, шапшаң табу.

Мысалы: Қа...(лам), мек... (теп), дос... (ым) т.б.

«Сандар әлемі» Сөз құрамында сан есімдері бар сөздерді жазу арқылы еске түсіру қабілеттерін жетілдіру. Сөздік қорларын кеңейту. ойынды жұптық жұмыс ретінде өткізуге болады. Қай жұп құрамында сан есімдері бар сөздерді көп жазса, сол жұп жеңімпаз атанады.

Мысалы: 2+бастұз, к+3+ік, т.б.

«Күрделі сөздер» Күрделі сөз жасау, сөз мағынасын түсіндіру. Екі бөліктегі сөздерді қосу арқылы күрделі сөз жасау. Бел құлақ

Қырық аяқ

Саңырау қазық

Кемпір қазық

Темір қосақ

Тас бақа

«Қ» ойыны Оқушылардың сөздік қорын анықтау, ізденімпаздылыққа бағыттау. Оңнан солға қарай оқылса да, солдан оңға қарай оқылса да өзгермейтін «Қ» әріпінен басталып, «Қ» әріпінен аяқталатын бес әріптен тұратын 7 немесе 5 сөз ойлап жазу.

«Қонақ» ойыны рөлге бөлініп ойналады Қонаққа келген адамның өзін таныстыруы. Үй иелерін, яғни, отбасы мүшелерін қонақпен таныстыру. Бұл ойынға 4-5 оқушы қатыстыруға болады. Бұл ойынды отбасы мүшелерін, туыстық атауларды өткен кезде пайдаланған дұрыс.

«Баспалдақ» Оқушылардың сөздік қорын тексеру, молайту мақсатында жүргізіледі және рефлексия жасатуға ыңғайлы. Бір сөзден түбірін өзгертпей басқа сөздер жасау. *Мысалы:* ат атақ атақты атақтылар

Буынды тап Көп нүктелердің орнына керекті буынды қою.

1. жұм...ша (бақ) жұмбақша

2. тыр...ша (нақ) тырнақша

3. дом...ра (бы) домбыра

4. қар...ғаш (лы) қарлығаш

5. жел...сан (тоқ) желтоқсан

«Сөз тізбектерін жазу». Бір тақырыпта сөздерді айту.

Мысалы: 1. мектеп... парта, орындық, мұғалім...

2. оқушы... дәптер, мектеп, кітап...

3. Қазақ тілі... жаттығу, сөйлем, тыныс белгісі...

4. Әке... , әже, ана, ата-ана...

«Құрастыру» Сөздік қорды тексеру, молайту үшін қолданылады. Бір сөзден бірнеше сөз шығару. *Мысалы:* Көрермен – мен, ер, кем, өр т.б.

«Адасқан жалғаулар» сауатты жазуға, айтуға дағдыландыру мақсатында қолданады. Тәуелденген зат есімдердің ішінен қате жазылған жалғауларды табу. *Мысалы:* Қаламім – қаламым, кілтым – қолім т.б.

«4-ші артық» Белгілі бір тақырыпта оқушылардың сөздік қорын тексеру.

Берілген сөздердің ішінен артық сөзді табуарқылы жаңа сабаққа болжам жасалады. *Мысалы:* Қыс, күз, көктем, **суық**. Жүгірді, секірді, **қызыл**, оқып отыр, т.б.

«Толықтыру» көп нүктенің орнына кім? не? не істеді? не қылды? деген сұрақтарға жауап беретін сөздерді қойып, сөйлемдерді толықтыру.

Мысалы: ... айнадай жарқырайды.

Жабайы аңдар орманды, таулы жерлерде

Есік алдында ... өсіп тұр. Жаңбыр түнімен мектепке келді.

«Сөйлем құра» Оқушыларға екі заттың суретін көрсету арқылы сөйлем құрату.

Мысалы: алма мен аю

1. Аю алманы көрді.

2. Аю орманда жүріп келе жатып, алманы көрді.

3. Алма ағашын көрген аю тез жинап алғысы келді.

«Ертегіні аяқта» Ертегі сәтсіз болса, сәтті аяқтау.

Мысалы: Ешкі апан ішінде қалып қояды. Ешкі апаннан қалай шығар екен? (ары қарай оқушы ойы)

«Режиссер» Берілген тақырып бойынша диафильм жасау. Ол үшін дәптердің бетін алдымен екіге, сосын тағы екіге бүктеледі. Оларға нөмірлер қойып, әр бөлікке тақырыпқа сай бейнелер салынады. Оларды әңгімелеп беру керек.

Мысалы: «Алтын күз» тақырыбына диафильм жасау.

«Қай мамандық?» 1 оқушы қиықшада берілген мамандықты ым-ишарат арқылы көрсетеді, қалған оқушылар табулары керек.

Мысалы: (егінші, тігінші, аспаз).

«Жұбыңды тап» Әр оқушыға қиықшада жазылған сөздер беріледі. Бір оқушыға қазақша сөз, екінші оқушыға орысша баламасы беріледі. Сөздерді дауыстап айту арқылы бірін-бірі табулары керек.

Мысалы: Нан – хлеб Қалам – ручка Балық – рыба Жүргізуші – водитель Белгілі – известно т.б.

«Кім тапқыр» білімдерін тексеру пысықтау. Ойынға алдын ала сұрақтар дайындайды. Оқушылар тақтаға шығып, сұрақтарға “иә” не “жоқ” деп жауап береді. Сұраққа дұрыс жауап берсе, бір ұпай қосылады, соңына қарай ұпай саны көп оқушы жеңіп шығады.

«Сөз жарысы» Сөздік қорды тексеру, молайту. 2 топтан екі оқушы шығып тақтада берілген сөздердің аудармасын тауып жарысады. Қай топ бірінші болса, сол топ жеңімпаз атанады.

«Адаспақ» Сөздері орнымен ауыстырылған кеспе қағаздар беріледі. Сөздердің орнын тауып, дұрыс сөйлем құрау керек. ([]) *Мысалы:* Мектептен, келе жатыр, балалар.Болып тұр, күн, жылы. т.б.

Бұл ойындарды арнайы дискриптор құру арқылы орындатқан дұрыс. Мен өз тәжірбиемде қолданған ойын – тапсырмаларды орындату шарттарын ұсындым, Әр шебер ұстаз бұл тапсырмаларды өз деңгейінде ыңғайына қарай қолданады, бұрыннан тәжірбиеде бар бұл ойын түріндегі тапсырмаларды тек қазіргі жаңаша мазмұнда түрлендіріп қолданса, өз нәтижесін берері сөзсіз.

Қазақстан 2030 стратегиялық бағдарламасы білім берудің ұлттық моделінің қалыптасуымен және Қазақстанның білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңестігіне кіріктірумен сипатталады. [9] Қазіргі таңда қазақ тілі - мемлекеттік тіл, қарым - қатынас тілі – орыс тілі және ағылшын тілі – әлемдік кеңістікті тану тілін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан - жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану - заман талабы болып отыр. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс - тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. [5] Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс - тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Қорыта айтқанда, ойын - тіл үйренушінің сабаққа деген қызығушылығы мен ынтасын, белсенділігін арттырумен бірге олардың танымдық қабілетін жетілдіріп, шығармашылық белсенділікке деген қажеттілігін қанағаттандырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ тілі сабақтарында ойын технологиясын қолдану *Ойындар жинағы* Есимов А.А. 2013 жыл
2. Артықова Т.М. Қыстаубаева Ж. Қазақ тілі . Оқыту әдістемесі.А., 2005 ж.
3. Оралбаева Н. Жақсылықова Қ. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі, А: 1996 жыл
4. Бұзаубақова, Қ.Ж. (2003). Жаңа педагогикалық технология. Тараз
5. Қадашева,Қ. (2001). Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: өзге тілді дәрісханалардағы қазақ тілі. Алматы
6. Мирсеитова, С(1998). Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы.
7. Тұрғынбаева, Б.(2005). Шығармашылық қабілеттерін дамыту. Қазақстан мектебі, 4
8. Қазақ тілі сабақтарында ойын технологиясын қолдану *Ойындар жинағы* Есимов А.А. 2013 жыл
9. Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

ӘОЖ 811. 512. 122

РАБОТА С ТЕРМИНАМИ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ЯЗЫКОВОГО ОБУЧЕНИЯ

Уабиева А.А.

*кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии
Западно-Казахстанского государственного университета
им. М. Утемисова*

Сущностью профессионально-ориентированного обучения русскому языку является интеграция базовых языковых знаний студента со специальными дисциплинами с целью получения дополнительной профессиональной информации и формирования профессионально значимых качеств личности. Глобальные изменения во всех сферах жизни общества оказывают существенное влияние на подготовку специалистов различных областей. Современный выпускник должен быть подготовлен к решению как теоретических, так и практических задач, а знание русского языка необходимо ему уже не только на бытовом уровне, но и как средство достижения

компетентности в профессиональной деятельности. В связи с этим профессионально - ориентированное обучение русскому языку признаётся в настоящее время приоритетным направлением в образовании.

Сфера профессиональной деятельности обслуживается специальным языком – языком профессиональной коммуникации. Этот язык неоднороден по своему составу, в нем вычленяется несколько языковых пластов в зависимости от степени информационной содержательности: терминология, устная профессиональная лексика (профессионализмы), профессиональные жаргонизмы, номенклатура.

Особое место в профессионально-коммуникативном обучении имеет работа с терминологической лексикой. Уже общепризнанным является определение терминологии – совокупность терминов данной отрасли производства, деятельности, знания, образующая особый сектор лексики. Изучение профессиональной лексики является одним из самых важных в учебной практике. Именно этот блок составляет основу языка специальности. Однако, именно этот блок является самым динамичным и самым трудным для понимания. Кроме того, насколько быстро появляются новые профессионализмы, настолько быстро выходят из употребления старые. На этапе обучения, когда студенты переходят к чтению литературы по специальности, возникает необходимость в терминологическом словаре. Считается, что учебный терминологический словарь не должен превышать 1000 единиц. При подборе терминов необходимо стремимся к тому, чтобы в словарь были включены самые основные термины в профессиональной области. Расширение словарного запаса происходит непрерывно при обильном чтении и выполнении упражнений, обеспечивающих повторение новой лексики. От объёма словарного запаса зависит успешность обучающегося, ведь при помощи слов он общается с людьми, решает конкретные задачи и проблемы, убеждает оппонентов и отстаивает свою точку зрения. Чем больше слов он знает, тем точнее и яснее он выражает свои мысли, тем успешнее в профессиональном плане он становится [1, с.5]

Термины представляют собой наиболее подвижный пласт лексики, подверженный постоянному и интенсивному обогащению, а подчас и изменению. Поэтому так важна системная и продуманная деятельность преподавателя, применяемая им технология обучения студентов терминологии. Для достижения лингводидактических целей преподаватель русского языка должен иметь представление о специфике материала (например, общетехнической лексики и терминологии), которому он будет обучать; средствах обучения

(например, комплекс упражнений, включающих работу со словарными дефинициями терминов, тестовые материалы); учитывать индивидуальные личностные особенности студентов; совершенствовать свои знания терминологии. Перед изучением любого блока информации необходимо ознакомить студентов с используемой в нем терминологией. Зная значение термина, обучающийся значительно легче поймет взаимосвязанность научных понятий и составит своего рода микрословарь определений терминов, располагая их в том порядке, в котором они и должны изучаться. При этом методика обучения терминологии должна быть усовершенствована до такой степени, чтобы не приводить к перенасыщению информацией и потере интереса у обучающихся. Учебный материал необходимо разбить на отдельные темы; последовательность освоения этих тем не должна быть хаотична, а подчинена принципам информативной преемственности и лингвистического развития: каждая последующая часть должна являться логическим продолжением предыдущей, а переход к новой части осуществляться только после «зачета» предыдущей (проверки понимания дефиниции термина и умения применять его в конкретной ситуации речевого общения). То есть главная задача обучения – не «загрузить» студента готовыми языковыми формами, шаблонами и специальными терминами, а создать у него гибкую систему знаний, способствующую саморазвитию. Только тогда у студента сформируется осмысленное восприятие терминов, выработаются коммуникативные компетенции владения современным языком; а, обучаясь на старших курсах, будущий специалист будет психологически готов к реальному производственному общению.

Изучение терминологической лексики осуществляется в комплексе упражнений, систематизирующих и закрепляющих новую терминологическую единицу. В связи с чем нами в работе с терминами соблюдается следующая последовательность: введение терминологической лексики (подготовительные упражнения) – языковые упражнения – коммуникативно-речевые упражнения.

Разделение упражнений на 3 вида предполагает одновременное выделение и функционирование в работе с терминами предтекстовых, притекстовых и послетекстовых упражнений, поскольку мы базируемся на тексте как основной единице обучения.

В данной статье мы рассмотрим послетекстовые задания. Так, нами весьма продуктивно применяются следующие виды упражнений:

Работа в парах. Студентами выписываются термины, определяется смысловая связь между понятиями, группы слов

соединяются прямыми линиями с ключевым понятием. В итоге получается структура, которая определяет информационное поле данной темы, графически отображает процесс размышления, связь между терминами.

Конструирование предложений. Студенты с одним и тем же термином, с которым был связан текст, составляют 6 предложений. Обязательное условие: термин должен быть в разных падежных формах.

Данное задание не только демонстрирует знание студентами термина, его значения, но и умение создавать соответствующий контекст и владение грамматическим материалом.

Терминологический диктант. Преподаватель зачитывает дефиниции терминов, использованных в проанализированном учебном тексте, а студенты записывают термины.

Разгадывание кроссвордов. Этот прием лучше применять в групповой соревновательной форме. Студенты разгадывают кроссворды, в которых зашифрованы термины, взятые из проанализированных до этого учебных текстов. Задание выполняется на время. Решенные кроссворды проверяются другой командой.

Составление небольших кроссвордов. Данное задание лучше выполняется в парах. Студентам необходимо составить кроссворд, состоящий из терминов, которые встречались в изученном тексте. Кроссворд читается только по горизонтали или по вертикали.

Конструирование микротекста. Студенты, работающие в группах, получают задание составить текст, включив в него изученные термины (5 терминов). Текст может иметь как форму монолога, так и диалога. В нем должны быть представлены значения терминов.

Формулирование дефиниций терминов. Студенты делятся на 2 группы. Каждая группа получает карточку с названием темы, объединяющей ряд терминов, рассмотренных в проанализированном учебном тексте. После короткого обсуждения необходимо дать формулировку понятий. Группы проверяют друг друга, при необходимости дополняют.

Тренинги: а) «Четвертый лишний». Необходимо убрать в ряду лишний термин, обосновать свой выбор; б) «Продолжите предложение» и др.

Еще один вид задания, который может быть предложен преподавателем — рассортировать слова. Студентам предлагается большое количество слов, которые они должны разбить по группам. Это могут быть колонки, в каждую из которых нужно поставить слова, имеющие одинаковое значение, либо в этой группе необходимо найти несколько слов с их синонимами. Возможно также

задание противоположного плана — найти в группе слов одно, которое не соответствует данной группе. Такие задания можно проводить в игровой форме.

Разрабатывая такие задания с целью изучения либо закрепления нового лексического материала, преподавателю следует помнить, что данный вид работы должен быть интересным для студентов. Составляя такие задания с лексикой профессионального направления, необходимо вынуждать студентов постоянно ее повторять.

Так, в ролевых играх или различных обсуждениях каких-то ситуаций вопросы могут составлять не только сами студенты, но и преподаватель, предлагающий ряд своих вопросов, которые направлены на то, чтобы студенты выражали свое мнение, делились своим опытом и знаниями. Целью такого вида работы опять таки является закрепление лексического материала, поскольку вопросы должны быть составлены таким образом, чтобы в них содержалась новая лексика и она же была необходима при ответах.

То есть здесь не только задействуется лексика профессиональной направленности, но и умение студентов контактировать друг с другом, готовиться, искать дополнительный материал и т. д. Кроме новой лексики студенты вспоминают и закрепляют также и лексику уже изученную.

Эффективны также упражнения, в которых студентам необходимо найти синонимы либо антонимы изучаемой лексики, дать перевод этих слов и в конце составить свои предложения с использованием нового термина

Однако наиболее традиционным способом изучения новой лексики все же является текст. Работа с текстами по специальности на занятиях по русскому языку способствует активному включению студентов в учебно-профессиональную деятельность, знакомству с лексико-грамматическим и понятийным аппаратом языка их будущей специальности [2, с. 36]. Поэтому специально разработанные и применяемые для овладения языком специальности тексты могут служить эффективным средством обучения

Читая текст, студенты не только отрабатывают технику чтения, но и запоминают новые лексические единицы, которые могут выноситься перед текстом в качестве нового, сложного или ключевого материала. Таким образом, читая текст студенту будет легче справиться с новым термином и понимать смысл всего текста. Кроме прочтения коротких текстов на занятии преподаватель может также задавать студентам читать дома более объемные тексты, касающиеся их будущей профессии. Эти тексты должны содержать не только знакомые слова для студентов, но и незнакомые, смысл

которых они могут либо уточнять в словаре, либо догадываться. Однако, количество знакомых слов в таких случаях должно превышать количество незнакомых, иначе студентам будет довольно — таких трудно работать с такими текстами. Преподаватели знают, что чем выше процент знакомых слов к незнакомым, тем легче текст усваивается студентами, а чтение само по себе является прекрасным способом увеличить свой словарный запас. Студент сам должен прочесть текст, разобраться и понять прочитанное и только после этого преподаватель может начинать работать с ним, давать проверочные задания по прочитанному и т. д. Необходимо мотивировать студента таким образом, чтобы он понимал, что внеаудиторное чтение может быть не только полезным для него с точки зрения изучения нового материала и лексики, а и приносить удовольствие.

Таким образом, применение различных коммуникативно-речевых упражнений, направленных на усвоение терминологической лексики, в процессе обучения русскому языку в неязыковом вузе не только способствует совершенствованию навыков выразительной русской речи, но и, формируя терминологический опыт, повышает уровень профессиональной языковой подготовленности будущего специалиста.

Список использованной литературы:

1. Вепрева Т. Б. Обучение профессионально-ориентированной иноязычной лексике студентов неязыковых специальностей на основе интегрированного курса: Дисс. на соиск. учёной степени канд. пед. наук. — Санкт-Петербург, 2012. — 182 с.
2. Барабанова Г.В. Структура учебного цикла при обучении профессионально-ориентированному чтению студентов неязыкового вуза // Вестник Харьковского национального университета. — 2010. — № 12. — С. 36-41.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Уабиева А.А.

*кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии
Западно-Казахстанского государственного университета
им. М.Утемисова*

Обучение русскому языку является важной составляющей для качественной подготовки квалифицированного специалиста. Поэтому, перед преподавателем общеобразовательного направления стоит главная задача, использовать методические приемы, которые направлены на развитие познавательного интереса к обучению. Для успешного обучения, осознанной потребности овладевать знаниями по русскому языку важна мотивация. Для этого можно использовать принцип профессиональной направленности.

Под профессионально-ориентированным понимается обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении русского языка, диктуемого особенностями будущей профессии. Оно предполагает сочетание овладения профессионально-ориентированным русским языком с развитием личностных качеств обучающихся и приобретением специальных навыков, основанных на профессиональных и лингвистических знаниях.

Учет специфики профилирующих специальностей должен проводиться по следующим направлениям: работа над специальными текстами, изучение специальных тем для развития устной речи, изучение словаря-минимума по соответствующей специальности, создание преподавателями пособий для активизации грамматического и лексического материала обучающихся [1].

Профессионально-ориентированное обучение предусматривает профессиональную направленность не только содержания учебных материалов, но и деятельности, включающей в себя приемы и методы, формирующие профессиональные умения. Профессиональная направленность деятельности, во-первых, требует интеграции дисциплины «русский язык» с профилирующими дисциплинами; во-вторых, ставит перед преподавателем русского языка задачу научить будущего специалиста на основе межпредметных связей использовать русский язык как средство систематического пополнения своих

профессиональных знаний, а также как средство формирования профессиональных умений и навыков; в-третьих, предполагает использование форм и методов обучения, способных обеспечить формирование необходимых профессиональных умений и навыков будущего специалиста.

Профессионально-ориентированное обучение русскому языку требует нового подхода к отбору содержания. Он должен быть ориентирован на последние достижения в той или иной сфере человеческой деятельности, своевременно отражать научные достижения в сферах, непосредственно затрагивающих профессиональные интересы обучающихся, предоставлять им возможность для профессионального роста [2].

Таким образом, будет правомерно рассматривать содержание обучения русскому языку в вузах как совокупность того, что обучающиеся должны усвоить в процессе обучения, чтобы качество и уровень владения русским языком соответствовали их запросам и целям, а также целям и задачам данного уровня обучения. Отбор содержания призван способствовать разностороннему и целостному формированию личности студента, подготовке его к будущей профессиональной деятельности.

По мнению Н.Д. Гальсковой, в содержание обучения языку необходимо включать:

- сферы коммуникативной деятельности, темы и ситуации, речевые действия и речевой материал, учитывающие профессиональную направленность студентов;
- языковой материал (фонетический, лексический, грамматический, орфографический), правила его оформления и навыки оперирования им;
- комплекс специальных (речевых) умений, характеризующих уровень практического овладения языком как средством общения, в том числе в ситуациях профессионального и делового общения, совместной производственной и научной работы. [3].

В связи с этим особое значение в методах активного обучения языку имеет один из перспективных способов совершенствования профессиональной подготовки будущих специалистов – работа с текстами по специальности. Тексты профессиональной направленности расширяют знания в области выбранной профессии, пополняют словарный запас и способствуют развитию речи.

Иногда тексты по специальности, используемые при обучении русского языка бывают сложными для восприятия в национальной аудитории, особенно если это тексты научного стиля. Они насыщены отвлеченными понятиями, имеют обобщенный смысл. Тексты часто

бывают объемными, предложения занимают несколько строк. Студентам, слабо владеющим русским языком, имеющим ограниченный запас слов, бывает трудно уловить основную мысль текста. В связи с этим серьезное внимание в процессе обучения русскому языку должно уделяться повышению эффективности обучения чтению текста и работе по усвоению и умению использовать терминологию. При обучении чтению текстов по специальности надо помнить, что для лучшего восприятия материала студент должен хорошо знать специфику речи, её языковые особенности. В ходе такой работы нужно развивать у студентов умения по концентрации внимания на основном, главном в тексте, на установление смысловых связей между предложениями, на анализе смысловой структуры текста. На умении дифференциации повествования и описания, объяснения и доказательства и т.д. Умение передать информативное содержание прочитанных или прослушанных текстов по специальности в сокращенном или перефразированном виде – показатель высокого уровня владения вторым языком. Результаты такого сокращения и перефразирования могут быть использованы для написания вторичных текстов, таких как аннотация, реферат, рецензия и отзыв. Навыки преобразования информации первичного текста вырабатываются в процессе выполнения таких заданий, которые направлены на усвоение законов построения текста, знания формальных единиц, образующих текст (задания на умение выделять тему, микротему, основную и дополнительную информацию текста; производить выбор языковых средств, играющих особую роль в понимании текста. В работу могут быть включены задания, стимулирующие интерес к чтению и изучению текстов по специальности для последующего воспроизведения информации в аудитории. Это может быть постановка проблемных вопросов, коллективное обсуждение какой – либо научной проблемы, проведение дебатов и другие.

Предлагаем рассмотреть практическую часть работы с текстом географической направленности.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МИНЕРАЛОГИИ В XX ВЕКЕ

Задание 1. Познакомьтесь со значениями некоторых слов и выражений.

Земная кора представляет тонкий верхний слой на поверхности планеты, составляющий менее 1 % её общей массы и примерно 1,5 % её объёма.

Кристаллическая решётка - вспомогательный геометрический образ, вводимый для анализа строения кристалла. Решётка имеет

сходство с сеткой, что даёт основание называть точки решётки узлами.

Ознаменоваться значит стать примечательным вследствие чего-нибудь, заслуживающий внимание (например, наше участие в соревновании ознаменовалось первой победой).

Плеяда - группа выдающихся деятелей одной эпохи, одного направления (например, плеяда поэтов XX века).

Реформатор - человек, который осуществляет реформу чего-нибудь, преобразователь (например, Пётр I - великий реформатор России).

Триумф - блестящий успех (например, триумф чемпиона, триумф науки в XXI веке).

Задание 2. А) Запишите цифры словами:

К концу (какого?) XIX (чего?) века; на рубеже (каких?) XIX - XX (чего?) вв; академик В. И. Вернадский прожил с (какого?) 1863 года по (какой?) 1945 год; А.Е. Ферсман прожил с 1883 (какого?) года по 1945 (какой?) год; 1853-1933; 1888-1947.

Первый вариант: десять тысяч двести пятьдесят один, пятнадцать, две тысячи триста девяносто пять, девятьсот двадцать пять, семьдесят пять, три миллиона триста восемьдесят семь тысяч двести девяносто пять, двести восемьдесят семь, двадцать девять тысяч восемьсот семьдесят пять, девятьсот тридцать пять тысяч сто пять, восемь тысяч двести тридцать девять.

Второй вариант: семьсот тридцать, восемьсот семьдесят семь, шестнадцать тысяч сто пять, восемьдесят, шесть тысяч восемьсот тридцать один, пять миллионов семьсот восемьдесят семь тысяч триста двадцать пять, пять тысяч триста восемьдесят семь, девять миллионов, триста пятьдесят шесть, семьсот семьдесят тысяч девятьсот тридцать девять.

Задание 3. Подберите синонимы к следующим словам (по три синонима к каждому):

выдающийся

громадный

зарождение

инициатор

толковать

торжествовать

триумф

убедительно

Слова для справок: авторитетно, весомо, возникновение, достижение, замечательный, надёжно, основатель, успех, большой, огромный, победа, пояснять, праздновать, лучший, создатель,

гигантский, появление, пировать, разъяснять, происхождение, наслаждаться, великий, источник, ликовать, творец, объяснять.

Задание 4. Найдите часть слова (суффикс), при помощи которого образованы эти слова. Определите значение этого суффикса. Придумайте ещё несколько слов с этим суффиксом:

Создатель, основатель, писатель, учитель, строитель.

Задание 5. Распределите слова по таблице:

Кто?	Что?	Что (с)делать?	Как?	Какой?

Слова для справок: развитие, современный, часто, широко, минералогия, толковаться, важнейший, образование, успех, обобщение, обстановка, фактический, создатель, вступление, деятельность, исследованию, закономерных, ассоциаций.

Задание 6. От каких полных форм образованы следующие краткие прилагательные:

красив, дорог, грустен, строен, низок, чудесен, светел, радостен, глуп, труден;

умна, прекрасна, стара, мала, молода, крута, тяжела, горька, справедлива;

высоко, широко, глубоко, дёшево, длинно, коротко, низко, свободно, пусты, крепки;

узки, новы, высоки, коротки, сладки, великолепны, свежи, теплы, терпеливы, смертельны.

Задание 7. В следующих предложениях замените деепричастие на конструкцию после того как + глагол в форме прошедшего времени: подумав — после того как подумал, а причастие - на конструкцию который + глагол: смотревший — который смотрел.

(Вспомните, чем отличается простое предложение от сложного? Что обозначают причастия и деепричастия? Как определить вид деепричастия?)

Эта теория, **появившаяся** в результате обобщения огромного фактического материала, была в свое время триумфом научной мысли.

Триумф научной мысли, **победившей** ложные представления, был предсказуем.

Кроме того, В.М. Гольдшмидт разработал систему размеров

атомов и ионов в кристаллических структурах минералов, **существующую** до сих пор.

Большое внимание В.И. Вернадский уделял вопросам химической конституции минералов, **заметив** в ней основу естественной классификации природных соединений.

В.М. Гольдшмидт развил химическую минералогия, впервые **использовав** правило фаз для объяснения закономерностей некоторых физико-химических процессов.

Для важнейшего в земной коре класса соединений - силикатов - В.И. Вернадский создал общую теорию химического строения, убедительно **доказав** одинаковую химическую роль кремния и алюминия в этой категории минералов.

Задание 8. Именные словосочетания замените глагольными:

Вступление минералогии, зарождение геохимии, деятельность минералогов, исследование процессов, образование минералов, изучение зависимости, внесение вклада, объяснение закономерностей.

Задание 9. Прочитайте текст.

В целом успехи химии и её роль в развитии минералогии к концу XIX в. настолько возросли, что вступление минералогии на рубеже XIX-XX веков в её новый, современный этап развития ознаменовалось зарождением в ней новой науки - геохимии, а сама минералогия часто стала толковаться как химия земных процессов. В этом большую роль сыграла деятельность выдающихся русских минералогов В.И. Вернадского (1863-1945) и А.Е. Ферсмана (1883-1945).

Академик В.И. Вернадский широко известен как реформатор минералогической науки, основоположник современной генетической минералогии и один из создателей геохимии. В.И. Вернадский определял минералогия как историю минералов земной коры и как химию земных процессов. Он придавал важнейшее значение исследованию процессов образования минералов и их закономерных ассоциаций (парагенезисов), изучению зависимости этих процессов от геологической обстановки. Большое внимание В.И. Вернадский уделял вопросам химической конституции минералов, видя в ней основу естественной классификации природных соединений. Для важнейшего в земной коре класса соединений - силикатов - В.И. Вернадский создал общую теорию химического строения, убедительно доказав одинаковую химическую роль кремния и алюминия в этой категории минералов. Эта теория, появившаяся в результате обобщения огромного фактического материала, была в свое время триумфом научной мысли.

Назовем другие яркие имена нашего века в развитии

минералогии. Немецкий ученый В. Гольдшмидт (1853-1933) внес громадный вклад в изучение морфологии кристаллов, он не только создал «Атлас кристаллов», но выдвинул и развил идею о том, что по форме кристалла, скульптуре его граней, деталям строения его поверхности можно сделать выводы о его прошлом. Норвежец В.М. Гольдшмидт (1888-1947) развил химическую минералогию, впервые используя правило фаз для объяснения закономерностей некоторых физико-химических процессов. Кроме того, он разработал систему размеров атомов и ионов в кристаллических структурах минералов, существующую до сих пор.

А.Е. Ферсман - ученик В.И. Вернадского положил начало учению о типоморфизме минералов - зависимости морфологии, состава, свойств минерала и набора его минералов-спутников от условий образования, развил идею о том, что последовательность образования минералов в месторождениях связана с энергетикой процесса, предложил метод приближенного расчёта энергий кристаллических решёток минералов, изложил одну из первых теорий о природе окраски минералов, углубил учение об изоморфизме. Велики заслуги А.Е. Ферсмана в развитии регионально-минералогических исследований и в освоении природных ресурсов страны.

Плеяда физиков, химиков, кристаллографов (В. Брэгг - отец, В. Брэгг - сын, Л. Полинг, Ф. Махачки, В. Тэйлор, Н.В. Белов и др.) положила начало мощному направлению в минералогии - расшифровке кристаллических структур минералов.

(По материалам пособия Булах А.Г., Общая минералогия: учебник. -

СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. - 356 с.)

Задание 10. Дайте тексту название, выражающее его основную мысль.

Задание 11. Разбейте тест по абзацам. По каждому абзацу сформулируйте тезис. Запишите.

Задание 12. Ответьте на следующие вопросы:

Кто был учеником В.И. Вернадского?

Что такое минералогия по определению В.И. Вернадского?

Кто создал «Атлас кристаллов»?

Как толковалась минералогия на рубеже XIX- XX вв.?

Какая наука появилась на основе минералогии?

Кто был реформатором минералогической науки?

Кто использовал правило фаз для объяснения закономерностей некоторых физико-химических процессов?

Какому учению положил начало А.Е. Ферсман?

Задание 13. Как вы поняли смысл следующих выражений:

До сих пор, выдвинуть идею, естественная классификация, придавать значение, уделять внимание, фактический материал?

Задание 14. Подберите к данным выражениям толкование из словаря для справок. Составьте предложение с каждым изученным словосочетанием.

Словарь для справок:

- до настоящего времени, до настоящего момента;
- высказать идею, подать идею;
- ценить, ценить по достоинству, быть высокого мнения, дорожить, придавать большое значение;
- то, с помощью чего мы иллюстрируем наши мысли (наглядное пособие, цитаты, статистический материал, ссылки на авторитетные источники);
- проявлять заботу, проявлять внимание, окружать вниманием, окружать заботой, заботиться.

Данная практика поможет студентам в их научной деятельности в процессе поиска и переработки необходимой информации.

Таким образом, использование разнообразных методов и приемов работы при обучении русскому языку направлено на формирование у студентов умений и навыков профессионального общения на русском языке, что позволит им в дальнейшем стать высококвалифицированными специалистами в профессиональной сфере.

Список использованной литературы:

1. Образцов П.И., Ахулкова А.И., Черниченко О.Ф. Проектирование и конструирование профессионально-ориентированной технологии обучения. Орел, 2005. 61 с.
- 2 . Образцов П.И., Иванова О.Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. Орел: ОГУ, 2005. 114 с.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку: Пособие для учителя. М: АРКТИ-Глосса, 2000. 165 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ПОНЯТИЙ «СМЕХ» И «КОМИЧЕСКОЕ» В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Умарова Г.С.

*кандидат филологических наук, доцент,
Западно-Казахстанский государственный университет
им. М. Утемисова*

Есілханқызы Н.

*Западно-Казахстанский государственный университет
им. М. Утемисова, магистрант I курса*

Аннотация. В статье рассматривается проблема теоретического осмысления понятий «смех» и «комическое», начиная с древности. Представлены результаты исследований трудов литературоведов и лингвистов разной эпохи. Прodelана попытка отметить общее и особенности в трактовке изучаемых эстетических категорий.

Ключевые слова: теоретическое осмысление, «смех» и «комическое», эстетическая категория.

Осмысление понятий «смех», «комическое» в теории современного литературоведения уходит корнями в древность.

Комическое в качестве эстетической категории древнегреческий ученый Аристотель понимал как «некоторую ошибку и уродство, но безболезненное и безвредное». В концепции древнегреческого ученого комическое соотносилось со «смешной маской», «безобразно и искаженной, но без боли». [1, т.4, С.650].

Время создания концепции Аристотелем, когда связь комического с его первоисточником мифом еще не была забыта культурным сознанием, подтверждает начавшийся процесс дифференциации видов комического. Процесс дифференциации еще не получил окончательного эстетического осмысления, но уже разделял смех обличительный и смех добрый. Об этом пишет современный исследователь юмористического мироощущения в русской прозе Н.Выгон. [2, С.19-20]. Правомерность взглядов современного исследователя об органической связи концепции комического Аристотеля с древним архаическим смехом разделяет и

автор работы «Соотношение смеха и комического» С.Антюхова. [3, 2012]. Ею подчеркивается, что сатира, выделившаяся в ходе дифференциации видов комического, противоречит концепции древнегреческого философа.

Характер отношений между смехом и комическим постоянно менялся на протяжении мирового историко-литературного процесса. В словарной статье «Смех» Н.Д.Тамарченко отмечает два подхода исследователей к теории карнавальной культуры М.Бахтина. Точку зрения классической эстетики представляет Ю.Манн. Им утверждается, что автор монографии «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса» М.М.Бахтин – основатель «теории комического». По Манн, эта теория оправдывает область «смешного», носящую «название грубой комики». [4, С.19-20].

«...В центре внимания ученого (Бахтина – Е.Н., Г.У.) – именно смех, но не категория комического..., охватывающая, по его мнению, лишь исторические поздние и разрозненные явления, которые не могли сохранить прежний подлинный смысл вне рамок единой народной смеховой культуры. Отсюда и предпочтение слова “смеховой”», – выдвигает свою версию теории Бахтина другой литературовед Тамарченко. [5, С.1600]. Антюхова полагает, что более адекватную интерпретацию взглядов Бахтина о смехе выдвигает Тамарченко, считая разработку категории «единой народной смеховой культуры» автора монографии о Рабле во многом близкой в «архаическому» («ритуальному») смеху.

В «Теории литературы» В.Е.Хализев пишет, что Бахтиным карнавальный смех обрисован как весьма существенная грань культуры (прежде всего народной) разных стран и эпох. Этот смех охарактеризован как *всенародный* (создающий атмосферу всеобщего единения на почве жизнерадостного чувства), *универсальный* (направленный на мир в целом, в его вечном умирании и возрождении, и, прежде всего, – на его материально-телесную и одновременно праздничную сторону) и *амбивалентный* (составляющий единство утверждения неисчерпаемых сил народа и отрицания всего официального, как государственного, так и церковного: всяческих запретов и иерархических установлений), главное же – как *выражающий и осуществляющий свободу, и знаменующий бесстрашие*» (Выд. – Е.Н., Г.У.). Карнавальному мироощущению, по Бахтину, присущи веселая относительность, пафос смен и обновлений, релятивизация мира. [6, С. 76].

Комическое в «Литературной энциклопедии терминов и понятий» объясняется как «вызывающий смех». [5,С.384]. В книге

«Эстетика. Теория литературы. Энциклопедический словарь терминов» Ю.Б.Боревым предлагаются следующие трактовки: «Комическое: 1) все то, что касается театров и актеров; 2) основной принцип комедии. [7, С.200]. Выражая согласие с мнением Антюховой, скажем, что такая трактовка комического предполагает необходимость абстрагироваться от слишком «широких», обобщающих, и от «узких», относящихся к одному какому-то виду (ирония, сарказм, юмор, сатира) или жанру (комедия, стихотворная сатира и т.д) определений комического.

Как «эстетическая категория», подразумевающая отражение в искусстве явлений, которые содержат несоответствие, несообразность или алогическое противоречие и оценку их посредством смеха» истолковывается понятие «комическое» в «Краткой литературной энциклопедии. [8, т.3, С.689]. Аналогичное объяснение мы находим и у Ю.Борева: «Комическое – категория эстетики, общественно значимое противоречие, которое является объектом особой, эмоционально насыщенной эстетической критики осмеяния». [7, С.198].

Акцентирование на противоречии, говоря о сущности при понимании эстетической категории «комическое», замечаем у С.И.Кормилова: «Противоречие норме порождает внешний комизм (физиологический, случайных ситуаций), противоречие идеалу – комизм обобщающий, комизм внутренней неполноценности, ничтожности». [5, С.385].

Противоречие, несоответствие, несообразность – вот те основные свойства, выделяемые, как видим, большинством литературоведов, эстетической категории «комическое». Отмеченное противоречие и приводит «к рождению» специфической конфликтной ситуации, которая может быть разрешена лишь с помощью особой человеческой реакции – смеха.

Комическое проявляется, утверждают литературоведы, и в использовании различных оттенков смеха: от веселого, открытого, дружелюбного до бичующего, изобличающего, отрицающего. В историко-литературном процессе наблюдается усиление и дифференциация юмора и сатиры. Если на ранних этапах развития историко-литературного процесса «единая народная смеховая культура» занимает доминирующее место в мировой литературе, то с эпохи Возрождения постепенно комическое начинает вытеснять карнавальное начало. [9, С.150-151.]. Единая смеховая культура и комическое – явления разного порядка, и на основе процессов дифференциации первой и происходит «редуцирование смеха» и выделение различных видов – юмора, иронии, сатиры.

Различие смешного и комического выделял еще немецкий философ Г.Ф.Гегель. Им выделяется следующее: «Часто путают смешное и собственно комическое. Смешно может быть всякий контраст существенного и его явления, цели и средств, противоречие, благодаря которому явление снимает себя в самом себе, а цель в своей реализации упускает себя. К комическому же мы должны предъявить еще одно, более глубокое требование. Сатира, резкими красками живописующая противоречие действительного мира тому, чем должен был бы быть добродетельный человек, дает нам весьма сухое доказательство этого положения. Глупости, нелепости, заблуждения сами по себе тоже далеко не комичны, как бы ни смеялись мы над ними». [10, т.3, С.579]. Созвучны взглядам Гегеля об отличиях комического и смешного мнение В.Г.Белинского: «Комическое и смешное – не всегда одно и то же». [11, т.3, С.579]. Концепция о несовпадении или частичном совпадении комического и смешного объясняется теми требованиями, которые исследователи предъявляют комическому. В частности, Гегель различал два типа смеха: «объективный смех», исходящий из «самого себя», зависящий от эмоциональности личности творца; и смех как «плод...серьезного отношения ...гения» к «мертвому» официозу окружающего мира, определяемый «субстанциальным интересом». Именно с последним типом, прежде всего и соотносит немецкий философ «объективное комическое». [10, т.1, С.71, 73, 75].

Эту же зависимость проявления комического разделяет современный исследователь О.Телятникова, считающая, что «комическое целиком зависит от богатства и своеобразного мироощущения автора в художественном произведении». [12, С.1613].

О специфике восприятия комического текста нами найдены немало научных исследований и в области лингвистики. Так, Красных утверждает, что понимание комического, равно, как и понимание вообще, опирается на имеющиеся у реципиента знания и представления. Под знанием понимается относительно стабильные, объективные, информационные структуры, в то время как представления – структуры субъективные, образные, включающие в себя коннотации и оценки.[13, С. 40-44].

Когнитивно-прагматический момент в процессе рецепции комических текстов, полагает Наер, связан с прагматическими смыслами, получаемыми в результате когнитивной работы, т.е интерпретация комического является прагматической реакцией на определенное когнитивное содержание текста. [14, С. 87].

Исследование Коншиной комических текстов привело ее к выводам, что рассмотрение их подразумевает изучение подобных

текстов в межкультурном аспекте. Когнитивное понимание главным образом обеспечивается знанием национально-специфических составляющих речевого поведения. [15, С. 146-151].

О несовпадении комического и смешного рассуждает Ю.Борев: «...не все смешное комично, хотя комическое – всегда смешно. Комическое – прекрасная сестра смешного, порождающая одухотворенный эстетическими идеалами светлый, «высокий» (Гоголь) смех, отрицающий одни человеческие качества и утверждающий другие. В зависимости от обстоятельств явление или смешно, или комично... Комизм социален своей объективной (особенности предмета) и своей субъективной (характер восприятия) стороной». [7, С.413]. По Борову, смех комичен лишь при условии, когда смешное обретает «социальное содержание» в соединении с комедийностью.

Комическое обозначает и характеризует общую направленность искусства, обусловленную овладением противоречиями действительности с помощью смеха, тогда как смешное с этих позиций – эмоциональная насыщенность, проявляющаяся в единстве мыслей и чувства, порожденная светлыми, высокими идеалами. Тмарченко выделяет еще одну границу между комическим и смешным, определяемая различными антиподами: для смеха – это страх и серьезность, для комического – трагическое. [5, С.1003].

Функцию «раздвоения» как главную сущность смеха выделяет Д.Лихачев. «Существо смеха связано с раздвоением. Смех открывает в одном другое, не соответствующее: в высоком – низкое, в духовном – материальное, в торжественном – будничное, в обнадеживающем – разочаровывающее. Смех делит мир надвое, создает бесконечное количество двойников, создает смеховую «тень» действительности, раскалывает эту действительность». [16, С.35].

Исследователь Антюхова С.Ю. не согласна с мнением о выдвигании аксиомы изначально закреплять в противовес комическому серьезное или трагическое. Она считает, с чем соглашаемся и мы, что данная оппозиция может возникнуть только в целостном мире произведения, когда и характер изображенного, и мировоззрение писателя способствуют художественному «проявлению» и оформлению второго элемента оппозиции, выступающему в значении «анти» по отношению к комическому. Выявить «антипод» комического возможно только в конкретном случае, при анализе конкретного произведения, учитывая возникающие в тексте взаимодействия.

На основе всех исследованных научных работ по трактовке понятий «смех» и «комическое» мы приходим, как и Антюхова, к следующим выводам:

1. Смех – это мировоззрение, зависящее «от существующих в это время взглядов на действительность» как «части культуры». [16, С.413].

2. Смех, юмор, сатира, ирония (разновидности комического) «в качестве эмоционально-ценностных ориентаций» являются «типом глубинного отношения человека к миру, причем инвариантным к конкретным ценностям, могущим осуществляться в разные исторические эпохи, у разных народов, в разных социокультурных ситуациях». [17, С.16].

3. «Феномен комического» выступает «важный фактор, воздействующий на философско-эстетическое осознание мира и человека в «большом контексте» культуры. [5, С.15-16].

4. Один из видов комического – юмор понимается как «философско-юмористическое мироощущение, как исторически развивающийся тип художественного сознания». [5, С.22].

5. Комическое... осознается как самостоятельный завершённый в себе универсум, который обладает пространственными, временными, причинно-следственными и иными показателями, контрастирующими с аналогичными параметрами «серьёзного» мира. [5, С.15].

6. Выделяются две основные черты национального «незлого смеха»: принципы «сместить собой» как отрицание гордыни и выражение святости; и «ободрение смехом в самый патетический момент смертельной угрозы». [10, С.61].

7. Специфика русского смеха с наибольшей полнотой получила свое выражение-воплощение в поэтической формуле М.Цветаевой («Смеяться, когда нельзя»). «Смеяться, когда нельзя» – это переживание куда более острое, даже оргиастическое, нежели смеяться когда «можно», зная, что «можно». Чего смертным не дано, так это соединить и пережить одновременно – спокойное пользование дозволенным и тревожную остроту запретного...». [18, С.342].

8. Комическое «как следствие взаимоотношений субъекта и объекта», когда под первым понимается «способности личности» к моделированию восприятию смешного, а под вторым – «свойство предмета», способное вызвать веселие. [7, С.459].

9. Комическое играет важную роль «в выработке новых, эстетически продуктивных конструкций – сюжетных, образных, языковых». [19, С.25].

Список использованной литературы:

1. Аристотель. Соч. в 4 томах. Т.4. – М.: Мысль, 1975-1984. – 830 с.
2. Выгон Н.С. Юмористическое мироощущение в русской прозе. – М.: Книга и бизнес, 2000. – 368 с.
3. Антюхова С.Ю. Проблема соотношения категорий «смеха» и «комического» в трудах литературоведов / Журнал «Вестник» Брянского государственного университета, 2012/ <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-sootnosheniya-kategoriy-smeha-i-komicheskogo-v-trudah-literaturovedov>
4. Манн Ю.В. Карнавал и его окрестности // вопросы литературы, 1995. – № 1. – С. 154-182.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Гл.ред.и сост. А.Н.Николукин. – М.: НПК «Интелвак», 2001.
6. Хализев В.Е. Теория литературы. //Смех, комическое, ирония. – 2-е изд. – М., 2000.
7. Боров Ю.Б. Комическое, или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия. – М.: Искусство, 1970. – 275 с.
8. Краткая литературная энциклопедия: в 9-ти тт.: М., 1962-1978.
9. Бахтин М.М. Проблема поэтики Достоевского. – М.: Советская Россия, 1979. – 320 с.
10. Гегель Г.Ф. Эстетика. В 4-х тт. / Под ред. М.Лифшица. – М.: Искусство, 1978.
11. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: в 13-ти тт. – М.: Академия наук, 1953-1959.
12. Телятникова О.Н. Художественный текст комической направленности в сапекте его интерпретации / Журнал «Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2009.
13. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М., 2002.
14. Наер В.Л. Продукционные стратегии текстовой реализации категории комического. / С. науч.тр. МГУ. – М., 1992. – № 399.
15. Коншина С.Г.Г. Комический текст в аспекте его структурирования и понимания. / Дисс...канд.филолог.наук. – М., 2007.
16. Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в Древней Руси. – Л.: Наука, 1984. – 295 с.
17. Есин А.Б., Касаткина Т.А. Система эмоционально-ценностных ориентаций //Филологические науки, 1994, № 5-6. – С. 10-18.
18. Аверинцев С.С. Бахтин и русское отношение к смеху // От мифа к литературе. – М.: РГГУ, 1993. – С. 341-345.
19. Новиков В. О месте Зощенко в русской литературе. Предшественники и последователи от Даниила Заточника до Михаила Жванецкого // Литературное обозрение, 1995. – №1. – С.25-28.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

- 1. Аронов Қ.Ғ.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы.
- 2. Атабаева Ж.Б.,** Ақтөбе қ., С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты.
- 3. Ахметов М.Г.,** Орал қ., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент.
- 4. Байенов А.Ш.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, дене тәрбиесі оқу әдістемесі мен теориясы кафедрасы.
- 5. Есілханқызы Н.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, орыс тілі мен әдебиеті мамандығының 1 курс магистранты.
- 6. Ергалиева Г.А.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, педагогика ғылымдарының кандидаты.
- 7. Жангалиева П.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, магистрант.
- 8. Жұбаназар А.,** Ақтөбе қ., С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, филология ғылымдарының докторы.
- 9. Жұмағали Н.Д.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, магистрант.
- 10. Зайкенова Р.,** Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор
- 11. Исмагулов К.И.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, дене тәрбиесі оқу әдістемесі мен теориясы кафедрасы.
- 12. Кабасова К.А.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ.
- 13. Кажгереева С.А.,** Орал қ., Ақпараттық-технологиялар колледжі.
- 14. Қадырғалиев Ж.Д.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, аға оқытушы.
- 15. Қалиева А.Т.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, оқытушы-магистр.
- 16. Мамыров А.И.** Орал қ., Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

- 17. Мугалимова А.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, магистрант.
- 18. Мухиева Г.С.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, магистрант.
- 19. Мұсаев А.М.,** Ақтөбе қ., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор.
- 20. Мұханбетова Ж.Ө.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, педагогика ғылымдарының магистрі.
- 21. Мұхтар М.,** Ақтөбе қ., С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, филология ғылымдарының кандидаты.
- 22. Мүтиев З.Ж.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, филология ғылымдарының кандидаты, доцент.
- 23. Насиева Ұ.Б.,** Орал қ., №33 ЖОББМ жоғарысанатты, педагог-зерттеуші, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі.
- 24. Нәбиева Ж.Ж.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, магистрант.
- 25. Нурсан Р.,** Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, магистр.
- 26. Нұржанова Р.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, магистрант.
- 27. Райбек С.,** Ақтөбе қ., С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, магистрант.
- 28. Сартулеева А.А.,** Орал қ., Теректі ауд., Чапаев ЖОББМ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің ІІ санатты мұғалімі.
- 29. Сұлтанғалиева Р.Б.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры (доцент), филология ғылымдарының кандидаты.
- 30. Төлегенова Б.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2 курс магистранты.
- 31. Турежанова Г.А.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ.
- 32. Тұрғаналиева Г.Г.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, аға оқытушы.
- 33. Уабиева А.А.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент.
- 34. Умарова Г.С.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ, филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

- 35. Хайыржанова Б.С.,** Атырау қ., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты.
- 36. Хасанов Ғ.Қ.,** Орал қ., М.Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры, филология ғылымдарының докторы.

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

Мұсаев А. Академик Қажым Жұмалиевтің ғылыми мектебі	5
Хайыржанова Б.С. «Қ.Жұмалиев әдебиеттану ғылымын зерттеуші ғалым»	10
Мүтиев З.Ж. Мұханбетова Ж.Ө. Қажым Жұмалиев прозасының тақырыптық-идеялық тұтастығы	14
Хасанов Ғ.Қ. Қ. Жұмалиевтың «Жайсаң жаңдар» шығармасының тілдік ерекшеліктері	21
Сұлтанғалиева Р.Б. Академик Қажым Жұмалиев зерттеулеріндегі әдебиет теориясы мәселелері: ұлттық әдебиеттанудағы әдебиеттің классикалық жанрлары	29
Мамыров А.И. Қажымтанудағы ізденістер	33

БАЯНДАМАЛАР

Зайкенова Р., Нурсан А. Қажымның Махамбеті	45
Атабаева Ж.Б. Қажым Жұмалиев зерттеулері және қазақ фольклористикасы	51
Насиева Ұ.Б. «Ғылымның шұғылалы қиясында»	59
Ахметов М.Г., Мухиева Г.С. Жастарды отаншылдық сезіміне тәрбиелеу мәселесі	64
Аронов Қ.Ғ., Нұржанова Р. «Мұрат Мөңкеұлының тілдік тұлғасы»	70
Жұбаназар А., Мұхтар М., Райбек С. «Айман-Шолпан» эпосының басты кейіпкерінің ел аузындағы бейнесі	76
Турежанова Г.А. Латын әліпбиіне көшу – «рухани жаңғырудың» өзегі	81
Кабасова К.А. Выбор латиницы – один из этапов «духовного возрождения»	88
Қалиева А.Т. Қазақ халқының салт-дәстүрлерін жобалау технологиясы арқылы оқыту	92
Қадырғалиев Ж.Д. Қазақ тілі сабағындағы лексикалық тақырып және оның өзіндік ерекшеліктері	96
Ергалиева Г.А., Набиева Ж. Ж. Бастауыш сынып оқушыларының бойында патриоттық сезімді қалыптастыру	101
Ергалиева Г.А., Жұмағали Н.Д. Бастауыш сынып оқушыларын өлкетану мұралары арқылы ұлттық рухта тәрбиелеу	109
Ергалиева Г.А., Жанғалиева П. Бастауыш сынып оқушыларының бойында рухани құндылықтарды қалыптастыру	114
Ергалиева Г.А., Мугалимова А. Бастауыш сыныпта ақпараттық технологияны қолдану арқылы білім беру	119

Кажгереева С.А. Дарынды оқушылармен жұмыстанудағы әдіс-тәсілдер	125
Исмагулов К.И., Байенов А.Ш. Оқушы жастардың салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру	130
Төлегенова Б. Студенттердің көптілді тобында ұлттық сана-сезімді қалыптастыру	135
Тұрғаналиева Г.Г. Диалогтік оқыту арқылы студенттерге жана инновациялық технологияларды түсіндіру жолдары	141
Сартулеева А.А. Орыс сыныптарында ойын түрлері арқылы мемлекеттік тілді меңгерту	145
Уабиева А.А. Работа с терминами как составная часть профессионально-ориентированного языкового обучения	151
Уабиева А.А. Профессионально-ориентированное обуение русскому языку студентов неязыковых специальностей	157
Умарова Г.С., Есілханқызы Н. Теоретическое осмысление понятий «смех» и «комическое» в современном литературоведении	165
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ	172

*Тапсырыс №24. Көлемі 11,0 б.т. Таралымы 300 дана.
Офсет қағазы.*

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
Редакциялық баспа орталығы.
Орал қаласы, Достық даңғылы, 162.*